

Թ. ՂԱՐԱԳՅՈՒԼՅԱՆ

Ն Ի Ն

ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԾԱԳՈՒՄԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА

Т. КАРАГУЛЯН

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СИСТЕМЫ
СПРЯЖЕНИЯ
ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1961.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻՔԻ ՄԻՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԱՊԵՄԻԱ
ԼԵԶՎԻԻՆՍՏԻՏԻՏ

Թ. ՂԱՐԱԳՅՈՒԼՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՖ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

Աշխատանքը նվիրված է հին հայերենի (գրաբարի) խոնարհման համակարգի պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը: Համառոտակի տրվում է հին հայերենի խոնարհման համակարգի համեմատական ուսումնասիրության պատմությունը, բնդհանուր գծերով ներկայացվում է խոնարհումը հնդեւրոպական հիմք-լեզվում, ցեղակից լեզուներում: Փննվում են հին հայերենի խոնարհման ձևերը, և գրանց հիման վրա հնարավորությունների ոահմաններում տարգարանվում է խոնարհման ձևերի ծագումը:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Համեմատական ուսումնասիրություն ենթարկել որևէ լեզու կամ նրա որևէ կողմը, նշանակում է պարզել այդ լեզվի մեջ մեզ ավանդված իրականությունների ծագումը ցեղակից լեզուների տվյալների համեմատությամբ, ցույց տալ տվյալ լեզվախմբի հիմքը հանդիսացող ընդհանուր լեզվի (հիմք-լեզվի) իրականությունների զարգացումն ու ձևափոխությունները տվյալ լեզվում: Եվ քանի որ յուրաքանչյուր լեզվի (կամ լեզվախմբի) պատմության և զարգացման օրինաչափությունների ուսումնասիրությունն առաջին խնդիրն այդ լեզվի ու նրա իրականությունների առաջացման հարցն է, ուստի և՛ համեմատական քերականությունը կամ լեզվի կառուցվածքի որևէ կողմի համեմատական ուսումնասիրությունը յուրաքանչյուր լեզվի (կամ լեզվախմբի) պատմական ուսումնասիրության հիմքն է կազմում:

Այս աշխատության նպատակն է պարզել հայերենի բայական ձևերի ծագումը, դրանց կապը ցեղակից հնդեվրոպական լեզուների խոնարհման ձևերի հետ և դրա հիման վրա ցույց տալ զարգացման այն յուրահատուկ ընթացքը, որ ունեցել է հնդեվրոպական խոնարհման համակարգը հայերենում՝ հանգելով հայ հին մատենագրության մեզ ավանդված լեզվի՝ հին հայերենի (գրաբարի) համակարգին: Հասկանալի է, որ այսպիսի ուսումնասիրությունն ամենից առաջ ենթադրում է ցեղակից լեզուների խոնարհման համակարգի համեմատական ուսումնասիրություն:

Հայտնի է, որ հնդեվրոպական լեզուների ոչ միայն խոնարհումը, այլև ամբողջ ձևաբանությունը, բառակազմը, հնչյունաբանությունն ու շարահյուսությունը մոտ մեկ և կես հարյուրամյակի ընթացքում ուսումնասիրված են այն չափով, որքան հնարավորություն են տալիս մեզ ավանդված լեզվական տվյալները: Հայերենի համեմատական ուսումնասիրությամբ զբաղվել են ոչ միայն մասնագետ-հայագետները, այլև բոլոր նրանք, որոնք ընդհանրապես

զբաղվել են հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականությամբ: Ավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում ընդհանրապես հայերենի և մասնավորապես նրա խոնարհման համակարգի ուսումնասիրությամբ կուտակվել է հսկայական նյութ:

Ձեռնարկելով այս աշխատանքին, մենք նպատակ ենք ունեցել ի մի բերել այն բոլորը, ինչ վերաբերում է հայերենի խոնարհման համակարգի առաջացմանն ու նախնական զարգացմանը, քննարկել բայական ձևերի մասին արտահայտված գանազան կարծիքները և պարզել, թե տարբեր կարծիքներից որն է ընդունելի: Այսպիսով, մեր աշխատանքը կամեցել ենք դարձնել հայերենի խոնարհման համակարգի ուսումնասիրության ամփոփումը: Մեր բոլոր եզրակացությունների և զնահատությունների մեջ աշխատել ենք ելնել ընդհանուր լեզվաբանության, հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության ու հայագիտության զարգացման այժմյան մակարդակից, որ, բնականաբար, պահանջում էր քննադատական մոտեցում մի շարք տեսակետների, որոնք թեև ժամանակին ճիշտ են համարվել ու հայագետների հավանությանն են արժանացել, բայց այսօր արդեն չեն համապատասխանում ժամանակակից գիտության տվյալներին:

Քննադատաբար վերլուծելով հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագման և զարգացման հնագույն էտապների վերաբերյալ լեզվաբանների կողմից հայտնված տեսակետները և ըստ արժանվույն գնահատելով դրանք՝ մենք միևնույն ժամանակ ցույց ենք տալիս այն նորը և արժեքավորը, որ ներդրվել է հայերենի ուսումնասիրությամբ զբաղվող լուրաքանչյուր լեզվաբանի կողմից՝ ուսումնասիրվող հարցի պատմության մեջ:

Մեր այս աշխատանքը հայերենագիտության մեջ առաջին փորձն է, որը նվիրված է հին հայերենի բայի խոնարհման համակարգի ամբողջական ուսումնասիրությանը: Հասկանալի է, որ իբրև այդպիսին այն կունենա թերություններ ու վրիպումներ, որոնց մասին արվող գիտողությունները սիրով կընդունի հեղինակը:

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Հին հայերենի խոնարհման համակարգի, ինչպես և ամբողջ քերականության ուսումնասիրությունը կատարվել է երկու ուղղությամբ՝ գործնական, ուսուցողական նպատակներով և համեմատական առումով:

Հայերենի գործնական ուսումնասիրությունը սկսվել է դեռևս V դարում Դիոնիսիոս Թրակացու «Τέχνη γραμματική» («Քերականական արվեստ») աշխատության թարգմանության կապակցությամբ: Այնուհետև այդ գործը շարունակվել է հետագա մեկնիչների, քերականների և այլ ուսումնասիրողների կողմից:

Գործնական, ուսուցողական նպատակներով հին հայերենն ուսումնասիրել են ստատիկ վիճակում, առանց փորձելու բացատրել լեզվի պատմական զարգացումը և կամ համեմատելու այլ լեզուների հետ:

Բայց XIX դարում հին հայերենի այս կարգի մի շարք ուսումնասիրություններ վեր են բարձրանում սոսկ գործնական, ուսուցողական խնդիրների շրջանակներից և ստանում տեսական, գիտական նշանակություն: Այդ ուսումնասիրություններում հեղինակները լեզվական մի շարք հարցերի բացատրության մեջ հանդես են բերում պատմական ըմբռնում:

Այդ կարգի ուսումնասիրություններ են Արսեն Բաղդասարյան «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց»¹, Վրթանես Չալըխյանի «Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի»² և Ստեփան

¹ Ա. Բաղդասարյանի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:

² Վ. Չալըխյան, Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի, հանդերձ փոփոխութեամբ և յաւելուածովք, աշխատասիրեալ ի հ. Ա. Վ. Այտընեան, ի Մխիթ. ուխտէն ի պէտս յառաջագէտ աշակերտաց, Վիեննա, 1885:

Մալխասյանի «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները»¹ ու «Գրաբարի համաձայնությունը»² աշխատությունները: Ստ. Մալխասյանի հիշատակված աշխատություններում որոշ չափով օգտագործված են նաև հնդեվրոպական լեզվաբանության նվաճումները:

Հին հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունն սկսվում է լեզուների ուսումնասիրման պատմա-համեմատական մեթոդի հիմնադրման հետ:

XIX դարի սկզբներից, երբ Բոպպի, Ռասկի, Վոստոկովի և Գրիմմի կողմից հիմնադրվում են լեզուների ուսումնասիրության պատմա-համեմատական մեթոդը և համեմատական քերականությունը որպես գիտություն, լեզվաբանությունը նոր հունի մեջ է մտնում: Ապացուցվում է մի քանի լեզուների ցեղակցական կապը, և այլ լեզվաընտանիքների շարքում առաջին հերթին հայտնաբերվում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքը, որի մեջ են մտնում՝ հին հնդկերենը, հին պարսկերենը, հունարենը, լատիներենը, գոթերենը, լիտվաներենը, հին սլավոներենը, հին հայերենը և այլ լեզուներ: Հետագայում այդ լեզվաընտանիքի մեջ մտցվեցին նաև խեթերենը և թուրքերենը:

Գերմանացի գիտնական Ֆրանց Բոպպը առաջին անգամ (1816 թ.) սիստեմավորված ձևով համեմատում է սանսկրիտի խոնարհման համակարգը հունարենի, լատիներենի, պարսկերենի և գերմաներենի խոնարհման սիստեմների հետ և հիմք ընդունելով լեզուների քերականական կառուցվածքը՝ ցույց է տալիս այդ լեզուների ցեղակցությունը³: Այնուհետև Բոպպը գրում է 3 հատորից բաղկացած «Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն» աշխատությունը (1833—1852 թթ.):

Բոպպի հետ միաժամանակ և նրանից հետո սկսում են ուսումնասիրել և կազմել հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին լեզվաճյուղերի համեմատական քերականությունները: Դանիացի Ռասմուս Ռասկը ուսումնասիրում է սկանդինավյան լեզուները

¹ Մտ. Մալխասյանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1891:

² Մտ. Մալխասյանց, Գրաբարի համաձայնությունը, Թիֆլիս, 1892:

³ Fr. Bopp. Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt, 1816,

(1818 թ.), ուսւ լեզվաբան Ալեքսանդր Խրիստափորովիչ Վոստոկովը՝ սլավոնական (1820 թ.) լեզուները: Յակով Գրիմը գրում է գերմաներենի պատմական քերականութիւնը (1819 թ.):

Այսպիսով, մի շարք լեզվաբանների ջանքերով հիմնադրվում է լեզուների ուսումնասիրութեան պատմա-համեմատական մեթոդը, որն աշունհետև մշակվում և խորացվում է հետագա ուսումնասիրողների կողմից:

Այս շրջանում է, որ մեծ դարկ է ստանում նաև առանձին լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրութիւնը:

Լեզուների ուսումնասիրութեան պատմա-համեմատական մեթոդի ընձեռած միջոցների շնորհիվ հնարավորութիւն է ստեղծվում թափանցելու կոնկրետ լեզուների նախադրային էտապը և երկու կամ ավելի ցեղակից լեզուների համեմատութիւնների հիման վրա վերականգնելու գրի չառնված անցյալի լեզվական իրողութիւնները:

Սակայն, հնդեվրոպական լեզվաբանութիւնը նախնական շրջանում ուներ լուրջ թերութիւններ: Առաջին շրջանի ամենամեծ թերութիւնն այն էր, որ պատմա-համեմատական մեթոդը հիմնականում կիրառվում էր ձևաբանութեան նկատմամբ և պատշաճ ուշադրութիւն չէր դարձվում լեզվի հնչյունական զարգացման ու նրա օրենքների վրա: Այսպես, օրինակ, Բոպպն իր «Համեմատական քերականութեան» մեջ, որը համեմատական լեզվաբանութեան առաջին շրջանի գլխավոր աշխատութիւնն է, առաջնորդվում է այն սկզբունքով, որ լեզվում գոյութիւն ունեն երկու կարգի փոփոխութիւններ: Փոփոխութիւնների առաջին կարգը հասնում է ընդհանուր օրենքի աստիճանի, իսկ մյուսները, գեռևս օրենք չդարձած, դրսևորվում են միայն պատահականորեն: Բոպպի կարծիքով երկրորդ կարգի փոփոխութիւններն են, որ լեզվում մեծ տեղ են բռնում: Այս սկզբունքից ելնելով էլ Բոպպը հնչյունական օրենքների գոյութեանը զուգահեռ (Բոպպը դրանք անվանում է «Ֆիզիկական օրենքներ») ընդունում է նաև բազմաթիվ բացառութիւններ:

Առաջին հնդեվրոպաբաններն ամենուրեք տեսնում էին բացառութիւններ և անհնարին էին համարում ընդունել որևէ օրենք առանց բացառութեան: Հնչյունական օրենքների կողքին բազմաթիվ բացառութիւններ ընդունելու հետևանքով, այդ մեթոդի կիրառման նախնական շրջանում համեմատութիւնների ժամանակ թույլ էր արվում անհանդուրժելի ազատութիւն: Պատմա-համե-

մատական մեթոդի առաջին կիրառողները հաճախ հիմք էին ընդունում արտաքին նմանությունները, ուշադրություն չդարձնելով միևնույն հնչյունի ձևափոխված բազմազանությունների վրա տարբեր լեզուներում: Այս թերություն հետևանքով էր, որ Բոպպը մալայա-պոլինեզյան լեզուները արտաքինապես նմանեցնելով սանսկրիտին՝ դասեց հնդեվրոպական լեզուների շարքը:

Բոպպի ժամանակակիցներից Ռասկի, Գրիմի, Վոստոկովի հետ միաժամանակ հայտնի էին նաև Պոտտի, Կուրցիուսի, Դիցի, Ասկոլիի, Դոբրովսկու, Միկլոշիչի և այլոց անունները, որոնք հանդիսանալով պատմա-համեմատական մեթոդի առաջին կիրառողները, մեծ ավանդ են ներդրել հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության գործում:

Համեմատական լեզվաբանության երկրորդ էտապը ամփոփեց Ավգուստ Շլայխերի «Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen» («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության կոմպենդիում») նշանավոր աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1861—1862 թվականներին:

Շլայխերը հատուկ ուշադրություն է դարձնում հնչյունաբանության վրա: Նա նկատում է, որ հնչյունական օրենքները մըշտական չեն, որ նրանք կարող են ժամանակի ընթացքում փոփոխվել, կարող են հներն անհետանալ, ու նոր հնչյունական օրենքներ հայտնվել և այլն: Շլայխերի առաջ քաշած այս գաղափարի վրա իր ժամանակին լուրջ ուշադրություն չդարձվեց: Շլայխերն ինքն էլ իր ուսումնասիրություններում հնչյունական օրենքները կիրառելիս որոշ ազատություն է ցուցաբերում:

«Կոմպենդիում»-ում Շլայխերը փորձեց վերականգնել հնդեվրոպական նախալեզուն, որը կատարեց միանգամայն սխեմատիկ ձևով: Նախալեզվի հետագա զարգացումը դիտվում էր որպես նրա քայքայումը:

Ինչպես Շլայխերը, այնպես էլ նրանից առաջ Բոպպը և մյուս հնդեվրոպաբանները գտնում են, որ նախալեզվում եղել են միայն a, i, u կարճ ձայնավորները. e և o ձայնավորները հնդեվրոպական լեզուներում նրանց կարծիքով ստացվել էին a-ի «ճյուղավորումից»: Այս տեսակետին նրանք հանդուս են հիմնվելով սանսկրիտի ձայնավորների սիստեմի վրա: Սանսկրիտին հնդեվրոպական լեզվաբանության սկզբնական շրջանում հատկացվում էր տիրապետող տեղ, ամեն ինչ կապվում էր նրա հետ և որոշ դեպքերում էլ նույնիսկ համարվում «նախալեզու»:

XIX դարի 70-ական թվականներից համեմատական լեզվաբանությունը նոր հունի մեջ է դրվում: Հանդես է գալիս լեզվաբանների նոր սերունդը՝ երիտքերականներ անունով: Այդ նոր սերունդի լեզվաբանների մեջ աչքի ընկան Վերները, Շմիդտը, Լեպկինը, Դելբրյուկը, Պաուլը, Օստհոֆը, Բրուգմանը: Ռուսաստանում այս ուղղությունը հետևեցին Ֆորտունատովը և Բոգոլենը դը Կուրտենեն իրենց դպրոցներով: Լեզվաբանական նոր ուղղությունը նշանավորվեց Կարլ Բրուգմանի «Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen» («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության հիմունքները») աշխատությամբ (1886—1898 թթ.):

Երիտքերականները մեծ ուշադրություն դարձրին հնչյունաչան փոփոխությունների վրա և սահմանեցին մի շարք հնչյունական օրենքներ: Նրանք ցույց տվին, որ հնչյունական օրենքներին հատուկ չեն բացառություններ, որ օրենքներից շեղվող բացառությունները ենթակա են այլ օրենքների ազդեցությանը: Երիտքերականները արտաքին նմանությունների փոխարեն համեմատությունների ժամանակ հիմնվում էին հնչյունական համապատասխանությունների որոշակի սիստեմների վրա: Հնչյունական օրենքների հաստատունության սկզբունքն ընդունելու հետևանքով մեծ ուշադրություն է դարձվում համաբանության (անալոգիայի) ազդեցությանը և առանձնապես ընդգծվում նրա նշանակությունը լեզվական նորագոյացումների համար: Ապացուցվում է, որ հնչյունական օրենքներին չենթարկվող շեղումների նշանակալից մասը համաբանության արդյունք է: Երիտքերականների կողմից հաստատապես ժխտվեց նաև հնչյունական օրենքների մշտականության և համընդհանրության գաղափարը: Բերտոլդ Դելբրյուկն այդ մասին գրում է. «Մեր կողմից հաստատված հնչյունական օրենքները, ինչպես այդ պարզվեց, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ միօրինակություններ, որոնք առաջանում են որոշակի լեզվում, որոշակի ժամանակաշրջանում և ուժի մեջ են միայն այդ լեզվի և այդ ժամանակամիջոցի համար»: Ուշադրություն է դարձվում փոխառությունների վրա, որոնք չեն ենթարկվում հնչյունական օրենքներին:

Հնչյունական օրենքների հաստատունության սկզբունքը հանգեցրեց ալն բանին, որ վերանալիզեց նաև հնդեվրոպական հիմք-լեզվի հնչյունական կազմը: Պարզվեց, որ հնդեվրոպական լեզվում եղել են a, e, o, i, u ձայնավորները, մի շարք երկրարրառներ և բաղաձայնների ու ձայնորդ հնչյունների հարուստ սիստեմ: Շարքից դուրս

հկալ շլախերյան տեսակետը՝ հնդեվրոպական լեզվի ձայնավորների և բաղաձայնների հետագա «ճյուղավորումների» մասին և առաջ քաշվեց նախալեզվում հնչյունների բազմազանության հիպոթեզը։ Հնդ-իրանական լեզուները կորցրին իրենց առաջնակարգ նշանակությունը։

Երիտքերականները ընդլայնեցին, լրացրին և ճշգրտեցին այն փաստական նյութը, որի վրա հիմնված էր համեմատական քերականությունը։

Հնդեվրոպաբանության բնագավառում երիտքերականների կողմից մի շարք նոր սկզբունքների մշակումը ստիպեց վերանայել յուրաքանչյուր լեզվի համեմատական քերականությունն ամենայն մանրակրկիտությամբ։

Պատմա-համեմատական մեթոդն առաջին անգամ հին հայերենի նկատմամբ կիրառեցին Հայնրիխ Պետերմանը և Ֆրիդրիխ Վինդիշմանը, որոնք իրարից անկախ ուսումնասիրելով հին հայերենը և համեմատելով մի շարք հնդեվրոպական լեզուների հետ, եկան այն եզրակացության, որ հայերենը ևս պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին։ Սակայն, այս կարևոր հայտնաբերությունն անելուց հետո, նրանք չկարողացան ճշտորեն որոշել հայերենի տեղը հնդեվրոպական մյուս լեզուների շարքում և սխալ կերպով այն համարեցին հնդ-իրանական լեզվաճյուղի մեջ մտնող իրանական մի բարբառ։ Այս տեսակետն ընդունեցին Ֆրանց Բոպպը, Ռիխարդ Գոշեն, Ֆրիդրիխ Մյուլլերը, Պոլ Լագարդը և հայագիտությամբ զբաղվող մի շարք այլ լեզվաբաններ։

Հետագայում (1875 թ.) Հյուբշմանը ժխտեց այս սխալ տեսությունը և ապացույցեց, որ հայերենը մտնում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ որպես անկախ և ինքնուրույն լեզու։

Հայերենի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու տեսության հիմնադիրներից մեկը համարվելու պատիվը ամենայն իրավամբ պատկանում է նաև Ուաշատուր Աբովյանին, քանի որ նա 1837—1838 թթ. գրած ուսուսաց լեզվի քերականության մեջ¹,

¹ «Նոր տեսական և գործնական քերականությունն ուսուսաց վասն հայոց՝ հանդերձ բազում օրինակօք ի պէտս թարգմանութեան ի Ռուսաց լեզուէ ի Հայկական և ի Հայկականէ ի ուսն ըստ գլխաւոր կանոնաց քերականութեան, հանդերձ համասօտ քաղուածով պատմութեան ուսուսաց ի Ուաշ. Աբովեանէ. աշխատասիրեալ ըստ հեղինակութեան պարոն Վիլհելմ Տափիէի գործորին ստտուածաբանութեան և փիլիսոփայութեան»։

միանգամայն զիտակցորեն կիրառելով պատմա-համեմատական մեթոդը, ցույց է տալիս հայերենի մի շարք ծագումնաբանական ընդհանրությունները ռուսերենի և մասամբ գերմաներենի ու ֆրանսերենի հետ¹:

Պետերմանի հին հայերենին նվիրված ուսումնասիրությունը՝ „Grammaticae linguae armeniacae“ («Հայոց լեզվի քերականություն») լույս տեսավ 1837 թվականին լատիներեն լեզվով²:

Համեմատելով հին հայերենի հնչյունական կազմը և ձևաբանությունը հատկապես սանսկրիտի և հին պարսկերենի, ինչպես նաև հունարենի և լատիներենի հետ, Պետերմանը գալիս է այն եզրակացություն, որ հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվախմբին:

Քննելով բայերի խոնարհումը, Պետերմանը հին հայերենի բոլոր բայերը ըստ ե, ա, ու, ի «ձայնավոր որոշիչների» բաժանում է 4 խոնարհումների, ընդ որում նա գտնում է, որ բայերի ել, ալ, ուլ, իլ մասնիկներն առաջ են եկել ել, գալ, գոլ, լիճիլ «օժանդակ բայերից»³: Նա հին հայերենի խոնարհիչները համեմատում է սանսկրիտի բայական մի շարք հիմքերի հետ և գտնում է, որ նրանք առաջացել են սանսկրիտի համապատասխան հիմքային ձայնավորներից: Այսպես, օրինակ, ե խոնարհիչը Պետերմանը քիցցնում է սանսկրիտի հիմքային a ձայնավորից, սնս. ja-ն հայերենում դարձել է ա, սնս. u-ն հայերենում նույնությամբ մնացել է ու և այլն⁴: Առաջնորդվելով հայերենի ե-ն սանսկրիտի a-ից ծագած լիներու սկզբունքով, Պետերմանը գտնում է, որ հյ. եմ էական բայը առաջացել է սնս. asmi նույն նշանակությամբ բայից:

Այնուհետև Պետերմանը քննում է դիմային վերջավորությունները: Այս հարցը քննելիս նա հետևում է, այդ ժամանակ

¹ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Խաչատուր Աբովյանը որպես լեզվաբան-քերականագետ: Առանձնատիպ նրեանի համալսարանի «Գիտական աշխատություններ» 42-րդ հատորից (ֆիլ. սերիա, պրակ 3), Նրեան, 1954:

² H. Petermann, Grammaticae linguae armeniacae, Berolini, 1837: Այդ ժամանակ արդեն հրապարակի վրա էր Ֆրանց Բոսլափի „Vergleichende Grammatik“-ի («Համեմատական քերականություն») առաջին հրատարակությունը, որը լույս էր տեսել 1833 թ., բայց հայերենը Բոսլափը հնդեվրոպական լեզուների մեջ մտցրեց նույն աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ, որը լույս տեսավ 1857—1861 թթ.:

³ Նույն տեղում, էջ 187:

⁴ Նույն տեղում, էջ 188:

մեծ ընդունելութիւն գտած, Բոպպի «կցման տեսութեանը», ըստ որի՝ հնդեվրոպական լեզուների դիմալին վերջավորութիւնների հիմքում ընկած են դերանունները: Պետերմանը համեմատում է հին հայերենի սահմանական և ստորադասական եղանակների ներկայի վերջավորութիւնները սանսկրիտի համապատասխան ձևերի հետ և ցույց է տալիս, որ դրանց մեջ կան մեծ նմանութիւններ: Հին հայերենի բայերի խոնարհման ներկա ժամանակի եզակի առաջին դեմքի վերջավորութիւնը մ է, որն առաջացել է առաջին դեմքի իմ, մեք, մեր դերանուններից: Եզակի թվի երկրորդ դեմքն ունի ւ վերջավորութիւնը, որ նույնն է սանսկրիտի համապատասխան դեմքի հետ: Այս դեպքում այդ վերջավորութիւնը երկու լեզուներում էլ տարբերվում է դերանունների երկրորդ դեմքից: Հին հայերենի եզակի թվի երրորդ դեմքի վերջավորութիւնը Պետերմանը համեմատում է հունարենի համապատասխան վերջավորութեան հետ և ցույց է տալիս, որ ինչպես հունարենում, այնպես էլ հայերենում, եզակի երրորդ դեմքի վերջավորութիւնն ընկնում է, իսկ խոնարհման «որոշիչները» մնալով բայավերջում՝ ենթարկվում են որոշ փոփոխութիւնների: Հայերենի ն «որոշիչը» յ ստա; նալով՝ դառնում է ե, ա-ի կողքին յ-ն պահպանվում է, ի-ն և ու-ն մնում են անփոփոխ:

Հոգնակի թվի առաջին դեմքում եզակի թվի առաջին դեմքի վերջավորութեան վրա ավելանում է ք, հոգնակի երկրորդ դեմքը կազմվում է նույն ձևով, ինչպես առաջինը, բայց ալտտեղ դիմալին ւ վերջավորութիւնը դուրս է ընկնում, և ք-ից առաջ գտնվող ձայնավոր «որոշիչները» կրում են նույն փոփոխութիւնները, ինչ որ եզակի երրորդ դեմքում: Հոգնակի երրորդ դեմքի ն վերջավորութիւնը Պետերմանը համեմատում է հունարենի նույն դեմքի վերջավորութեան հետ՝ εἰςπτος և գտնում է, որ այս վերջավորութիւնը ևս առաջացել է դերանվանական հիմքից¹:

Պետերմանը նշում է, որ անցյալ անկատար ժամանակի դիմալին վերջավորութիւնները մեծ չափով շեղվում են ներկա ժամանակի դիմալին վերջավորութիւններից: Անցյալ անկատարում խոնարհման որոշիչի և գիմալին վերջավորութիւնների միջև երևան է գալիս ի ձայնավորը, ինչպես և եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքերում՝ ր հնչյունը: Անկատարի հոգնակի թվի առաջին

¹ H. Petermann. Grammaticae linguae armeniacae, Berolini, 1837, էջ 211:

և երկրորդ դեմքերը ունեն ք, իսկ երրորդ դեմքը՝ ն, որոնք բնորոշ են բոլոր ժամանակների համար: Պետերմանը ցույց է տալիս, որ մեծ նմանությունը, որ գոյություն ունի հայերենի անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակների դիմացին վերջավորությունների միջև:

Այնուհետև նա ստորագասական եղանակի երկրորդ ապառնու (Պետերմանի մոտ սահմանական եղանակի ապառնի) վերջավորությունները մոտեցնում է սահմանական եղանակի ներկայի վերջավորություններին և ցույց է տալիս նրանց նմանություններն ու շեղումները:

Պետերմանը քննության է ենթարկում հին հայերենի նաև այն բայերը, որոնք խոնարհման ժամանակ շեղվում են ընդհանուր կանոններից:

Իր այս աշխատության մեջ նա երևան է բերում հին հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների միջև եղած ընդհանրությունների մի աննշան մասը միայն: Այսպես, օրինակ, քննելով հայերենի անկանոն և զարտուղի բայերը, նա չի տեսնում այն բազմաթիվ համապատասխանությունները, որոնք գոյություն ունեն հնդեվրոպական լեզուներում ավանդված հատկապես այս կարգի ձևերում: Այնուամենայնիվ, այն փոքրաթիվ համապատասխանությունները, որ նա գիտում է, հիմք են տալիս իրեն հայերենը հնդեվրոպական մյուս լեզուների շարքը դասելու:

Պետերմանի «Հայոց լեզվի քերականությունը» նշանավոր է նրանով, որ դրանով սկիզբ էր դրվում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությանը և ուղի էր հարթվում հայերենի բազմակողմանի և խորը ուսումնասիրության համար:

Պետերմանից հետո Ֆրիդրիխ Վինդիշմանը 1846 թվականին հրատարակում է մի հոդված «Die Grundlage des Armenischen in arischen Sprachstamme» («Հայերենի տեղը արիական լեզվախմբի մեջ») վերնագրով¹, որտեղ ընդհանուր գծերով քննում է հայերենի հնչյունական կազմը և ձևաբանությունը:

Քննելով հին հայերենի խոնարհումը և համեմատելով հիմնականում հնդ-իրանական լեզուների հետ, նա գրում է. «Հայերենի խոնարհման վերլուծությունը հաստատում է, որ այն, ինչպես և հոլովումը, արիական լեզվախմբի նախնական հարստությանը շատ հավատարիմ է մնացել, որ այս տեսակետից հայերենը

¹ Այս աշխատությունը Վինդիշմանը գրել էր դեռևս 1836 թ.:

նոր պարսկերենից, ռոմանական լեզուներից և գերմանական նոր բարբառներից շատ բարձր է կանգնած»¹:

Առաջնորդվելով միևնույն մեթոդով, ինչ որ Պետերմանը, Վինգիշմանը, սակայն, Պետերմանի նման մանրամասն վերլուծման չի ենթարկում հին հայերենը, այլ բավարարվում է միայն նրա՝ արիական լեզուների հետ ունեցած ընդհանուր կողմերը ցուցադրելով և հնդեվրոպական բնույթը պարզաբանելով:

Վինգիշմանի այս աշխատությունը արժեքավոր է նրանով, որ նա հայերենը կապում է հնդեվրոպական լեզուների հետ և Պետերմանի «Հայոց լեզվի քերականություն» հետ մեկտեղ սկիզբ է դնում հայերենի համեմատական ուսումնասիրությանը:

Հետագայում հայերենի ուսումնասիրությանը զբաղվող լեզվաբանները, արդեն ապացուցված համարելով հայերենի հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանելը, եղած փաստերի վրա ավելացրին նորերը և այնուհետև ավելի խորացրին հայերենի ուսումնասիրությունը՝ նպատակ ունենալով պատմա-համեմատական մեթոդի օգնությամբ բացատրել հայերենի այլ և այլ ձևերը, ինչպես և հայերենի ընձեռած փաստերն օգտագործել այլ լեզուների ուսումնասիրության համար:

Պետերմանից և Վինգիշմանից հետո Ֆրանց Բոպպը իր „Vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen“ («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն») նշանավոր աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ², որ լույս տեսավ 1857—1861 թվականներին, ներգրավեց նաև հին հայերենը և իր նախորդների նման հանգեց այն տեսակետին, որ հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հնդիրանական ճյուղին: Հենց այս տեսանկյունով էլ Բոպպը քննում է հայերենը և գիտականորեն ապացուցում նրա կապը հնդեվրոպական լեզուների հետ:

Բայի ուսումնասիրությանը նվիրված բաժինը, որը գրավում է այդ աշխատության երկրորդ հատորի կեսից ավելին և երրորդ հատորի մի մասը, Բոպպը սկսում է ղիմային վերջավորությունների քննությամբ և ցույց է տալիս այն համապատասխանությունները,

¹ F. Windischmann, Die Grundlage des Armenischen in arischen Sprachstamme, էջ 48:

² Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik der Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen. Gotischen und Deutschen, II Ausg. Berlin, 1857—1861.

որ գոյություն ունեն հնդեվրոպական լեզուների դիմացին վերջավորությունների միջև:

Բոպպը գտնում է, որ հին հայերենի ներկա ժամանակի եզակի թվի առաջին գեմքի մ վերջավորությունն առաջացել է սանսկրիտի նույն գեմքի mi վերջավորությունից, որից հայերենը պահպանել է միայն m-ն, կորցնելով վերջին i ձայնավորը: Այս տեսակետից հայերենը ետ մնալով սանսկրիտից և ղենդերենից, գերազանցում է հունարեն, գերմաներեն, լատիներեն, ինչպես և սլավոներեն լեզուների մեծ մասին, որոնք կորցրել են նաև առաջին գեմքի m-ն:

Բոպպը համեմատում է հետևյալ բայերը.

տա-մ	սնս. dádâ-mi
գա-մ	սնս. gágâ-mi
կե-ա-մ	սնս. gîv-â-mi
բեր-ե-մ	սնս. b'âr-â-mi ¹

Հոգնակի թվի առաջին գեմքի մք վերջավորությունը Բոպպը համարում է սանսկրիտի նույն գեմքի mas վերջավորությունից առաջացած, ընդ որում՝ ք-ն սնս. mas վերջավորության s-ի ձևափոխությունն է²:

Հայերենի եզակի երկրորդ գեմքի ա-ն համապատասխանում է սանսկրիտի եզակի երկրորդ գեմքի և՛ առաջնային (si), և՛ երկրորդային (s) վերջավորություններին: Այս կապակցությամբ Բոպպը համեմատում է էական բայի հետևյալ ձևերը. հյ. ե-ս, սնս. â-si, լա. e-s, գոթ. i-s, ինչպես և մի շարք այլ բայեր՝ հյ. աա-ս, սնս. dádâ-si, հն. 𐎠𐎢𐎡𐎠-ս, հյ. բեր-ե-ս, սնս. b'ar-a-si, գոթ. bair-i-s, հվգ. bir-i-s³:

Հին հայերենի ստորադասական եղանակի առաջին ապառնու իցես ձևի ա-ն համապատասխանում է սանսկրիտի s երկրորդային վերջավորությանը: Իցես-ը Բոպպը համարում է iyes-ից առաջացած և համեմատում է սնս. syâs, լա. siês, հն. 𐎢𐎡𐎢𐎠 ձևերի հետ⁴:

Հոգնակի թվի երկրորդ գեմքի առաջացման վերաբերյալ Բոպպն անում է հետևյալ ենթադրությունը. ինչպես հոգնակի ա-

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., 1859, հ. 2, էջ 267:

² Նույն տեղում, էջ 273:

³ Նույն տեղում, էջ 286:

⁴ Նույն տեղում:

ռաջին դեմքի ք-ն, որ 8-ի ձևափոխությունն է, ալնպես էլ հոգնակի երկրորդ դեմքի բերեք-ը առաջացել է *բեր-ե-աւ-ից, բերեք < *բեր-ե-աւք < *բեր-ե-աւս: Այս հիմունքով հայերենի ք-ն Բոպպը համեմատում է լտ. հոգնակի թվի tis (ier-tis), սնս. երկակի թվի t'as (b'ar-a-t'as) և գոթ. երկակի թվի ts (bair-a-ts) վերջավորությունների հետ¹:

Եզակի թվի երրորդ դեմքում հայերենը կորցրել է ti վերջավորությունը, ընդ որում դրան փոխարինել են նախորդող ե կամ ա, որոնք երկարել են, ինչպես, օրինակ՝ բերե, աւյ' (<աւ'), գաւ (<գաւ')²:

Հոգնակի թվի երրորդ դեմքի nti վերջավորությունից հայերենը պահել է միայն ն, համառ. հյ. բեր-ե-ն, սնս. b'ár-a-nti, զնդ. bar-ě-nti³:

Հնդեվրոպական լեզուների դիմադին վերջավորությունների համապատասխանությունները ցույց տալու համար Բոպպը բերում է հնդեվրոպական մի շարք լեզուների խոնարհումը ներկա ժամանակով:

Ե զ ա կ ի

սնս.	զնդ.	հյ.	հն.
váh-â-mi	vaš-â-mi	waš-e-m	ěχ-ω
váh-a-si	vaš-a-hi	waš-e-s	ěχ-ει-ς
váh-a-ti	vaš-a-ti	waš-ê	ěχ-ε-(τ)ι

լտ.	գոթ.	լիտ.	հսլ.
veh-o-	vig-a-	wez'-ù	veš-u-ñ
veh-i-s	vig-i-s	wež-i	veš-e-s'ī
veh-i-t	vig-i-th	wéž-a	veš-e-ti

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik... 6. 2, 1859, էջ 287:

² Նույն տեղում, էջ 303:

³ Նույն տեղում, էջ 302:

Հիմնվելով արտաքին նմանությունների վրա միայն, Բոպպը համեմատությունների մեջ է ներգրավում նաև վրացերենը, որը նա սխալ կերպով մտցրել էր հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ, և համեմատում է վրացերենի հոգնակի թվի երրորդ դեմքը՝ s-gam-e-n (սնրանք ուտում են) սնս. g'am-a-nti ձևի հետ:

Հ ն գ ն ա կ ի

սնս.	զնդ.	հյ.	հն.
váh-â-mas	vaş-â-mahi	waş-e-mq'	ēχ-ο-μᾶς
vah-a-t'a	vas-a-t'a	waş-ê-q'	ēχ-ε-τᾶς
vah-a-nti	vas-ê-nti	waş-e-n	ēχ-ο-ντῖ
լտ.	գոթ.	լիտ.	հսլ.
veh-i-mus	vig-a-m	wēž-a-me	veš-e-me
veh-i-tis	vig-i-th	wēž-a-te	veš-e-te
veh-u-nt	vig-a-nd	wēž-a	veš-u-ñti ¹

Այնուհետև Բոպպը քննում է խոնարհման այլ ձևեր: Նա գտնում է, որ հայերենի արգելական հրամայականի ր վերջավորությունն առաջացել է սանսկրիտի առաջնային si վերջավորությունից (ինչպես ենթադրում էր նաև Պետերմանը, Gram., էջ 191) և իր ծագմամբ նույնական է սահմանական եղանակի ներկայի հետ²: Արգելական հրամայականում հայերենն ունի մի ժխտական մասնիկը, որը հավասար է սանսկրիտի mât և հունարենի μᾶ մասնիկներին: Հին հայերենի անցյալ անկատար ժամանակը Բոպպը համարում է es էական բայից և արմատից կազմված մի բարդություն, բացառություն մը հենց էական բայի, որի անցյալ անկատարի ձևերը պարզ են³: Քննելով հին հայերենի անցյալ կատարյալի կազմությունը, Բոպպը ճիշտ կերպով նկատում է հայերենի արմատական անցյալ կատարյալի կապը (Բոպպը անվանում է «Երկրորդ աորիստ») սանսկրիտի և հունարենի անկատարի հետ⁴: Յույկան անցյալ կատարյալը («Առաջին աորիստ») նա կապում է սանսկրիտի անկատարի 10-րդ կարգի հետ⁵: Բոպպը համեմատում է լեքեմ բայի անցյալ կատարյալը սանսկրիտ, զենդերեն, հունարեն և հայերեն լեզուներում և հատկապես ընդգծում հոգնակի երրորդ դեմքի ակնբախ նմանությունը՝ սնս. áb'ar-a-n, զնդ. bar-ê-n, հն. ẽp̃ar-ο-ν և հյ. ber-i-n⁶:

Հին հայերենի առնեմ բայի անցյալ կատարյալի արարի ձևը

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., 1859, հ. 2, էջ 370—371:

² Նույն տեղում, էջ 287:

³ Նույն տեղում, էջ 395:

⁴ Նույն տեղում, էջ 457:

⁵ Նույն տեղում, էջ 458:

⁶ Նույն տեղում, էջ 458:

Բոպպը բխեցնում է դարձյալ սանսկրիտից և համարում սանսկրիտի աորիստի 7-րդ կարգի մի ֆնացորդ¹: Մնս. ádâ-m, հն. ॐâ-ν բայերի անալոգիայով կազմվում են աամ բայի անցյալ կատարյալի ետու, ետու-ք (ետու-ս-ից) ձևերը: Հոգնակի երրորդ դեմքը՝ ե-տուն = է դոր. ॐ-ðo-ν-ին: Բ-ի հայերենում ու դառնալը Բոպպը բացատրում է Բ-ի «թուլացումով»: Սանսկրիտի d'â արմատը հայերենում ունի իր հատուկ ձևը նե «որոշիչով». դ-նե-մ, բայի անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում և հոգնակի վերջին երկու դեմքերում Բ-ն «թուլանալով» դառնում է ի, հոգնակի առաջին դեմքում նախնական Բ-ն պահպանվում է, եզակի երկրորդ դեմքում Բ-ն դառնում է ե և երրորդում՝ ընկնում է: Բոպպը զուգահեռներ է անցկացնում հայերենի դեմք բայի անցյալ կատարյալի և սանսկրիտի ու հունարենի նույն բայի համապատասխան ձևերի միջև:

Ե զ ա կ ի

մնս.	հն.	հլ.
ád'â-m	ॐd'â-ν	edi
ád'â-s	ád'â-ς	ede-r
ád'â-t	ॐd'â	ed

Հ ո գ ն ա կ ի

մնս.	հն.	հլ.
ád'â-ma	ॐd'â-μα	eda-q'
ád'â-ta	ॐd'â-τα	edi-q'
ád'-us	ॐd'â-ν	edi-n ²

Անդրադառնալով նախահավելվածի (աուգմենտ) հարցին, Բոպպը ցույց է տալիս, որ հայերենում ընդհանրապես նախահավելվածը երևան է գալիս միավանկ ձևերի մոտ, մինչդեռ բազմավանկերն իրենց «ծանրության» հետևանքով ազատվում են նրանից: Այդ պատճառով հայերենում նախահավելված ուտանում է անցյալ կատարյալի երրորդ դեմքը, որն առանց դրա կլիներ միավանկ, օրինակ՝ աեսի, տեսի և ետեսի³:

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., 1859, հ. 2, էջ 465:

² Նույն տեղում, էջ 451:

³ Նույն տեղում, էջ 452:

Բոպպը հին հայերենի ստորադասական եզանակի առաջին ապառնու կազմությունը բացատրում է հիմքի և էական բաղի բար-
դությամբ (զնա—իցևմ) և բխեցնում է սանսկրիտի համապատաս-
խան ձևերից (այդ մասին մանրամասն տես երրորդ գլխում): Բոպպը բերում է առաջ բաղի խոնարհումը ստորադասական եզա-
նակով սանսկրիտ, հունարեն և հայերեն լեզուներում:

անս.	հն.	հյ.
dê-yâ'-sam (da-yâ'-sam-ից)	ծօ-իդ-ս	tai-ye-m
dê-yâ'-s	ծօ-իդ-ս	tai-ye-s
dê-yâ'-t	ծօ-իդ	tai-ye
dê-yâ'-sma	ծօ-իդ-մս	tai-ye-mq'
dê-yâ'-sta	ծօ-իդ-տս	tai-ye-q'
dê-yâ'-sus	ծօ-իս-ս	tai-ye-n ¹
(dê-yâ'-sant-ից)		

Հին հայերենում սանսկրիտի և զենդերենի հրամայական ներ-
կալի ձևերը կորչում են (բաղադրությամբ արդեն ասված արգելա-
կան հրամայականի) և մեծ մասամբ փոխարինվում են ազդեցիկ
(ունցյալ կատարյալ) հրամայականով:

Կրավորական սեռի Ի-ն Բոպպը համեմատում է սանսկրիտի
և զենդերենի կրավորականի չա որոշիչի հետ²:

Բոպպի այս աշխատությունը կարևոր է նրանով, որ այստեղ
առաջին անգամ հայերենը քննության է առնվում հնդեվրոպական
լեզուների համեմատական քերականության տեսանկյունից: Թեև
հայերենը հնդ-իրանական լեզու համարվելու հետևանքով քննու-
թյունը կատարվում է միակողմանի ձևով, և հայերենի լեզվական
իրողությունները համեմատվում ու բացատրվում են հիմնականում
սանսկրիտի և զենդերենի միջոցով, այնուամենայնիվ, այդ ճանա-
պարհով, թեկուզ և ոչ անմիջաբար, դրսևորվում են հայերենի ու-
նեցած ընդհանրությունները նաև այլ հնդեվրոպական լեզուների
հետ:

Լեզուների համեմատությունում Բոպպը նպատակ էր դնում
վերականգնել «նախալեզուն», ինչպես այդ հետազոտում անում էին

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., հ. 1, էջ 375—377:

² Նույն տեղում, հ. 3, էջ 84:

լեզվաբաններից շատերը: Լեզուների համեմատությունը Բոպպի համար մի միջոց էր ուսումնասիրվող լեզուների պատմության մեջ ավելի խորը թափանցելու և դիտելու յուրաքանչյուր քերականական ձևի զարգացումը իր սկզբնավորումից մինչև հայտնի վիճակը: Այս սկզբունքով էլ նա քննում է հայերենը, բայց ոչ միշտ է, որ Բոպպը կարողանում է ճիշտ կերպով բացատրել հայերենի այս կամ այն քերականական ձևի առաջացումը և զարգացումը:

Դրա հիմնական պատճառը նախ և առաջ այն է, որ Բոպպը հայերենը քննելիս, ինչպես արդեն ասվեց, առաջնորդվել է այն հնդ-իրանական լեզու լինելու համոզումով և հենց այդ լեզուների միջոցով էլ աշխատել է բացատրել հայերենի լեզվական իրողությունների առաջացումը և զարգացումը:

Բոպպի մյուս թերությունները հիմնականում կապված են պատմա-համեմատական մեթոդի նախնական շրջանի թերությունների հետ:

Քանի որ գեոևս մշակված չէին հնդեվրոպական լեզուների հնչյունական համապատասխանությունների ծրենքները, Բոպպը, ինչպես և պատմա-համեմատական մեթոդի առաջին կիրառողները, համեմատությունների ժամանակ ցուցաբերում էին որոշ ազատություն և այդ պատճառով երբեմն առաջնորդվում էին միայն արտաքին նմանությամբ: Այսպես, օրինակ, Բոպպը համեմատում է արտաքուստ շատ նման հայերենի զամ և սանսկրիտի gāgāmi բայերը: Այս համեմատությունը ճիշտ չէ, քանի որ հնչյունական համապատասխանությունների միջոցով ապացուցվել է, որ հայերենի գ-ն համապատասխանում է սանսկրիտի gh-ին, իսկ սանսկրիտի g-ի դիմաց հայերենում ունենք կ: Նույն սկզբունքով Բոպպը համեմատում է հայերենի վազեմ բայը սանսկրիտի vāhāmi, զենդերենի vasami և հնդեվրոպական մի շարք այլ ձևերի հետ (տե՛ս էջ 19) այն ժամանակ, երբ վազեմ-ը չունի իմաստային ներքին կապ համեմատվող բայերի հետ: Հետագայում ցույց է տրվել, որ հայերենի վազեմ բայը ծագումով հնդեվրոպական չէ և ոչ էլ իրանական փոխառություն է:

Այս նույն թերության հետևանքն է նաև այն, որ Բոպպը համեմատությունների շրջանակի մեջ է ներգրավում հնդեվրոպական լեզուների հետ ծագումնաբանական կապ չունեցող և կովկասյան լեզվաընտանիքին պատկանող վրացերեն լեզուն:

Այնուհետև, հնչյունական օրենքների կողքին բաղմամբիվ բացառություններ ընդունելու հետևանքով Բոպպի մոտ ձայնավորները

Ֆյարող էին առանց պատճառի երկարել, բայց կարող էր առանց պատճառի ձևափոխվել և այլն: Այսպես օրինակ, հայերենի եզակի երբորդ դեմքի յ-ն (աայ, գայ, բերե (բերեյ-ից) Բոպպը բացատրում է ձայնավորների երկարումով, որի համար պատճառ է հանդիսացել հնդեվրոպական լ-ի անկումը՝ աայ<աա, գայ<գա և այլն: Հետագայում միայն ապացուցվեց, որ հայերենում երկու ձայնավորների միջև հնդեվրոպական լ-ն դառնում է յ և հայերենի բերե ձևը *bhereti հիմնաձևից՝ այս հնչյունական օրենքով է բացատրվում:

Բոպպը սխալ է բացատրում նաև հայերենի կրած հնչյունական ձևափոխությունները: Այստեղ ևս պատճառը հնդ-իրանական լեզուները հայերենի համար սկզբնաղբյուր համարելն է: Հայերենի կրած ձայնավորների ձևափոխությունները Բոպպը մեծ մասամբ բացատրում էր սանսկրիտի 2 հնչյունի «թուլացմամբ», որի «ճեղքումից» հայերենում ստացվել էին ա, ե, ու, ի, ո ձայնավորները: Այսպես, օրինակ, եմ էական բայի նախնական արմատը նա համարում է as-ը (և ոչ es-ը, ինչպես հետագայում ապացուցվեց) և հայերենի էական բայի եմ, ես, ե և այլ ձևերը բխեցնում է սանսկրիտի as էական բայարմատից:

Նույն սկզբունքով Բոպպը բացատրում է նաև հայերենի խոնարհիչների առաջացումը:

Չնայած «Համեմատական քերականություն» մեջ տեղ գտած մի շարք թերություններին, որոնք, ինչպես ասվեց, մեծ մասամբ վերաբերում են պատմա-համեմատական ուսումնասիրության նախնական շրջանին, Բոպպի այս աշխատությունը խոշոր չափով նպաստել է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության գործին:

Հին հայերենի հնդեվրոպական տեսության հիմնադրումից հետո, Բոպպն իր այս աշխատության մեջ համեմատությունների շրջանակի մեջ է ներգրավում հայերենի վերաբերյալ բազմաթիվ նոր լեզվական իրողություններ: Բոպպը հատուկ ուշադրություն է դարձնում անկանոն ձևերի վրա, ցույց տալով նրանց կապը սանսկրիտի, գենդերենի, հաճախ նաև հունարենի հետ:

Քերականական ձևերի առաջացումը թեև Բոպպը սխալ է բացատրում, բայց և այնպես, երևան բերելով հայերենի ունեցած ընդհանրությունները հնդ-իրանական լեզուների հետ, նա ճանապարհ է բացում այդ ընդհանրությունները հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ համեմատելու և հայերենի ու հնդեվրոպական լեզուների ծագումնաբանական իսկական կապերը ցույց տալու համար:

Այսպես օրինակ, Բոպպը ճիշտ կերպով համեմատում է հայերեն մի՛ արգելական մասնիկը սանսկրիտի mât և հունարենի μήνουςպիսի մասնիկների հետ, բայց սխալվում է, երբ մի-ն առաջացած է համարում ոչ թե հնդեվրոպական *mē-ից, այլ սանսկրիտի mât-ից: Կամ թե՛ Բոպպը ճիշտ զուգահեռներ է անցկացնում մի շարք անկանոն ձևերի միջև, բայց բացատրում է սխալ, դարձյալ կապելով սանսկրիտի հետ:

Եվրոպայում հայագիտությունը զբաղվող լեզվաբանների մեջ ականալոր դեմք է Ֆրիդրիխ Մյուլլերը, որն ունի հայագիտական մի շարք ուսումնասիրություններ: Մյուլլերը զբաղվել է հին հայերենի ինչպես բառապաշարի, այնպես էլ քերականության ուսումնասիրությամբ:

„Armeniaca“ («Հայկականք») լեզվաբանական ուսումնասիրությունների շարքում նա առանձին քննության է ենթարկել հին հայերենի խոնարհումը 1863 թվականին լույս տեսած «Հայերենի բայի խոնարհման մասին»¹ վերնագրով հոդվածում:

Ընդունելով հայերենը իրանական ճյուղին պատկանելու տեսակետը, միևնույն ժամանակ Մյուլլերն այս աշխատության մեջ ցույց է տալիս, որ հայերենի խոնարհումը մեծապես շեղվում է պարսկերենի խոնարհումից, քանի որ հայերենի խոնարհման սխառնում կատարված փոփոխություններն ընդգրկում են շատ ավելի մեծ մասշտաբ: Այդ փոփոխությունները կատարվել են հիմքերի պարզեցման, ժամանակային նոր ձևերի առաջացման և դիմալին վերջավորությունների զարգացման ուղղությամբ:

Հայերենի խոնարհման համակարգի ծագման վերաբերյալ որոշ հարցերում ընդունելով իր նախորդների տեսակետները, Մյուլլերը փորձել է լուրջփի բացատրել մի շարք ձևերի առաջացումն ու զարգացումը:

Մյուլլերը հին հայերենի բոլոր բայերը բաժանում է 5 խմբի: 1-ին խմբի մեջ մտնում են պարզ բայերը, կազմված բայական և անվանական հիմքերից. օրինակ՝ ած-ել, աղ-ալ, թող-ուլ, խօս-իլ, գն-ել, պարսպ-ել: 2-րդ խմբին պատկանում են այն բայերը, որոնց ներկա ժամանակի հիմքը կազմվում է նա, նու ածանցներով, օրինակ՝ առ-նել², բառ-նալ, առ-նուլ և այլն: 3-րդ խումբը կազմվում

¹ Fr. Müller, Beiträge zur Konjugation der armenischen Verbums. Wien, 1863.

² Նե-ն Մյուլլերի կարծիքով առաջացել է na-ից:

է ա-նա ածանցի միջոցով և հունարենում ունի իր զուգահեռը *αυτο* ունեցող բայերում: Այս խմբում կան շատ անվանական և պատճառական բայեր. օրինակ՝ անց-անել, հալարա-անալ և այլն: 4-րդ խմբին պատկանում են *ska* ածանցն ունեցող բայերը: *ska*-ն հայերենում դառնում է չ, օրինակ՝ աղա-չել (հմմտ. աղօթ), ամա-չել (հմմտ. ամօթ) և այլն: 5-րդ խմբի մեջ Մյուլլերը դասում է այն բայերը, որոնց ներկա ժամանակի հիմքը կազմվում է 2-րդ կամ 3-րդ և 4-րդ խմբի ածանցների միջոցով, օրինակ՝ երկն-չիլ (հմմտ. երկիւղ), մեղ-ան-չիլ (հմմտ. մեղք) և այլն¹:

Մյուլլերը գտնում է, որ հին հայերենի դիմալին վերջավորութիւնները ծագումնաբանորեն կապված են անձնական դերանունների հետ: Թեև դրանք, որպես մի շատ ձևափոխված և դարգացած իրանական լեզվի վերջավորութիւններ, կորցրել են իրենց նախնական տեսքը, այնուամենայնիւ, այդ դերանվանական հիմքերը պարզորոշ կերպով ճանաչվում են ներկայում:

Ներկալի դիմալին վերջավորութիւններից՝ -մ, -ս, -յ, -մք, -յք, -ն արտաքուստ տարբերվում են անցյալ ժամանակների՝ անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի վերջավորութիւնները, որոնք հանդիսանում են ըստ էության առաջինների ձևափոխութիւնը: Այդ նմանութիւնը հատկապես երևում է հոգնակի թվում²: Համեմատելով անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի դիմալին վերջավորութիւնները, Մյուլլերը գտնում է, որ դրանք համապատասխանում են միմյանց, միայն այն տարբերությամբ, որ անկատարի վերջավորութիւններն ունեն՝ յ: Անկատարի յ-ն Մյուլլերը համարում է *as* էական բայի *s*-ի ձևափոխութիւնը (*եի* < *եյի* < *as-i*)³:

Անկատարի յ-ի առաջացման հարցն այս ձևով լուծելուց հետո, Մյուլլերը տալիս է անցյալ ժամանակների վերջավորութիւնների միացյալ սխեման.

-ի	-եր,	-իր	-ր
-աք	-իք		-ին

Մյուլլերը գտնում է, որ առաջին դեմքի ի-ն համապատասխանում է սանսկրիտի *i*-ին, ինչպես և հին պարսկերենի *ê*-ին: Նա հավատացած է, որ երկրորդ դեմքի եր և իր-ը և երրորդ դեմքի ր-ն

¹ Հիշատակված աշխատութիւնը, էջ 329—331:

² Նույն տեղում, էջ 332: Այդ նույն միտքը Մյուլլերը զարգացրել է նաև „Zwei sprachvergleichende Abhandlungen zur armenischen Grammatik“ հաղվածում:

³ Նույն տեղում, էջ 33:

գտնվում են ներկայի նույն դեմքերի դիմային վերջավորությունների հետ ինչ-որ կապի մեջ: Այնուհետև գտնում է, որ այդ երկուքերը ներկայացնում են ի-ն, որը եղել է երկրորդ և երրորդ դեմքերի նախնական դիմորոշ հնչյունը¹:

Հիշատակված վերջավորություններից տարբերվում է վերջավորությունների երրորդ շարքը, որը վերաբերում է կրավորաձև անցյալ կատարյալին: Դրանք են՝

~ալ	~ար	~աւ
~աք	~ալք	~ան

Ներգործակերպ վերջավորությունների հետ համեմատած դրանք ունենա, որ զգալի է բացատրել: Մյուսներն ալյատեղ հավանական է համարում մի ձևափոխված իրանական կազմության առկայությունը²:

Մյուսները հայերենի ստորադասական առաջին ապառնին Բոպպի նման կապում է սանսկրիտի ըղձականի հետ և հայերենի իցեմ, իցես, իցե, իցեմք, իցեք, իցեն ձևերը առաջացած է համարում սանսկրիտի as-yâm, as-yâs, as-yât, հոգնակի as-yâm-as, as-yât-as, as-yânt ձևերից: Ից-ը նրա կարծիքով համապատասխանում է էական բայարմատ as-ին³:

Մյուսները ենթադրում է, որ հայերենում պետք է որ եղած լինի նաև ստորադասականի աորիստը, որից և նրա կարծիքով առաջացել է ստորադասական երկրորդ ապառնին: Այս ժամանակը ևս նա կառուցում է as էական բայի միացությունը⁴:

Նա ճիշտ կերպով նկատում է, որ հայերենի ժամանակային ձևերը կառուցված են ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերի հակադրության հիման վրա:

Չնայած Մյուսների այս աշխատության մեջ տեղ գտած մի շարք լուրջ թերություններին, աշխուժանալիով, այս ուսումնասիրությունն ունի որոշ դրական կողմեր: Նախ Մյուսներն ալյատեղ խմբավորում է հայերենի պարզ և ածանցավոր բայերը, թեև այդ նա կատարում է թերի կերպով: Այնուհետև, կարևոր է այն հանգամանքը, որ ընդգծում է ածանցավոր և պարզ բայերի նշանակությունը տեական և ոչ տեական գործողություններ արտահայտելու համար, մի երևույթ, որ հայերենում հիմնականում վերացել է

¹ Հիշատակված աշխատությունը, էջ 334.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 337:

⁴ Նույն տեղում, էջ 337—338:

և արտահայտվում է միայն ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերի հակադրության մեջ: Մյուլլերը ցույց է տալիս անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակների կապը և վերջավորությունների անառարկելի նմանությունները, որոնք առաջացել են անցյալ ժամանակը ցույց տվող սկզբնական միևնույն ձևերից:

Մյուլլերի այս ուսումնասիրության հիմնական թերությունն այն է, որ նա հայերենը իրանական լեզու համարելու հետևանքով աշխատում է հայերենի խոնարհման ձևերն անմիջաբար բխեցնել իրանական ձևերից:

Մյուլլերի մոտ շատ ակնբախ կերպով նկատվում է մի այլ թերություն ևս, որը բնորոշ է համեմատական քերականությանը զբաղվող առաջին շրջանի լեզվաբանների համար: Այդ այն է, որ նա հայերենի խոնարհման սխտեմին հատուկ ամեն մի ձև կամ երևույթ անպայմանորեն ջանում է բացատրել հնդեվրոպական լեզուների, կամ այնքի շուտ՝ հնդ-իրանական լեզուների միջոցով: Այդ սկզբունքով առաջնորդվելով է, որ Մյուլլերը քերականական ձևերը ստուգաբանելիս հաճախ սխալվում է, քանի որ հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենի վերաբերյալ գուգահեռներ չգտնելով՝ դիմում է բռնազրոսիկ բացատրությունների: Այնինչ հայտնի է, որ հայերենը ներկայացնում է մի ինքնուրույն սրակ, որի էությունն են կազմում այն բազմաթիվ ձևափոխությունները, որ հայերենը կրել է իր երկարատև, ինքնուրույն զարգացման ընթացքում:

Որդեգրելով Բոպպի «կցման տեսություն»-ը և այդ տեսությանը բացառիկ նշանակություն տալով, Մյուլլերը Բոպպի կողմից as էական բաշին վերագրվող դերը ժամանակային հիմքերի կազմության մեջ հասցնում է ժայրահեղության և հայերենի խոնարհման համակարգի գրեթե բոլոր ժամանակային կազմությունները բացատրում է as էական բաշի միացություններով: Այդ սկզբունքով է նա բացատրում անցյալ անկատարը, ցոյական անցյալ կատարյալը, առաջին և երկրորդ ապառնիները:

Այնուհետև, Մյուլլերի մոտ միանգամայն բացակայում է հընչյունական օրենքի գիտակցումը, որի պատճառով միևնույն հընչյունը նույն պայմաններում նրա մոտ հանդես է գալիս տարբեր ձևափոխություններով: Այսպես, օրինակ՝ մի դեպքում հնդեվրոպական s-ը հնչյունափոխվում է j-ի՝ եի=bjի<*asi, մյուս դեպքում՝ g-ի՝ սիրեցի<*sirasi և այլն:

Մյուլլերի հայերենի խոնարհման համակարգի վերաբերյալ

կատարած ստուգաբանությունները հիմնականում մնում են որպես ենթադրություններ, որոնք մեծ մասամբ զուրկ են իրական հիմքից: Այդ է պատճառը, որ նրա տված բացատրություններից շատերը չընդունվեցին և չհաստատվեցին հետագա հայագետների կողմից:

Սրանով, իհարկե, չի ժխտվում Ֆր. Մյուլլերի կատարած դերը հայերենի խոնարհման համակարգի համեմատական ուսումնասիրության գործում: Մյուլլերը դրական գործ է կատարել հայերենի ուսումնասիրությունն առաջ մղելու ուղղությամբ, թեև ունեցել է լուրջ թերություններ, որոնք ոչ այնքան վերաբերում են Մյուլլերին, որքան ժամանակաշրջանին:

Հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության պատմության մեջ իր տեղն ունի Քերովբե Պատկանյանը, որը զգալի ավանդ է ներդրել հայերենի բարրառագիտության մեջ, ինչպես նաև մեծ չափով նպաստել է հայագիտությունը Ռուսաստանում զարգացնելու գործին:

Իր «Հայոց լեզվի կազմի ուսումնասիրություն»¹ աշխատության մեջ կիրառելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության իր ժամանակի նվաճումները, Պատկանյանը մանրամասն վերլուծման է ենթարկում հայոց լեզվի կառուցվածքը և համեմատում ցեղակից լեզուների հետ:

Այս աշխատության առաջաբանում նա ընդգծում է, որ հայոց լեզվի համեմատական ուսումնասիրության նպատակը նրա քերականական ձևերը բացատրելն է:

Պատկանյանը ցույց է տալիս, որ հայոց լեզուն նախնական հարուստ քերականական ձևերից պահպանել է ավելի քիչ, քան մյուս հնդեվրոպական լեզուները: «Լեզվի ձևերի այդպիսի վաղ անկումը վկայում է հայ ժողովրդի երկարատև պատմական կյանքի մասին, քանի որ ժողովրդի պատմական զարգացումը հակադարձ համեմատական է լեզվի ձևերի պահպանմանը», — կարդում ենք այս աշխատության առաջաբանում²:

Քաջ ծանոթ լինելով հնդեվրոպական լեզվաբանությանը և հիմնականում հետևելով այն նվաճումներին, որ ձեռք էր բերվել հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության գործում,

¹ К. Патканов, Исследование о составе армянского языка, СПб. 1864.

² Նույն տեղում, էջ V.

Վերստին, Պատկանյանը փորձում է յուրովի բացատրել հայերենի քերականությունը և մասնավորապես խոնարհման ձևերի առաջացման մի շարք հարցեր: Հակադրվելով Բոպպին, Պատկանյանը բուրժուական հոգով է բացատրում հայերենի անկատարի կազմությունը, առաջին ապառնին, երկրորդ ապառնին և այլ ձևեր, թեև այդ բացատրություններում միշտ չէ, որ հասնում է գրական արդյունքների: (Այս հարցերը մանրամասնորեն քննվում են երրորդ գլխում):

Պատկանյանը ինքնուրույն և համարձակ հետազոտող է: Այս տեսակետից Պատկանյանի համար հատկանշական է այն փաստը, որ նա շատ շուտով հրաժարվում է իր ժամանակ շատերի կողմից անառարկելի ընդունելություն գտած Պետերմանի և Վինգիշմանի՝ հայերենը հնդ-իրանական լեզու լինելու տեսությունից: Այդ է պատճառը, որ Պատկանյանը համեմատությունների ժամանակ հենվում է ոչ միայն սանսկրիտի և զենդերենի, այլև մեծ չափով լատիներենի, հունարենի և հին սլավոներենի վրա¹:

Պատկանյանի համար հատկանշական է նաև այն փաստը, որ նա չի հետևում Բոպպի «կցման տեսությունը», մի տեսություն, որն արդարացի քննադատման ենթարկվեց և հիմնականում մերժվեց XIX դարի վերջին շրջանի լեզվաբանների կողմից: Այդ պարզորոշ երևում է քերականական ձևերի առաջացման վերաբերյալ Պատկանյանի տված առանձին բացատրություններում:

Պատկանյանի կատարած մի շարք ստուգաբանությունների հետագա ուսումնասիրողների կողմից ավելի են խորացվել և կամ անվերապահորեն ընդունվել: Այսպես, օրինակ, նա առաջին անգամ նշել է հայերենի անցյալ դերբայի կապը («բերեալ», «գովեալ») հին սլավոներենի *Аб-ով* վերջավորվող դերբայի հետ: Հետագայում այս տեսակետն ընդունվել և ավելի է զարգացվել: Պատկանյանը ցույց է տվել առհեմ բայի անցյալ կատարյալի արարի ձևը որպես նախնական կրկնավոր կատարյալի մի մնացորդ հայերենում: Նա ճիշտ կերպով համեմատել է հայերենի և հունարենի ածանցավոր բայերը և ցույց տվել դրանց նշանակությունը:

¹ Պատկանյանը դժվարացել է կողմնորոշվել հնդեվրոպական լեզվաբաններում հայերենի տեղը որոշելու հարցում: Նույնիսկ Հյուբշմանի նշանավոր հոդվածից հետո էլ (1875 թ.), որտեղ նա ապացուցում է հայերենի անկախ դիրքը, Պատկանյանը վերջնական եզրակացություն չի եկել: Տե՛ս «Փորձ», 1880, մարտ, էջ 97:

Ք. Պատկանյանի ուսումնասիրությունն մեթոդի թերութիւնն ալն է, որ նա ընդունում է բոլոր լեզուների համար համընդհանուր և մշտապես գործող հնչյունական օրենքների գոյութիւնը: Այդ պատճառով էլ նա սխալվում է, երբ լատիններենում կամ ալլ լեզուներում դիտվող հնչյունական ձևափոխութիւնների մի շարք օրինաչափութիւններ կիրառում է հին հայերենի նկատմամբ և դրանով բացատրում հայերենի մի քանի թեքական ձևերի առաջացումը:

Այսպես, օրինակ, մի շարք պայմաններում լատիններենում s-ը վեր է ածվում r-ի: Լատիններենի հնչյունական այս օրինաչափութեան վրա հիմնվելով Պատկանյանը եզրակացնում է, որ հայերենի խոնարհման ձևերում երևան եկող r-ն (հրամայական, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ) հնդեվրոպական s վերջավորութեան ձևափոխութիւնն է, որը ճիշտ չէ: Կամ, օրինակ, նա գտնում է, որ հայերենում ց-ն մի շարք ձևերում վեր է ածվել ջ-ի (սիրեսցես > սիրեսջիք և այլն): Այս հնչյունափոխութիւնը Պատկանյանը փորձում է հիմնավորել դարձյալ հենվելով ալլ լեզուների հնչյունական ձևափոխութիւնների վրա: Այսպես, հայերենում ց-ն Պատկանյանի կարծիքով առաջացել է հնդեվրոպական j-ից, իսկ լատիններենի j-ն ֆրանսերենում դարձել է՝ j (ժ), անգլերենում՝ j (ջ), իտալերենում՝ g (ջ), ալլ պատճառով հայերենում ց-ն, որ առաջացել է j-ից, Պատկանյանի կարծիքով կարող է վերածվել ջ-ի:

Քերովբե Պատկանյանի այս աշխատութիւնը լույս է տեսել 1864 թվականին, ալն ժամանակ, երբ գեռես լեզվաբանները զբաղված էին հայերենի ցեղակցութեան հարցը որոշելով: Այս ալն շրջանն էր, երբ լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրութիւնը ուներ չորջ թերութիւններ, որոնք երևան են գալիս նաև Ք. Պատկանյանի հայերենի ուսումնասիրութեանը նվիրված հիշյալ աշխատութեան մեջ:

Հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրութեան գործում անփոխարինելի է Հայնրիխ Հյուբշմանի կատարած դերը, որով սկսվում է հայերենի համեմատական ուսումնասիրութեան երկրորդ շրջանը: Հյուբշմանը հանդիսացալ հնդեվրոպական հայապիտութեան նոր դպրոցի հիմնադիրը:

Առաջնորդվելով հնդեվրոպական լեզվաբանութեան իր ժամանակի նվաճումներով, Հյուբշմանը մանրազնին ուսումնասիրութեան ենթարկեց հին հայերենը և եկալ ալն եզրակացութեան, որ ալն հնդ-իրանական լեզվաճյուղին պատկանող լեզու չէ, ալլ անկախ,

հնդեվրոպական մի լեզու, ինչպես հունարենը և լատիներենը: Իր ալբ անսակետը Հյուբշմանը հաստատեց „Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen“ («Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանակում») նշանավոր հոդվածում, 1875 թվականին: Նրա այս հայտնագործումով հայերենի ուսումնասիրությունը բոլորովին նոր հունի մեջ զրվեց:

Հյուբշմանը գրել է հայագիտական մեծ արժեք ներկայացնող մի շարք աշխատություններ, որոնց մեջ քննել է հայերենն իր բոլոր կողմերով: Մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելով հայերենի հնչյունական կազմը և բառապաշարը, հարկ եղածին չափ, սակայն, չի անդրադարձել նրա ձևաբանությունը:

Հայերենի խոնարհման մասին նա խոսում է 1883 թ. լույս տեսած «Հայագիտական ուսումնասիրություններ»¹ աշխատության մեջ, որտեղ հայտնում է այն միտքը, որ հայերենի բայական ձևերը մեծ մասամբ անբացատրելի են և մի քանի դիտողություններ է անում հին հայերենի մի շարք քերականական ձևերի առաջացման մասին:

Նա գտնում է, որ հայերենի դիմալին վերջավորություններից մ-ն հավասար է հնդեվրոպական mi-ին, j-ն t-ին, ñ-ն nti-ին, իսկ երկրորդ դեմքի ա-ն Հյուբշմանը ցույց է տալիս, որ չի կարող հնդեվրոպական si-ին համապատասխանել, քանի որ s-ը երկու ձայնավորների միջև հայերենում երբեք չի պահպանվում: Հնդեվրոպական *bheresi-ն հայերենում պետք է դառնար բերե, ինչպես և էական բայի երկրորդ դեմքի ես-ի փոխարեն պետք է լիներ ե: Մք վերջավորությունը փոխարինում է սանսկրիտի mas և հնդեվրոպական *mes-ին: Վերջին s հնչյունը հայերենում որպես օրենք ընկնում է: Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի յք-ն նորագոյացում է: Հնդեվրոպական *bherete կամ *bherethe-ից հայերենում պետք է ունենալինք բերե, այնինչ ունենք բերեք: Հյուբշմանը ենթադրում է, որ հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի ք-ն կարող է ուղղակի հոգնակի ցույց տվող հավելում լինել²: Սրա հետ մեկտեղ Հյուբշմանը ք-ի առաջացման մասին գրում է. «Հոգնակի ուղղականի ք տառը չի կարելի հնդեվրոպական es-ից բխեցնել, քանի որ վերջին s-ը հայերենում ընկնում է (հմմտ. ձայնավոր արմատ-

¹ H. Hübschmann, Armenische Studien, I. Leipzig, 1883.

² Նույն տեղում, էջ 95:

ների եզակի ուղղականը, ինչպես և բաղաձայն արմատների սեռականը), իսկ ք-ն սանսկրիտի *asas-*ի հետ համեմատելը հակասում է հնչյունական օրենքներին: Մինչև այժմ անունների և դերանունների հոգնակի ուղղականի և բայերի հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի ք տառի մասին գոհացուցիչ լուծում չի տրվել: Պետք է ենթադրել, որ ոչ թե նախնական *s* տառը, այլ նախնական *sv-*ն կարող էր հայերենում ք-ի փոխվել¹:

Այնուհետև, նա անբացատրելի է համարում նաև բաղադրյալ անցյալ կատարյալի, ինչպես և ստորադասական եղանակի առաջին և երկրորդ ապառնիների ց-ն:

Հյուբշմանը ճիշտ կերպով նկատում է, որ հայերեն լեզուն իր հին ձևերը մեծ մասամբ փոխաբխել է նորերով, հաճախ ամբողջովին կորցնելով հինը, և այդ պատճառով հին լեզվի պատմությունը լրիվ կերպով մեզ համար անիմանալի է դարձել: Այդ իսկ տեսակետից նա հույս է հայտնում աճն մասին, որ երբևէ հնարավոր կլինի այդ փոխանցված ձևերը բացատրել²:

Ստորին կիրառելով հնչյունական օրենքները, Հյուբշմանը կասկածի տակ է առնում նախորդների կատարած մի շարք ստուգաբանություններ հայերենի դիմացին վերջավորությունների առաջացման վերաբերյալ:

Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն ուսումնասիրության բնագավառում նշանավոր դեմք է Կարլ Բրուգմանը, որը լեզվաբանական նոր ուղղության (եթիմոքերականական) հիմնադիրներից մեկն է:

Համեմատական քերականության տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում Բրուգմանի „Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen“ («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության հիմունքները») 5 հատորից բաղկացած աշխատությունը, որի առաջին հրատարակությունը լույս տեսավ 1886—1900 թվականներին³:

Այս աշխատության մեջ ամփոփված և համալրված են համեմատական քերականության ասպարեզում նախորդ տարիներին ձեռք բերված բոլոր նվաճումները:

¹ H. Hübschmann, Armenische Studien, I, էջ 89:

² Նույն տեղում, էջ 95:

³ III, IV, V հատորները՝ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական շարահյուսությունը, դրել է Դեյլբրյուկը (1893—1900 թթ.):

Հայերենի ուսումնասիրության համար Բրուզմանի այս աշխատությունը կարևոր է նրանով, որ շնորհիվ Հյուբշմանի հայագիտական ուսումնասիրությունների, հնդեվրոպական լեզուների մեջ հայերենին հատկացվում է յուր պատշաճ տեղը:

Աշխատության երկրորդ, վերամշակված հրատարակությունը, որը լույս տեսավ 1897—1916 թվականներին (ձեռքանությունը), հարստացվեց նորանոր տվյալներով, որոնք քաղված էին առանձին լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրություններից¹:

Բրուզմանը հին հայերենը առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դարձրել և իր «Համեմատական քերականության» մեջ հայերենին վերաբերող այս կամ այն հարցը քննելիս հիմնականում հենվել է հայագիտական առանձին ուսումնասիրությունների վրա: Այսպես օրինակ, իր աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ նա հաճախ վկայակոչում է Մեյերին և երբեմն էլ այլ հայագետ լեզվաբանների:

Հայագիտական առանձին ուսումնասիրությունների վրա հենվելով, սակայն, Բրուզմանը պասսիվ վերաբերմունք ցույց չի տալիս դրանց և հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության ընձեռած տվյալների հիման վրա անում է իր սեփական դիտողությունները, որոնց մեկնք կանդորդաձևանք հին հայերենի խոնարհման սխառեմը քննելիս:

XX դարի մեծագույն լեզվաբաններից է Անտուան Մեյերն, որի ուսումնասիրություններն ընդգրկում են հին հնդեվրոպական լեզուների համարյա բոլոր ճյուղերը: Իր բեղմնավոր գործունեության ընթացքում նա մեծ ուշադրություն է դարձրել նաև հին հայերենին և տվել է հայագիտական մի շարք արժեքավոր գործեր: Մեյերի „Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique“ («Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ») աշխատությունը (ունեցել է երկու հրատարակություն՝ 1-ը՝ 1903 թ. և վերամշակվածը՝ 1936 թ.) հայերենի միակ համեմատական քերականությունն է: Մեյերն ուսումնասիրել է նաև հայերենի շարահյուսությունը, որն ամփոփել է „Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien“ («Հայերենի համեմատական

¹ 2-րդ հրատարակությունը լույս է տեսել՝ 1-ին հ. 1-ին և 2-րդ մասերը 1897 թ., 2-րդ հ. 1-ին մ.՝ 1906 թ., 2-րդ հ. 2-րդ մ.՝ 1911 թ., 2-րդ հ. 3-րդ մ. 1-ին պրակը՝ 1913 թ., 2-րդ հ. 3-րդ մ.՝ 1916 թ.: Բայի բաժինը ամփոփված է 2-րդ հատորի 3-րդ մասում՝ երկու զբոսով:

շարահյուսութեան հետազոտութիւններ») աշխատութեան մեջ¹: Նա գրել է նաև «Հին հայերենի տարրական դասագիրք» ձեռնարկը², որը եվրոպական լեզուներով եղած գրաբարի քերականութիւնների մեջ ամենահաջողն է:

Հայերենի համեմատական քերականութեան մասին նա բազմաթիվ դիտողութիւններ ունի նաև իր այլ աշխատութիւններում, որոնցից նշանավոր է «Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes»-ը («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան ներածութիւն»): Այս գրքում Մեյլեն ամփոփել է ընդհանրացրել է հնդեվրոպական լեզվաբանութեան վերաբերյալ այն հսկայական փաստական նյութը, որ կուտակվել էր պատմա-համեմատական ուսումնասիրութիւնների շնորհիվ:

Հայերենի ցեղակցութեան հարցում Մեյլեն ընդունում է Հյուբերշմանի տեսակետը և հայերենը հիմնովին ուսումնասիրելուց հետո գալիս է այն եզրակացութեան, որ նրա հնչյունական և ձևաբանական սիստեմը խորապես տարբերվում է հնդեվրոպականից. խիստ ձևավորված է նաև արտասանութիւնը:

Մասնավորապես հայերենի խոնարհման սիստեմի վերաբերյալ Մեյլեն հայտնում է այն միտքը, որ հնդեվրոպական խոնարհման բարդ համակարգը ինչպես հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, այնպես էլ հայերենում, վերածվել է շատ ավելի պարզ ու հաստատուն համակարգի: Հայերենի հոլովման և խոնարհման զարգացումը ներկայացնում է երկու տարբեր աստիճան: Եթե հոլովական սիստեմի զարգացումը չի հասել մինչև վերջ, չի ստեղծվել հաստատուն դրութիւն և գտնվում է անցման շրջանում, ապա դրան հակառակ խոնարհումը մինչև վերջ հասցնելով իր զարգացման ընթացքը, հասել է մի պարզ ու կայուն վիճակի, այնպես որ V դարում բայերն արդեն չունեն «ձևերի կուտակում, որը, ինչպես հոլովման մեջ, առաջացներ նորաձևութիւններ և մի ամբողջ վերակառուցում»³:

Ուսումնասիրելով հին հայերենի խոնարհման սիստեմը, Մեյլեն մեծ հմտութեամբ ցույց է տալիս այն տարրերը, որոնք ընդհանուր են հնդեվրոպական լեզուների հետ, ինչպես և առանձնացնում է այն տարրերը, որոնք յուրահատուկ են միայն հայերենին

¹ Մեյլեի այս աշխատանքը տպագրվել է MSL, X, XI, XII, XVI, XVII 55. 1898—1911 թթ.:

² A. Meillet, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913.

³ Նույն տեղում, էջ 103:

և, բխելով նրա զարգացման ներքին օրինաչափություններից, հանգիստանում են ինքնուրույն զարգացման արդյունք: Նա գտնում է, որ հայերենի խոնարհման սիստեմը տարբերվելով հնդեվրոպական լեզուների խոնարհումից, ունի միայն իրեն՝ հայերենի համար բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնք հենց կազմում են նրա զարգացման էությունը: Հայերենի խոնարհման առանձնահատկությունները նա ամփոփում է „Recherches sur la syntaxe comparée...” աշխատության մեջ: Այդ առանձնահատկություններն են. հայերենի դիմավոր ձևերը յիովին պահպանել են դեմքի և թվի արտահայտման պարզությունը: Կրավորակերպ խոնարհումն առաջացել է հայերենի սեփական միջոցներով. լինելով ներգործականից ոչ աջնքան տարբեր և, հետևաբար, ոչ միշտ՝ պարզ, նա ժամանակի ընթացքում տարբերակվել ու նոր հայերենում դարձել է մի որոշակի էական տարր: Ներկայի և անցյալի կերպերի հակադրությունը ետընթաց է կատարել: Դրա փոխարեն հայերենը պահպանել է ներկայի և անցյալ անկատարի այն իմաստը, որ նրանք արտահայտում են չավարտված գործողություն: «Նախկին ստորագասական ներկան և աորիստը, որոնք հայերենի ստեղծագործություններն էին, անհետանում են, և այս կորուստն առաջ է բերում կերպերի ընդհանուր կորուստ, որ հակադրության է վերածվում սահմանականի երկու ձևերի միջև. անկատար՝ տևականություն արտահայտող և աորիստ՝ պատմողական անցյալ»¹: Իր պատմության ոչ մի շրջանում հայերենը չի զարգացրել ապառնին, անհրաժեշտության դեպքում՝ դիմելով նկարագրական ձևերի:

Ի վերջո Մեյլեն եզրակացնում է. «Բալական ձևերի, ինչպես և անվանական ձևերի կիրառության մեջ, դասական հայերենը, պահպանելով շատ հնդեվրոպական գծեր և ներմուծելով սեփական միջոցները նախկին քերականական կարգերը (կատեգորիաները) նշելու համար, ներկայացնում է, ուրեմն, մի շատ նոր կերպարանք և նրա մեջ գտնում ենք սկզբնավորումն այն բոլորի, ինչ որ պետք է կատարվեր նոր հայերենում»²:

Այստեղ կանգ չենք առնում հայերենի բայի և նրա խոնարհման ձևերի վերաբերյալ Մեյլեի կատարած առանձին ստուգաբանությունների վրա: Այդ մասին հանգամանորեն կխոսվի «Հին հայերենի խոնարհման համակարգը» բաժնում:

Մեյլեի ռուսումնասիրության մեթոդի բնորոշ առանձնահատ-

¹ MSL, XVI t., էջ 39:

² Նույն տեղում, էջ 40:

կությունն ալն է, որ նա ստուգաբանությունների ժամանակ համեմատական քերականության դրույթները կիրառում է ամենայն խստութեամբ և զգուշութեամբ, երբեք չտարվելով թվացող նմանություններով:

Հատկանշական է Մեյերի ուսումնասիրության նաև ալն գիծը, որ նա շատ դեպքերում հայերենի քերականական այս կամ ալն ձևի առաջացման վերաբերյալ արված ստուգաբանությունը ներկայացնում է սոսկ որպես ենթադրութուն և խուսափում վճռական խոսք ասելուց: Նա հավաստի է ներկայացնում միայն ալն ստուգաբանությունները, որոնք ապացուցվում են երկու կամ ավելի ձևերի համապատասխանությունների միջոցով, քանի որ այս դեպքում պատահականություններն արդեն բացառվում են:

Մեյերն անգնահատելի ծառայություններ է մատուցել հայագիտությանը: Եվրոպական հայագետներից ոչ ոք հայերենն ալնպիսի խոր և բազմակողմանի վերլուծության չի ենթարկել, ինչպես Մեյերն: Նա հմուտ հետազոտող է, այդ պատճառով հայերենի վերաբերյալ նրա կատարած ստուգաբանությունները մեծ մասամբ ավելի ծանրակշիռ են և առավել հավաստի:

Մեյերի հայագիտական ուսումնասիրությունները ներկայացնում են մեծ արժեք հայոց լեզվի պատմության հարցերի լուսաբանման տեսակետից:

Հայերենի ուսումնասիրության գործում զգալի ներդրում է կատարել Հոլզեր Պեդերսընը իր մի շարք հայագիտական ուսումնասիրություններով: Թեև Պեդերսընը հայերենի ձևաբանությունը և մասնավորապես խոնարհման սիստեմն առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դարձրել, բայց և ալնպես հայերենի խոնարհման համակարգի մի շարք հարցերի նա անդրադարձել է՝ կապված ալլ խնդիրների հետ: «Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան»¹ աշխատության մեջ Պեդերսընը քննության է ենթարկում խոնարհման ժամանակ հոգնակի երկրորդ և երրորդ դեմքերում երևան եկող ք հնչյունը, ինչպես և ր-ն, որը հանդիպում է անցյալ կատարյալի երկրորդ, անցյալ անկատարի երկրորդ և երրորդ դեմքերում ու հրամայականի վերջավորություններում:

Հոգնակի ցույց տվող ք մասնիկը, որը երևան է գալիս ինչ-

¹ Հոլզեր Պեդերսըն, Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան, Վիեննա, 1904:

պէս հոլովման, այնպես էլ խոնարհման ժամանակ, շատ ենթադրութիւնների տեղիք է տվել:

Պեղերսընը այս հարցում հակադրվում է այն լեզվաբաններին, որոնք ք-ն համարում են sv կամ tva հնչյուններից առաջացած (Հյուբշման, Բուգգե, Բարթոլոմե), և, մանրամասնորեն քննելով ք-ի դրսևորման բոլոր դեպքերը գոյականների հոլովման և բայերի խոնարհման մեջ, գալիս է այն եզրակացութեան, որ հնդեվրոպական բառավերջին s-ը հայերենում փոխվում է ք-ի: Դրանից ելնելով էլ Պեղերսընը գտնում է, որ հոգնակի առաջին դեմքի մք վերջավորութիւնը համապատասխանում է հնդեվրոպական *-mes-ին¹:

Ինչ վերաբերում է վերջատառ ր-ին, ապա այս հարցում Պեղերսընը հակադրվում է Մեյեին և Բուգգեին, որոնք բացաձևերում երեան եկող ր հնչյունը համարում են հունարեն րα մասնիկին համապատասխանող մի մասնիկ: Դրա փոխարեն Պեղերսընը առաջ է քաշում այն միտքը, որ անցյալ անկատարի երրորդ դեմքում: անցյալ կատարյալի երկրորդ դեմքում և հրամայականում երեան եկող լ-ն առաջացել է ղու, ղա դերանուններից²:

Պեղերսընը այստեղ մի շարք դիտողութիւններ ունի արված նաև խոնարհման ալլ ձևերի առաջացման վերաբերյալ:

Հայագիտութեանը անգնահատելի ծառայութիւններ է մատուցել հանգուցյալ ակադեմիկոս Հ. Ա. Աճառյանը, որը պատմահամեմատական մեթոդով խոր և բազմակողմանի վերլուծել է հայերենը և տվել բազմաթիվ մեծարժեք աշխատութիւններ: Աճառյանի ուսումնասիրութիւնների առաջին շրջանը պատկւում է նշանավոր «Արմատական բառարանի» հրատարակութեամբ՝ բաղկացած լոթ հատորից: Այնուհետև լույս է տեսնում «Հայոց լեզվի պատմութիւնը» երկու հատորով: Հայերենի քերականութեան պատմահամեմատական ուսումնասիրութիւնը նա կատարել է «Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի (համեմատութեամբ 562 լեզուների)» բազմահատոր աշխատութեան մեջ, որի հինգ հատորներն արդեն լույս են տեսել՝ նվիրված ածականների, թվականների (1-ին հատոր), դերանունների (2-րդ հատոր), լեզվաբանական ընդհանուր հարցերի (Ներածութիւն), գոյականի (3-րդ հատոր), բայի (4-րդ հատոր, Ա. գիրք) ուսումնասիրութեանը:

¹ Հոլգեր Պեղերսըն, Նոյստ մը հայ լեզուի պատմութեան, Վիեննա, 1904:

² Նույն տեղում, էջ 57:

Վերջինս ամփոփում է բայի վերաբերյալ ուսումնասիրության մի մասը: Այս բարձրարժեք աշխատության մեջ հեղինակը մասն-
րազնին և համակողմանի կերպով քննության է առել բայի՝ որ-
պես խոսքի մասի առաջացման հարցը, բայական կարգերը, բայի
ձևավորման ու խոնարհման բազմաթիվ միջոցներն ու եղանակ-
ները, բայերի տեսակները աշխարհիս բազմաթիվ ու բազմապիսի
լեզուներում: Հնդեվրոպական և, մասնավորապես, հայերենի խո-
նարհման վերաբերյալ հարցերը քննարկվում են աշխատության 5
և 9 գլուխներում, որտեղ հեղինակը կանգ է առնում հնդեվրոպա-
կան հիմք-լեզվի խոնարհման առանձնահատկությունների վրա և,
ախուհետև, քննում հայերենի խոնարհման ձևերի առաջացումն ու
զարգացումը¹:

Աճառյանն իր աշխատություններում հանրագումարի է բերել
մինչև այդ եղած բոլոր հայագիտական ուսումնասիրությունները,
ընդունել ստույգն ու արժեքավորը, հրաժարվել կասկածելի և սխալ
ստուգաբանություններից, ինչպես և իր կողմից խորացրել և ամ-
բողջացրել է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրու-
թյունը:

Զարգացնելով Հյուբշմանի և Մեյլի տեսակետները հայերենի
ցեղակցության հարցում, Աճառյանը ցույց է տալիս, որ հայերենը
հնդ-իրանական, բալթիկ-սլավոնական և մասամբ ալբանական լե-
զուների հետ միասին պատկանելով հնդեվրոպական լեզուների
արևելյան ճյուղին, իր բռնած դիրքով առավել մերձավոր տեղ է
գրավում մի կողմից՝ սլավոնական, մյուս կողմից՝ հունական և
հնդ-իրանական լեզուների միջև:

Բայի և նրա խոնարհման մասին Աճառյանի կատարած մաս-
նակի դիտողությունները մենք գտնում ենք «Հայոց լեզվի պատ-
մություն» մեջ, որոնք վերաբերում են հնդեվրոպական լեզուների
միջև եղած խմբավորումների հարցին: Մասնավորապես հայերենի
խոնարհման վերաբերյալ նա նշում է հետևյալ զուգակցությունները
հնդեվրոպական լեզուներից հունարենի, սլավոներենի և արիական
լեզուների հետ:

«Բայի արդելական ձևը կազմելու համար արիական, թոխա-
րական, հայ և հույն լեզուները գործ են ածում me ձևը, որ տալիս

¹ Այս ուսումնասիրությանը մանրամասն չենք անդրադարձել, քանի
որ, երբ այն լույս տեսավ, մեր աշխատանքն արդեն պատրաստ էր տպագրու-
թյան:

է սնս. mā, հյ. մի, հն. me, թոխ. ma: Մյուս լեզուներն ունեն ne, որի դեմ հաթերենն ունի lē»¹:

«Բայերի կատարյալի մեջ հնդեվրոպական նախալեզուն ճանաչում է նախահավելածը. այս երևույթը գիտեն միայն արիական, հայ և հույն լեզուները. օրինակ՝ բերեմ բայի կատարյալ եզակի երրորդ դեմքն է հն. éphere, սնս. ābhārat, հյ. եբեր—հին հայերեն լքանեմ բայի կատարյալ եզակի երրորդ դեմքն է ելիք=հն. élipe, սնս. aričāt: Մյուս լեզուները չունեն այսպիսի հավելված»²:

«Ներկայի ye մասնիկը արիական և հույն լեզուները պահում են, բալթիկ-սլավոնական և հայ լեզուները վերածում են երկու կարգի ye և i, իսկ գերմանական, կելտական և իտալական լեզուներն աշխատում են ջնջել»³:

«Հայերենում կատարյալի փոխարեն գործ էածվում եալ եմ (<լո) բաղադրյալ ձևը՝ ճիշտ ինչպես սլավոնականի մեջ (հմմտ. рус. читал, писал)»⁴:

Հնչյունական սխառմի, բառապաշարի և քերականության մյուս կողմերի քննության մեջ Աճառյանը ցույց է տալիս, որ հայերենն իր գրաված դիրքով ամենից ավելի մոտ է կանգնած հնդփրանական, հունական և սլավոնական լեզուներին:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում պրոֆ. Աճառյանի մի հոդվածը՝ հայերենի և մի քանի հնդեվրոպական լեզուների անցյալ անկատար ժամանակի մասին⁵, որը բոլորովին նոր ձևով է բացատրում այդ ժամանակի կազմությունը և առաջացումը:

Հայագիտական գրականության մեջ հայտնի են Սերովբե Տերվիշյանի և Գաբրիել Մեննվիշյանի անունները, որոնք նշանակալից դեր են կատարել հնդեվրոպական լեզվաբանության նվաճումները Հայաստանում տարածելու գործում:

Սերովբե Տերվիշյանը իր «Հնդեվրոպական նախալեզու»⁶ գրվ-

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Երևան, 1940, էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 26:

³ Նույն տեղում, էջ 27:

⁴ Նույն տեղում, էջ 31:

⁵ Р. Ачарян, Имперфект в древнеармянском и некоторых индоевропейских языках, Докл. и сообщ. Т. IV, АН СССР, Ин-т языкознания, 1953, էջ 85—90.

⁶ Սերովբե Տերվիշյան, Հնդեվրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1885:

խավոր աշխատության մեջ, որն արժեքավոր է հին հայերենի բառապաշարը հնդեվրոպական արմատների հետ համեմատելու տեսակետից, հիմնականում հետևում է Բոպպի և Շլայխերի տեսակետներին և խոնարհման ձևերի բացատրության հարցում կիրառում Բոպպի «կցման տեսություն»-ը: Այստեղ Տերվիշյանը շոշափում է ընդհանրապես հնդեվրոպական խոնարհման ձևերի առաջացման հարցը և այս տեսանկյունով էլ մոտենում է հայերենին:

Հաշվի առնելով ցեղակից լեզուների համապատասխան ձևերը, Տերվիշյանը հիշյալ աշխատության մեջ փորձում է բացատրել հայերենի խոնարհումը: Նա խոնարհման բոլոր ձևերի հիմքում դնում է դերանվանական արմատները. «Այս դիմանշաններն, որ երեք դեմքի ալ զատ զատ են, դերանունական արմատք են, որ մերթամբողջ և մերթ կրճատ ձևերով երևան կուզան»¹:

Հետաքրքրական է Տերվիշյանի տված բացատրությունը հոգնակի թվի դիմային վերջավորությունների առաջացման մասին: Հոգնակի թվի առաջին դեմքի masi վերջավորությունը Տերվիշյանի կարծիքով առաջացել է նախնական ma-tu (ես-դու) դերանուններից: Masi վերջավորությանը հայերենում համապատասխանում է մք, որ առաջացել է մա (ես) և տու (դու)-ից: Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի tasi վերջավորությունն առաջացել է ta-ta դերանվանական արմատների կրկնությամբ (նախնական tva-tva) + ta-ta = tasi, այսինքն՝ դու-դու = դուք: Տերվիշյանը գտնում է, որ հայերենի ք հոգնակիի նշանը առաջացել է tu-ից, կամ su-ից: Հոգնակի երրորդ դեմքի nti կամ anti վերջավորությունը համարում է բազկացած an և ta ցուցական դերանվանական արմատներից, այսինքն՝ ան և ան = անքա²:

Նա միջին սեռի վերջավորությունները համարում է ներգործական սեռի վերջավորությունների կրկնությամբ առաջացած, որոնց հիմքում դարձյալ դերանուններ է դնում: Այսպես՝ եզակի թվի առաջին դեմքի mai վերջավորությունն առաջացել է ma-mi ամբողջական ձևից (ես-ինձ), որի երկրորդ m-ն ընկել է: Հայերենի կրավորական սեռի այ վերջավորությունը (բերայ) Տերվիշյանի կարծիքով առաջացել է mami ձևից, որից հայերենում երկու ձայնավորներ են մնացել, իսկ ռնգայիններն ընկել են և այլն:

¹ Ս եր ո վ ր է Տ եր վ իշ յ ա ն, հնդեվրոպական նախալեզու, էջ 110:

² Նույն տեղում, էջ 151—152:

Նդանակի «նշանները» նույնպես Տերվիշյանը հանգեցնում է դերանուններին: «Ստորագասականին նշանն է a, որ բնակերտութեան մէջ յաճախ գործածուած դերանուանական արմատ մըն է ցուցական գորութեամբ»¹:

Այս մեթոդով Տերվիշյանը բացատրում է հայերենի բոլոր խոնարհման ձևերը, որոնք չեն պայմանավորվում հնչյունական օրենքներով և այդ պատճառով էլ գիտական չեն:

Գարբիել Մենեվիշյանը զբաղվել է ընդհանուր լեզվաբանության և համեմատական քերականության վերաբերյալ ընդհանուր հարցերի քննությամբ: Հայտնի է նրա «Արդի լեզուագիտութիւնը»² գիրքը, որտեղ նա պաշտպանում է այն տեսակետը, թե հայերենի թեքական ձևերն առաջացել են պարզ կցումների ճանապարհով:

Մենեվիշյանը գրում է. «Նախ և յառաջ հոլովական (այսինքն՝ թեքական) լեզուաց շատ մը կազմութիւններն այսօր ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ պարզ կցումներ, զորոնք կրնանք տաճկերէնի բայաձևին նման դիւրութեամբ լուծել»³: Այդ սկզբունքով նա տարբալուծում է, օրինակ, լատիներեն amaveram բայը ama-fu-er-a-m բաղադրիչ մասերի, որտեղ fu-ն և er-ը համարում է երկու էական բայարմատներ, իսկ վերջին m-ն՝ դերանվանական արմատ, այսինքն՝ «սիրող-եղած, էի-ես»: Նույնպիսի մեխանիկական կցման մեթոդով է բացատրում Մենեվիշյանը սիրեցի բայը, սիր-ե-ցի, այսինքն՝ «սիրող-ես-եղի»: Յ-ն սիրեցի ձևում բաղկացած է աւ-ից, որը նրակարծիքով էական բայն է արտահայտում⁴: Դժվար չէ տեսնել, որ այսպիսի ենթադրութիւնները երևակայական են և միայն դամայն աւնհիմն:

Հին հայերենի խոնարհման սխառմի մի շարք հարցերի անդրադարձել է նաև Ալեքսանդր Թոմսոնը իր «Լեզվաբանական հետազոտութիւններ»⁵ և «Թիֆլիսի ժամանակակից հայերենի պատմական քերականութիւն»⁶ աշխատութիւններում:

Առաջին աշխատութիւն մեջ մի շարք լեզվաբանական հար-

¹ Ս ե ռ ո վ բ է Տ է Ր Վ Ի Ջ Ե ա ն, Հնդեւրոպական նախալեզու, էջ 155:

² Գ ա Ր Բ Ի Է Լ Մ Ե Ն Է Վ Ի Ջ Ե ա ն, Արդի լեզուագիտութիւնը, Վիեննա, 1903:

³ Ն ու յ ն տեղում, էջ 43:

⁴ Ն ու յ ն տեղում, էջ 45:

⁵ А. Томсон, Лингвистические исследования, СПб, 1887.

⁶ А. Томсон, Историческая грамматика современного армянского языка гор. Тифлиса, СПб, 1890.

ցերի հետ մեկտեղ թոմսոնը քննում է նաև հին հայերենի ներկա ժամանակի դիմալին վերջավորությունների առաջացումը¹։ Այդ քննությունը նա կատարում է այն սկզբունքով, որ ընդհանուր հայերեն լեզվից առաջացել են գրաբարը և հայերենի բարբառները։ Այդ պատճառով համեմատությունները հնդեվրոպական լեզուների հետ թոմսոնը կատարում է ինչպես գրաբարի, այնպես էլ բարբառային ձևերի միջոցով։

Հավ տեղյակ լինելով հնդեվրոպական լեզվաբանությանը, թոմսոնը փորձում է յուրովի բացատրել հին հայերենի ներկա ժամանակի դիմալին մի քանի վերջավորությունների առաջացումը²։

„Историческая грамматика...“ աշխատության մեջ, որը մի բարբառագիտական ուսումնասիրություն է, նա անդրադառնում է նաև խոնարհման մի շարք ձևերի առաջացման հարցերին, որոնց վրա մենք կանգ կառնենք համապատասխան տեղում։

Հին հայերենի խոնարհման ձևերի առաջացման հարցերի վերաբերյալ արված դիտողությունների հանդիպում ենք նաև այլ լեզվաբանների մոտ, որոնց հետ անհրաժեշտ դեպքում կժանոթանանք հին հայերենի խոնարհումը քննելիս։

Հայոց լեզվի ծագման և պատմության հարցերով զբաղվել է նաև պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը։

Պրոֆ. Ղափանցյանը իր մի շարք ուսումնասիրություններում, ի հակադրություն հայոց լեզվի հնդեվրոպական ծագման տեսության, առաջ է քաշել մի այլ տեսություն, ըստ որի՝ հայոց լեզուն համարում է ծագումնաբանորեն երկու շերտից բաղկացած մի խառն լեզու, որտեղ գերակշռում են տեղական, ասիանիկ տարրերը, իսկ հնդեվրոպական շերտը, թեև կարևոր, բայց երկրորդական տեղ է գրավում³։

Հենց այս սկզբունքից ելնելով էլ պրոֆ. Ղափանցյանը գրտնում է, որ խոնարհման (նաև հոլովական) վերջավորությունների մի մասն ունի հնդեվրոպական ծագում, մյուս մասը՝ ոչ հնդեվրոպական՝ ասիանիկ։ Հնդեվրոպական ծագում ունեցող խոնարհման թեքույթներն են՝ մ (գրե-մ), ս (գրե-ս), յ (գրե-յ), և (գրե-և), ց (կարդա-ց-ի, ի-ց-եմ, գրելո-ց), լ (գրե-լ, գրեա-լ), շ (տես-շ-իր),

¹ А. Томсон, Историческая грамматика современного армянского языка гор. Тифлиса, էջ 91—111.

² Տես էջ 87—108։

³ Г. Капанцян, К происхождению армянского языка, Ереван, 1946, էջ 39—40։

խոկ ոչ-հնդեվրոպականը՝ ր (տու-ր, դի-ր), ք (ուտեմ-ք), աւ (կեր-աւ)⁴:

Քանի որ ապացուցված է հայերենի հնդեվրոպական ծագումը և խառնածին, երկցեղ լեզուների գոյությունն անհնարինությունը, խոնարհման թեքությունների այսպիսի՝ հնդեվրոպականի և ոչ-հնդեվրոպականի բաժանումը, անտարակույս, մերժելի է, և այդ պատճառով հայերենի և ոչ-հնդեվրոպական լեզուների խոնարհման թեքությունների համեմատությունը, որ երբեմն հանդիպում ենք պրոֆ. Ղափանցյանի մոտ, ճիշտ չէ:

---

⁴ Г. Капанцяи, К происхождению армянского языка, էջ 23—31:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հնդեվրոպական հիմք-լեզվի բայական համակարգի մասին բավականաչափ տվյալներ են հաղորդում հոմերյան, վեդայական և «Ավեստա»-յի լեզուները, որոնք լավ են պահպանել հիմք-լեզվի բայական սիստեմի էական գծերը: Հնդեվրոպական մյուս լեզուները, թեկուզ լատիներենը, գոթերենը, հին սլավոներենը, կամ հին հայերենը այս տեսակետից շատ մեծ փոփոխություններ են կրել մինչև դրի առնվելը:

Հնդեվրոպական հիմք-լեզվի բայական սիստեմը ներկայացրել է մի հսկայական բարդություն, որի հետքերը երբեմն աննշան չափերով պահպանել են բոլոր հնդեվրոպական լեզուները: Հնդեվրոպական բայական սիստեմի այդ բարդությունը գնալով առանձին լեզուներում պարզվել և միանգամայն այլ բնույթ է ստացել:

Հնդեվրոպական բայն ուներ երեք դեմք, երեք թիվ՝ եզակի, հոգնակի, երկակի, չորս եղանակ՝ սահմանական, ստորադասական, ըղձական և հրամայական, երկու սեռ՝ ներգործական և հասարակ, կերպեր և ժամանակներ:

Հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում պատմական ժամանակաշրջանում երկակի թիվ այլևս գոյություն չուներ: Երկակի թիվը պահպանվել է հին հունարենում, հնդ-իրանական լեզուներում, գոթերենում և հին սլավոներենում:

Ժամանակները հնդեվրոպական լեզվում կերպերի համեմատությամբ երկրորդական դեր են կատարել և արտահայտվել են վերջավորությունների, ձայնդարձի և մի քանի լեզուներում՝ նախահավելվածի միջոցով: Դժվար է հաստատապես ասել, թե քանի ժամանակ է եղել հնդեվրոպական հիմք-լեզվում, քանի որ բոլոր

հնդեվրոպական լեզուներում էլ առաջացել են մեծ քանակությամբ նորաձևություններ ժամանակների սխտեմում, առանձին ժամանակներ անհետացել են, երբեմն մի քանի ժամանակ միանալով կազմել են մեկ ժամանակ: Ենթադրվում է, որ հնդեվրոպական լեզվում եղել է 5 ժամանակ՝ ներկա, անցյալ անկատար, աորիստ (անց, կատարյալ), կատարյալ և ապառնի:

Հնդեվրոպական լեզվում կերպերն ավելի հին են, քան ժամանակները, որոնք զարգացել են նախնական կերպերի հիման վրա: Կերպերը հնդեվրոպական լեզվում ցույց էին տալիս գործողության բնույթը, ընթացքը և արտահայտվում էին հիմքերի միջոցով: Հնդեվրոպական լեզվում կերպերի հիմնական նշանակությունը կայանում էր նրանում, որպեսզի ցույց տրվեր գործողության տեսական և ոչ տեսական բնույթը:

Տեսական կերպի բայերը ցույց էին տալիս զարգացման պրոցեսում գտնվող տեսական գործողություն՝ ներկա կամ անցյալ ժամանակներում: Տեսական կերպը հատուկ էր ներկա ժամանակի հիմքից կազմված բայերին. օրինակ՝ հունարեն λείπω «թողնում եմ» և ελειπον «թողնում էի»:

Վայրկենային կերպի բայերը ցույց էին տալիս մի գործողություն, որը կատարվում էր առանց տեսականության, ինքնին վերցրած: Վայրկենային կերպը հատուկ էր աորիստի հիմքից կազմված բայերին. օրինակ՝ սան. ādhāt հյ. ես «տվեց» և այլն:

Բացի այս, հնդեվրոպական լեզվում կային այլ կերպեր ևս, որոնք ցույց էին տալիս գործողության կատարման այլ կողմերը: Կատարյալ կերպը, օրինակ, ցույց էր տալիս, որ գործողությունը ավարտվել է և նրա հետևանքն առկա է ներկայում: Կրկնողական կերպը ցույց էր տալիս գործողության կրկնվող բնույթը և այլն:

Կերպերը, որոնք մեծ մասամբ դուրս մղվեցին ժամանակների կողմից, հետագայում մի շարք լեզուներում վերականգնվեցին բոլորովին նոր միջոցներով:

Հնդեվրոպական բառն ունի ներգործական (activum) և հասարակ (medium) սեռ: Հասարակ սեռն արտահայտվում էր և՛ անդրադարձ, և՛ կրավորական իմաստ: Սեռն արտահայտվում էր հատուկ վերջավորությունների միջոցով, որոնք ներկայացված են հունարենում և հնդ-իրանական լեզուներում ներգործական և հասարակ սեռի վերջավորությունների կանոնավոր շարքերով:

Հնդեվրոպական լեզվի բայական սխտեմի էական գծերից մեկը հիմքերի բազմազանությունն էր, որ կարող էր ունենալ չու-

բաքանչյուր բայարմատ: Հիմքերը հնդեվրոպական լեզվում անկախ էին իրարից և ոչ մեկը նախապես ենթադրել չէր տալիս մյուսների գոյությունը, կամ թեկուզ բնույթը:

Հունարենում, օրինակ. *leik^w արմատից պահպանվել են հետևյալ հիմքերը, որոնք ունեն իրենց համապատասխան ձևերը նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում. λαίπω «թողնում եմ», λείπω «թողել եմ», ἔλειπον «թողի»: Նույն արմատից պահպանվել են նաև պատճառականի հիմքը՝ ἄνυ. recáyati «ստիպում է թողնել», լիտ. laikýti «ստիպել մնալ» և ռեգային միջամասնիկով հիմքը՝ ἄνυ. rinákti «թողնում է», լատ. linquo¹: Սրանից բացի՝ միևնույն արմատից կալին այլ հիմքեր ևս, որոնք կամ անհետացել են և կամ պահպանվել միայն մեկ լեզվում:

Հիմքերի այդ բազմազանությունը բնորոշ է միայն հունարենին և հնդ-իրանական լեզուներին: Լատիներենում, գերմաներենում և հայերենում միևնույն արմատից կազմվում է երկու հիմք՝ ներկա ժամանակի և անցյալի: Լատիներեն բալի խոնարհումը երկու հիմքերի հակադրման վրա է կառուցված. ներկա ժամանակի՝ -amō (infectum) և անցյալի՝ amā- (perfectum): Լատիներեն բալի խոնարհումը կատարվում է աջակես, որ իմանալով բալի մի ձևը կարելի է կազմել ամբողջ խոնարհումը:

Հնդեվրոպական լեզվում կարևոր էր ոչ այնքան ժամանակի արտահայտումը, որքան գործողության բնույթը, կերպը: Կարևորը բալում ոչ թե գործողության կատարման ներկա, անցյալ, ապառնի ժամանակների նշումն էր, այլ այն, թե գործողությունը դիտվում էր տեականության մեջ, թե վալրկենային էր, գործողությունը կրկնվում էր, թե մեկ անգամ էր կատարվում, ուներ իր վերջնական սահմանը, կամ հետևանքը, թե ոչ, գործողության սկիզբն էր, թե վերջը և այլն: Հնդեվրոպական բալական հիմքերն արտահայտում էին հիմնականում կերպը, իսկ ժամանակն արտահայտվում էր վերջավորությունների և նախահավելվածի (աուգմենտ) միջոցով: Գերմաներենում և լատիներենում, ընդհակառակը, բալական հիմքերն արտահայտում են ներկայի և անցյալի հակադրությունը: Գոթերեն binda «հյուսում եմ» և band «հյուսում էի» բայերում տարբեր վերջավորություններ միանում են ներկա և անցյալ ժամանակը ցույց տվող տարբեր հիմքերի:

¹ 84" А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков, М—Л, 1938, էջ 212:

Հնդեվրոպական լեզվում «ներկա» է կոչվում այն հիմքը, որը սահմանական եղանակում ունի և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային վերջավորություններ, իսկ «աորիստ» այն հիմքը, որը սահմանային եղանակում ունի միայն երկրորդային վերջավորություններ¹:

Ներկա ժամանակի հիմքից կազմվում էին. 1) սահմանական եղանակը, որի մեջ մտնում էր ներկան բուն իմաստով, անկատարը և հրամայականը, 2) ստորադասական եղանակը, 3) ըղձական եղանակը: Այսպես, հունարեն.

λείπω	թողնում եմ
ἐλείπων	թողնում էի
λείπε	թող (оставляя)
λείπω	(λείπης) կթողնեի (оставлял бы)
λείπομαι	թողնեմ (да оставляю)

Աորիստի հիմքից կազմվում էին. 1) սահմանական եղանակի աորիստը բուն իմաստով և հրամայականը, 2) ստորադասական եղանակը, 3) ըղձական եղանակը:

Այսպես, հունարեն.	ἐλείπων	թողեցի
	λείπε	թող (оставь)
	λείπω	(λείπης) կթողնեի (оставил бы)
	λείπομαι	թողնեմ (да оставлю) ² :

Ներկա ժամանակի աորիստի հիմքերը ցույց չէին տալիս տարբեր ժամանակներ: Հունարենում ներկա ժամանակի հիմքն արտահայտում է տեական, շարունակվող գործողություն, իսկ աորիստը՝ վայրկենային գործողություն: Հայերենում ներկա ժամանակը ցույց է տալիս մի գործողություն, որը դիտվում է կատարման ընթացքի մեջ, իսկ անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս մի գործողություն, որը հասնում է որոշակի վախճանի: Մեյեն հավանական է համարում այն, որ հայերենի անցյալ կատարյալն ավելի լավ է արտահայտում հնդեվրոպական վիճակը, քան հունարենի աորիստը:

Ըստ կազմության հնդեվրոպական հիմքերը կարող էին լինել՝ պարզ (միավանկ, երկվանկ), կրկնավոր և ածանցավոր: Պարզ հիմքերն իրենց հերթին բաժանվում էին բնավոր (թեմատիկ) և ան-

¹ Առաջնային և երկրորդային վերջավորությունների նշանակության մասին տես էջ 50:

² См. А. Мейе, Введение..., էջ 261:

բուն (աթեմատիկ) տիպերի: Անբուն բայերը, որոնք հնագույն շոր-
ջանում ամենից ավելի են տարածված եղել, համեմատաբար ավելի
քիչ են պահպանվել: Այդ տիպը գնալով տեղի է տվել բնավոր
տիպին:

Անբուն են կոչվում այն հիմքերը, երբ վերջավորութուններն
անմիջաբար միանում են հիմքին, առանց միջանկյալ տարրերի,
իսկ բնավոր տիպում արմատի և վերջավորության միջև մտնում
են բնի (թեմատիկ) e/o ձայնավորները: Բնավոր բայեր են, օրի-
նակ, հն. φερο-μεν «բերում ենք», φερε-τε «բերում եք», սնս. jána-
te «ծնում է», լտ. feri-mus «բերում ենք», հյ. հաճեմ բայերը:

Անբուն հիմքը վերջանում է բաղաձայնով կամ ձայնորդով
և եզակի թվի առաջին դիմքում ունի -mi վերջավորութունը,
օրինակ՝ սնս. ás-mi, հսլ. jes-mī, հն. ei-μι, հյ. ե-մ:

Մի շարք լեզուներում բերեմ բայը, որը սկզբում եղել է
բնավոր, համաբանության շնորհիվ ստացել է անբուն խոնարհման
mi-վերջավորութունը, ինչպես՝ սնս. bhārāmi, սերբ. бѣрем, հյ.
բերեմ:

Անբուն բայերի բեկորները պահպանվել են բոլոր հնդեվրո-
պական լեզուներում. դրանք մեծ մասամբ այնպիսի բայեր են,
որոնք հաճախակի գործածվելով մնում են հիշողության մեջ և չեն
ենթարկվում համաբանության ազդեցությանը: Այդպիսի բայ է,
օրինակ, էական բայը, որը բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում էլ
պահպանել է հնագույն տիպը: Այդ բայերը իրենց խոնարհման
համակարգերում հանդես են գալիս որպես անկանոն բայեր, շեղ-
վելով խոնարհման ընդհանուր կանոններից:

Հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում էլ գործել է անբուն
տիպը բնավոր տիպով փոխարինելու տենդենցը:

Հին հայերենում հիմքերի անբուն տիպը լիովին անհետացել
է, և չորս խոնարհիչ ձայնավորների (ե, ա, ի, ու) միջոցով, որոնք
նախորդում են վերջավորությանը որպես բնի ձայնավորներ, իրա-
կանանում է հայերենի ամբողջ խոնարհումը: Անբուն տիպն ու-
նեի այնպիսի վերջավորութուններ, որոնք տարբերվում էին բնա-
վոր տիպի վերջավորութուններից:

Ներկան և աորիստը, որոնք արտահայտում էին միևնույն
իմաստը, կարող էին կազմված լինել նաև տարբեր արմատ-
ներից, որոնցից մեկը ուներ տեական նշանակություն, մյուսը՝
ոչ: Օրինակ՝ սնս. ádmi «ուտում եմ», հոմ. ἐδμεναι և հյ. ուտեմ

ձևերին համապատասխանում է ալլ արմատից կազմված աորիստը՝ սնս. á-ghah, հն. ē-φαγε և հյ. ե-կեր «կերավ»:

Հիմքեր կարող էին կազմվել նաև արմատի կրկնություն միջոցով: Կրկնավոր հիմքերը ծառայում էին մեծ մասամբ կատարյալ գործողություն ցույց տալու համար:

Հնգվորոպական հիմք-լեզվում շատ տարածված են եղել այն հիմքերը, որոնք կազմվել են զանազան մասնիկների միջոցով:

Այդ կարգի բայերից մի շարք տիպեր հատկապես լավ են պահպանվել հին հայերենում: Այսպես՝ **-ā-* մասնիկով կազմվող տիպը՝ կեա-մ «ապրում եմ» (հնգեվր. **g^wiy-ā* հիմքից), **-ī-* տիպը, որից հայերենում կազմվել են իմ վերջավորությամբ կրավորական սեռի բայեր, ինչպես՝ բերիմ «բերվում եմ» և այլն:

**-ne-/*-n-* ռնգային միջամասնիկով կազմված բայական հիմքերի տիպը ծառայել է գործողության սկիզբը ցույց տալու համար: Նույն արմատից կազմված աորիստում միջամասնիկն ընկել է: Այսպես, օրինակ՝ *leik արմատից սանսկրիտում կա *ri na-k-ti* ձևը («թողնում է»), աորիստը՝ *ariçat* («թողեցի»), որին համապատասխանում են հն. ἐλιπε, հյ. бѣлѣ: Հունարենում համաբանության ազդեցություն հետևանքով **-neu-* և **-nu-* տարրերը սկսում են դիտվել որպես ածանց և փոխարինում են ռնգային միջամասնիկ ունեցող հնագույն տիպին. օրինակ՝ ξεύγωμαι «միացնում եմ» տիպին համապատասխանում են սնս. *yunâkti* և լտ. *iungo* ռնգային միջամասնիկով բայերը: Հայերենը նման է հունարենին՝ առնում «վերցնում եմ», աորիստ՝ առի:

-ske/o-* մասնիկով կազմվող հիմքերի տիպը հայերենում արտացոլվում է *ց-ով*: Այս մասնիկով տարբեր լեզուներում կազմվում են տարբեր նշանակությամբ բայեր: Հայերենում կազմվում է աորիստի երկու տիպերից մեկը՝ ցոյական աորիստը՝ սիրեաց: Հայերեն հաքցի ձևին, օրինակ, համապատասխանում են սնս. *prechâti*, ալվ. *pəṛəsaiti* «հարցնում էի», լտ. *poscō* (porcscō-*ից) «պահանջում եմ», հբգ. *forścōn* «փնտրել» բայերը:

-ne/o-* ածանցով կազմվող բայերը նույնպես ցույց են տալիս գործողության սկիզբը: Այս ածանցով արմատական հիմքերից ներկա ժամանակի կատարյալ կերպի բայեր հիմնականում կազմվում են աորիստի հիմքից: **-ne/o-* տիպը առկա է գլխավորապես հայերենում, սլավոններենում և գերմաներենում: Օրինակ՝ ղճեմ (dinem-*ից. կազմվել է *di-* աորիստի հիմքից), աորիստը՝ եղ, որոնք համապատասխանում են սնս. *dhā-* և աորիստ՝ *ádhat* ձևե-

րին: Հսլ. стану հիմքը կազմվել է ста- աորիստի արմատից, որ համապատասխանում է սնս. sthā, դոր. stā արմատներին: Լքանիմ բալը -ne- ածանցով համապատասխանում է ավելի հին -ne- միջամասնիկով ձևերին, օրինակ՝ լտ. linguō «թողնում եմ», սնս. riṇākti «թողնում է» և այլն:

Հնդեվրոպական լեզվի բաղական վերջավորությունների սիստեմը բնութագրվում է մի քանի շարք վերջավորություններով, որոնց միջոցով արտահայտվում էին բաղական կարգերը (կատեգորիաները), ընդ որում, ինչպես հատուկ է թեքական տիպի լեզուներին, մի վերջավորությամբ կարող էին արտահայտվել մի քանի քերականական իմաստներ:

Նախ և առաջ տարբերվում էին ներգործական և հասարակ սեռի վերջավորությունները: Սրանց ներսում հակադրվում էին առաջնային և երկրորդային վերջավորությունների երկու շարքերը, որոնք տարբերվում էին մի քանի դեմքերում: Հատուկ վերջավորություններ ունեին կատարյալը և հրամայական եղանակը: Բացի այս, սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի և աորիստի վերջավորությունները տարբերվում էին բնավոր և անբուն տիպի բալերում:

Առաջնային և երկրորդային վերջավորությունների երկու շարքերով հնդեվրոպական լեզվում արտահայտվում էր ներկա և անցյալ ժամանակների հակադրությունը միևնույն հիմքի դեպքում: Առաջնային վերջավորությունները սահմանական եղանակում ցույց էին տալիս ներկա ժամանակը: Երկրորդային վերջավորություններ կարող էին ունենալ անկատարը, աորիստը և ըզձական եղանակը: Եթե ներկա ժամանակի հիմքը ուներ և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային վերջավորություններ, ապա առաջնային վերջավորությունները ներկայացնում էին ներկան (սնս. bhāratī, հն. ॒भारती: «բերում է»), իսկ երկրորդային վերջավորությունները նախահավելվածով կամ առանց նախահավելվածի ցույց էին տալիս անկատար ժամանակը (սնս. ā-bharat, հն. ॒अभारत:): Եթե ներկա ժամանակի հիմքը չուներ առաջնային վերջավորություններ, ապա այն երկրորդային վերջավորություններով ցույց էր տալիս աորիստը:

Առաջնային վերջավորությունները տարբերվում էին երկրորդային վերջավորություններից եղակի թվի առաջին, երկրորդ, երրորդ և հոգնակի թվի երրորդ դեմքերում:

Հնդեվրոպական հիմք-լեզվում կային հետևյալ առաջնային և երկրորդային վերջավորությունները.

Առաջնային վերջավորություններ

		Ներգործական սեռ		Հասարակ սեռ	
Թիվ	դեմք	անբուն	բնավոր	անբուն	բնավոր
եղակի	I	mi	o	mai	
	II	si	i?	sai	
	III	ti	t?	ai (tai)	
Հոգնակի	I	mes (mōs?)		madhai?	
	II	the		-dhwai?	
	III	enti, onti nti	nti	ntai	
երկակի	I	ves		?	
	II	?			
	III	?			

Երկրորդային վերջավորություններ

եղակի	I	m(n)	?
	II	s	so
	III	t	th e/o
հոգնակի	I	mēs (mēn, mē?)	medhə
	II	te (ta)	?
	III	ent, ont, nt	ento, onto, nte (nto)
երկակի	I	vă	Հասարակ սեռի երկակի թվի վերջավորությունները մոտենում են ներգործական սեռի երկակի և հասարակ սեռի հոգնակի թվի վերջավորություններին:
	II	?	
	III	?	

Առաջնային և երկրորդային վերջավորություններից տարբերվում են հրամայական եղանակի վերջավորությունները, որոնք միանում են սահմանական եղանակի հիմքին: Ներգործական սեռի եղակի թվի երկրորդ դեմքն ուներ զրո վերջավորություն: Անբուն տիպում *ei- հիմքից՝ հն. ē-ei «գուրս գնա», լտ. i «գնա»: Բնավոր տիպում՝ սնա. āja «տար», հն. āγe, լտ. age, հյ. w'd:

Հրամայական եղանակում հանդիպում է նաև *dhi վերջավորությունը: *ei- հիմքից՝ սնա. i-hi (*i-dhi-ից), ալ. i-di, հն. i-θi «գնա»:

Ներգործական սեռի հոգնակի թվի երկրորդ դեմքն ուներ երկրորդ դեմքի երկրորդային վերջավորութունը. սնս. bhāra-ta, հն. φέρε-τε, լատ. fer-te «բերեք»:

Կատարյալի (perfect) վերջավորությունները, ինչպես արդեն նշել ենք, նույնպես տարբերվում էին առաջնային և երկրորդային վերջավորություններից: Կատարյալի վերջավորությունները պարզ են միայն եզակի թվում, որն ուներ առաջին դեմքում -a, երկրորդ դեմքում -tha (-ta) և երրորդ դեմքում -e վերջավորությունները:

Դիմային վերջավորություններից բացի հնդեվրոպական բայի խոնարհման մեջ նշանակալից դեր էին խաղում նաև ձայնդարձը (արմատական ձայնավորի փոփոխությունը), նախահավելվածը (մի քանի լեզուներում) և տոնը:

Ներգործական և հասարակ սեռի վերջավորություններին նախորդող ձայնավորը բնավոր տիպում, ինչպես առաջնային, այնպես էլ երկրորդային վերջավորություններից առաջ ուներ ձայնդարձի *e կամ *o աստիճանները¹: Բնավոր տիպում եզակի թվի առաջին և հոգնակի թվի առաջին և երրորդ դեմքերում վերջավորությանը նախորդող թեմատիկ ձայնավորը *o է, իսկ մնացած դեմքերում՝ *e:

Անբուն տիպում վերջավորությանը նախորդող ձայնավորը կարող է լինել *e, *o կամ զրո աստիճաններում:

Ներգործական սեռի առաջնային և երկրորդային վերջավորություններից առաջ եզակի թվում և հրամայական եղանակում հանդիպում է *e կամ *o, իսկ մյուս դեմքերում՝ զրո վերջավորութունը, օրինակ՝ սնս. é-mi «գնում եմ», é-si «գնում ես», é-ti «գնում է», իսկ հոգնակի թվում զրո աստիճանն է՝ i-mah «գնում ենք» և այլն: Կատարյալն ունենում է միայն e: Հնդեվրոպական խոնարհման ձայնդարձը պահպանվել է սանսկրիտում, հունարենում, գոթերենում, լատիներենում և հին սլավոներենում:

Հնդեվրոպական բայական սխեմանում որոշ դեր է կատարել նաև տոնիկ շեշտը: Յուրաքանչյուր բայ կարող էր ունենալ շեշտ, կամ չունենալ: Շեշտի տեղը փոփոխական էր: Փոփոխությունը կապված էր բայի բնավոր և անբուն տիպերի հետ:

Նախահավելվածը (augmentum) երևան է գալիս միայն հնդ-

¹ Ըստ համեմատական քերականության տվյալների, հնդեվրոպական լեզվում յուրաքանչյուր ձևաբանական տարր ուներ ձայնավորի *e, *o կամ զրո աստիճաններից որեէ մեկը:

իրանական, հունարեն և հայերեն լեզուներում: Բայերը նախահավելված կարող էին ունենալ անկատար և աորիստ ժամանակներում: Նախահավելվածն ուներ *e- ձևը, որը սանսկրիտում դառնում է a՝ նրա հնչյունական առանձնահատկություններին համապատասխան, օրինակ՝ á-bharat, հն. ॐ-भारत, հյ. ե-բեր «բերեց»: Այն բայերում, որոնք սկսվում են ձայնավորով, e նախահավելվածը ձուլվում է ձայնավորի հետ արդեն հնդեվրոպական լեզվում: Հունարենում նախահավելվածի ձուլման հետևանքով առաջին ձայնավորը երկարում է, ինչպես օրինակ՝ հն. ἔρεω «ծածկել» բալը նախահավելվածում դառնում է՝ ἔρεον «ծածկեցի»:

Հայերենում նախահավելվածը գրվում է միայն միավանկ ձևերի վրա, ինչպես՝ ե-բեր, ե-առւ, ե-լիք և այլն:

Հնդեվրոպական լեզվին հատուկ չեն եղել նախամասնիկներ, այդ պատճառով ենթադրվում է, որ նախահավելվածը սկզբում եղել է անկախ բառ «այն ժամանակ» նշանակությամբ: Ոմանք էլ ենթադրում են, որ այդ եղել է մի ժխտական մասնիկ, որը նախագաս կերպով գործածվելով հետագայում միացել է բային և վերածվել անցյալ ժամանակը ցույց տվող նախամասնիկի:

Դիմավոր ձևերից բացի հնդեվրոպական լեզուն ունեցել է դերբայական ձևերի ամբողջական սիստեմ, որը կազմվել է ինչպես ներդործական, այնպես էլ հասարակ սեռի բայերից: Յուրաքանչյուր բայական հիմքից կարող էր կազմվել երկու դերբայ՝ ներդործական և հասարակ սեռի նշանակությամբ: Օրինակ՝ հն. λείπω «թողնում եմ» բայի դերբայն է λείπων «թողնող», իսկ λείπωμαι «թողնում եմ ինձ համար» բայինը՝ λείπωμενος «իրեն համար թողնող»:

Հնդեվրոպական դերբայը մեծ մասամբ հանդես էր գալիս որպես ածական և չէր կարող ծառայել որպես ստորոգյալ, բացառությամբ *-l- և -nd դերբայական տիպերի:

Հնդեվրոպական լեզուն չի ունեցել բայի անորոշ ձևը՝ ինֆինիտիվը, և նրա ստեղծումը յուրաքանչյուր լեզվում կատարվել է անկախ կերպով: Հունարեն և լատիներեն լեզուներում, օրինակ, յուրաքանչյուր բայական հիմք ունի իր անորոշ ձևը, իսկ գերմաներենում, հայերենում, պարսկերենում անորոշ ձևը կազմվում է միայն ներկա ժամանակի հիմքից: Սլավոնական լեզուներում անորոշը, աորիստը և անցյալ ժամանակի դերբայը կազմվում են միևնույն հիմքից:

Հնդեվրոպական *-lo ածանցով կազմված բայական հիմքերից ծագել են սլավոնական անցյալ ժամանակի դերբայը -lъ-ով

(несль) և հայերենի անցյալ ժամանակի (սիրեալ, սեռ. սիրելոյ) և անորոշ (սիրել, սեռ. սիրելոյ) դերբայները, -1 մասնիկով քայեր հանդիպում են նաև թոխարերենում: Մնացած լեզուներում *-10 տիպից պահպանվել են աննշան հետքեր, որոնք երևան են գալիս մի շարք ածականների և գոյականների մեջ:

Հնդեվրոպական դերբայական սիստեմը հետագա զարգացման ընթացքում ընդհանուր առմամբ պարզվել է:

* * *

Հնդեվրոպական լեզուներում ամենուրեք խոնարհումը զարգացել է հնդեվրոպական բալի չափազանց բարդ և անկանոնություններով լի սիստեմի պարզեցման ուղղությամբ:

Հնդեվրոպական լեզուների խոնարհման մեջ կատարված փոփոխությունները երկու բնույթի են: Մի շարք փոփոխություններ համընդհանուր նշանակություն ունեն, ինչպես, օրինակ՝ հնդեվրոպական բարդ թեքական սիստեմի պարզեցումը, որ տարբեր չափերով հատուկ է հնդեվրոպական բոլոր լեզուներին: Համընդհանուր նշանակություն ունեն նաև վերջավորությունների կրճատումը և բայական հիմքերի զգալի պակասումը: Այս տիպի փոփոխություններից բացի, յուրաքանչյուր լեզու ցուցաբերել է զարգացման ալյալիսի տենդենցներ, որոնք հատուկ են եղել միայն այս կամ այն լեզվին, որոնցով և պայմանավորված է առանձին լեզուների ինքնատիպությունը: Այս կարգի փոփոխություններում, անշուշտ, որոշ դեր է խաղացել նաև հնդեվրոպական լեզուների մեջ ձուլված այլ լեզուների լեզվական սուբստրատը:

Իրենց զարգացման ընթացքում հնդեվրոպական լեզուները համաբանություն ազդեցության շնորհիվ ազատվել են անկանոնություններից և հալում են ցուցաբերել միասնական ձևեր ստեղծելու: Միասնականացման տենդենցը շատ ուժեղ է եղել գերմանական լեզուներում և այդ լեզուներից՝ հատկապես անգլերենում, որտեղ վերջավորությունների կրճատման հետևանքով մնացել է միայն բառի շեշտված մասը: Անգլերենում բայերը համարյա թե չեն թեքվում: Բայերի խոնարհման պարզեցման տիպիկ օրինակ է անգլերեն cut «կտրել» բալի խոնարհումը, որը նույն ձևով ծառայում է թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ ժամանակների եզակի և հոգնակի թվերի երեք դեմքերին: Նույն ձևն ունեն նաև բալի հրամայական և ստորադասական եղանակները, անորոշ ձևը և անցյալ ժամանակի դերբայը: Նույն ձևով կատարվում է նաև բալի կրավո-

բական սեռի խոնարհումը: Բացի այդ, նույն ձևով գոյություն ունի նաև գոյականը՝ a cut¹:

Հնդեվրոպական լեզուները իրարից անշատկույց հետո, զարգացան մեկը մյուսից անկախ: Բայց ունենալով միևնույն հիմքը, փոփոխությունները մեծ մասամբ ընթանում էին միևնույն ուղղությամբ: Այդ պատճառով կառուցվածքային ընդհանուր նմանությունները պետք է բացատրել հաճախ ոչ թե սկզբնական նույնություններ, այլ զուգահեռ նորաձևություններով: Այդպես պետք է բացատրել, օրինակ, բաղադրյալ ժամանակների առաջացումը հնդեվրոպական լեզուներում: Զուգահեռ զարգացման օրինակ են հանդիսանում նաև սնս. bhārami, սերբ. đēpēm, իռլ. berim և հյ. բեքեմ բայերը, որտեղ -mi վերջավորությունը հետագայի հավելում է: Սլավոնական լեզուներն այդպիսի զուգահեռ զարգացման ճրաշաղի օրինակ են ցույց տալիս:

Հնդեվրոպական լեզուներն իրենց ինքնուրույն զարգացման ընթացքում նախ և առաջ պարզեցրին հնդեվրոպական հիմքերի բարդ սխեմները: Այդ հիմքերի մի մասը բոլորովին անհետացավ, իսկ մյուս մասը միավորվեց որոշակի խմբերի մեջ: Հնդեվրոպական լեզուներում ամենից շատ տարածված է երկու հիմքով բայի (ներկայի և անցյալի) տիպը: Այդպես է լատիներենում, գերմաներենում, հին սլավոներենում, հայերենում և այլն:

Հին հունարենում, օրինակ, *men- «մնալ» արմատից կալին հետևյալ հիմքերը. ներկան՝ μένω, կրկնավոր ներկան՝ μέμνω, ապառնին՝ μέσσω, աորիստը՝ ἔμεινα, կատարյալը՝ μεμείνηκα, որոնցից պահպանվեցին միայն երկուսը, ներկան՝ μένω և աորիստը՝ ἔμεινα:

Լատիներենի և հայերենի ամենահին տեքստերում արդեն հանդիպում են *men- արմատից կազմված միայն 2 հիմքեր՝ լատ.

¹ Անգլերեն լեզվի ձևաբանական այսպիսի կառուցվածքը թույլ է տվել բուրժուական մի շարք լեզվաբանների առաջ քաշելու լեզվի «ձևաբանական առաջադիմություն» տեսությունը, որի աչքի ընկնող ներկայացուցիչը Օ. Եսպերսենն է: Եսպերսենի այս ուսակցիոն տեսությունը ժխտվել է հենց բուրժուական առաջավոր լեզվաբանների կողմից: Մեյեն, օրինակ, գտնում է, որ թեքական ձևերի կորուստը, որ այդքան ընդունելի է անգլերենի համար, երբեք չի նշանակում լեզվական միջոցների առաջադիմություն և վերացական մտածողության ավելի բարձր աստիճանի արտացոլում, ինչպես որ կարծում էր Եսպերսենը:

maneō և mansi, հյ. մնամ և մնացի: Հին սլավոներենում նույնպես հիմքերից պահպանվել են երկուսը՝ berq և berati:

Հնդեվրոպական լեզուներում ամենուրեք բալթի անբուն տիպը փոխարինվել է բնավոր տիպով, իսկ փոքրածիվ անբուն բալթերը լեզուներում հանդես են գալիս որպես անկանոն ձևեր:

Տեական և ոչ տեական գործողությունների հակադրությունը, որն այդքան մեծ տեղ էր գրավում նախալեզվում, հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում վերացավ և փոխարինվեց ներկա և անցյալ ժամանակների հակադրությամբ: Բայի տեական և ոչ տեական կերպի հակադրությունը պահպանվեց միայն սլավոնական լեզուներում, որն արտահայտվեց այլ միջոցներով:

Հնդեվրոպական լեզուներում ժամանակները նույնպես մեծ փոփոխություններ կրեցին: Հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում, օրինակ, աորիստը և կատարյալը ձուլվել են, որի հետևանքով վերացել են կատարյալն արտահայտելու միջոցները: Կան լեզուներ, որոնք բոլորովին հրաժարվել են կատարյալից, ինչպես հին սլավոներենն իր հետագա զարգացման ընթացքում. մյուսները ստեղծել են նոր միջոցներով կատարյալ: Հին սլավոներենում գոյություն ուներ priidochŭ «եկա» աորիստը և ja jesmi prišelŭ «եկել եմ» կատարյալը: Հետագայում աորիստն ամբողջովին անհետացավ, իսկ կատարյալը կորցնելով օժանդակ բալը, վերածվեց պատմական պարզ անցյալի: Սանսկրիտում թեև պահպանվել է կատարյալը, բայց ստացել է անցյալ ժամանակի նշանակություն և գործածությունը համընկել է անցյալ ժամանակի մյուս ձևերի հետ: Հայերենը կորցրել է կատարյալի հին ձևը և դրա փոխարեն ստեղծել նոր կատարյալ՝ նկարագրական միջոցներով: Լատիներենում և գերմաներենում կատարյալը և աորիստը համընկել են անցյալի մի ձևում, որը կատարում է թե՛ աորիստի և թե՛ կատարյալի ֆունկցիա:

Անկատարի ձևը լատիներենում, հայերենում և հին սլավոներենում փոխարինվել է նորաձևություններով, որոնց ծագումը մեծ մասամբ պարզ չէ:

Ապաունի ժամանակը կազմելու համար հնդեվրոպական լեզուները հիմնականում դիմում են նկարագրական միջոցների:

Մի շարք փոփոխություններ կատարվեցին եղանակների մեջ: Հնդեվրոպական համարյա բոլոր լեզուներում ստորադասական և ըղձական եղանակներից մեկն անհետացավ, իսկ մյուսը պահպանվեց, արտահայտելով երկու եղանակների քերականական միացյալ

իմաստը մեկ ձևով, ինչպես՝ լատիներենում, գերմաներենում, հին հայերենում և այլն:

Հնդեվրոպական լեզվի դիմալին վերջավորությունների բարդ սխառեմի պարզեցումը նախ և առաջ կապված է երկակի թվի վերանալու հետ: Պարզվել են նաև ներգործական և հասարակ սեռի վերջավորությունների կրկնակի շարքերը՝ հասարակ սեռի վերջավորությունների անհետացման շնորհիվ: Այնուհետև, անհետացել է ներկայի և անցյալի հակադրությունը առաջնային և երկրորդային վերջավորությունների միջոցով. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս տարբեր վերջավորությունների միջոցով:

Բացի այս բոլորից, դիմալին վերջավորությունների մեջ մեծ փոփոխություններ կատարվեցին նրանց կրճատման հետևանքով: Սանսկրիտում վերջին պայթականը պահպանվում է՝ ábharat, հունարենում այն ընկնում է՝ ἔφερε, իսկ հայերենում պայթականն ընկնում է նախորդ ձայնավորի հետ մեկտեղ, ինչպես՝ եբեր, կամ սնս. ádhāt, իսկ հյ. եղ և այլն:

Այնուհետև, երևան եկավ դիմալին վերջավորությունների միասնականացման տենդենցը: Սկանդինավականում, օրինակ, եզակի թվի երկրորդ դեմքի վերջավորությունը սկսում է գործածվել նաև եզակի թվի երրորդ դեմքի համար, իսկ հոգնակի թվի երրորդ դեմքի վերջավորությունը՝ նաև հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի համար: Ժամանակակից նորվեգերենում ներկա ժամանակը եզակի և հոգնակի թվի բոլոր դեմքերում ունի 1 վերջավորությունը, որտեղ հին լեզվի երկրորդ դեմքի վերջավորությունը տարածվել է մյուս բոլոր դեմքերի վրա: Անգլերենում, ֆրանսերենում դիմալին վերջավորություններից շատ քիչ բան է պահպանվել և այս լեզուներում անձնական դերանուններն են, որ ցույց են տալիս դեմքը:

Քերականության արտահայտության նախկին համադրական (սինթետիկ) ձևերի փոխարեն լեզուներում զարգացել են վերլուծական (անալիտիկ) միջոցներ: Հնդեվրոպական լեզուներում այժմ ժամանակների մեծ մասը կազմվում է վերլուծական եղանակով. այդպես է ֆրանսերենում, անգլերենում, գերմաներենում, հայերենում և այլ լեզուներում:

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական այն լեզուների թվին, որոնք մինչև գրի առնվելը ենթարկվել են հսկայական փոփոխությունների: Անսուան Մեյլեն հին հայերենի բոլոր կողմերը համեմատելով հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ, գալիս է այն եզրակացություն, որ «Հայերենի հնչյունական և ձևաբանական սիստեմը խորապես տարբեր է հնդեվրոպականից. արտասանությունների մի բոլորովին նոր կերպարանք (aspect), քերականական ձևվերը կազմված են մի յուրահատուկ ձևով»¹:

Հալոց էթնիկական լեզուն կազմավորվել է այնպիսի մի տերիտորիայում, որտեղ բնակվելիս են եղել հնդեվրոպական և ոչ-հնդեվրոպական լեզուներով խոսող բազմաթիվ ցեղեր: Այդ լեզուների երկարատև խաչավորման պրոցեսում հաղթող է դուրս եկել հնդեվրոպական մի լեզու՝ հայերենը:

Հայտնի է, որ լեզուների խաչավորման հետևանքով առաջանում է ոչ թե մի բոլորովին նոր, խառնածին լեզու, այլ լեզուներից մեկը հաղթող է դուրս գալիս խաչավորումից, պահպանելով իր քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը: Մյուս լեզուները, որոնք պարավում են՝ անշուշտ չեն կարող այս կամ այն չափով չհերգործել հաղթանակած լեզվի վրա²:

¹ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée l'arménien classique, Vienne, 1936, p. 144.

² Սուբստրատի նշանակության մասին տե՛ս Б. А. Серебренников, О взаимодействии языков (Проблема субстрата), Вопросы языкознания, 1955, № 1.

Հայոց էթնիկական լեզուն նույնպես, անշուշտ, ենթարկվել է հայոց լեզվի կազմավորման պրոցեսին մասնակցող լեզուների ազդեցություններին: Այդ ազդեցություններն առանձնապես ակնառու են հայերենի բառապաշարում, որտեղ կան բազմաթիվ անհայտ ծագում ունեցող և չստուգաբանված բառեր: Ավելի հաստատ է սուբստրատի ազդեցությունը հայերենի հնչյունական կողմի վրա: Մեկն զտնում է, որ, օրինակ, հայերենի և գերմաներենի արտասանական մի շարք փոփոխություններ, ինչպես բաղաձայնների տեղաշարժը, կապված են լեզվական սուբստրատի ազդեցության հետ:

Հայերենի հնչյունական կազմի մի քանի յուրահատկություններ նույնպես բացատրվում են տեղական լեզուների ազդեցությամբ: Այսպես, օրինակ, հայերենի հնչյունական սխտեմում գոյություն ունեն ալիպիսի հնչյուններ (ծ, ճ, ձ), որոնք հնդեվրոպական լեզուներում բացակայում են: Ենթադրվում է, որ հայերենի հնչյունական կազմը մեծապես ազդվել է կովկասյան լեզուներից:

Թեև չի կարելի ժխտել այն հանգամանքը, որ լեզվական սուբստրատները կարող են որոշ դեր խաղալ լեզուների կյանքում, ալիսումենայնիվ, սխալ կլիներ գերադասատել դրանց նշանակությունը և հնդեվրոպական լեզուների միջև դիտվող տարբերությունները, կամ թեկուզ դրանց մեծամասնությունը վերագրել լեզվական սուբստրատների ազդեցություններին: Հնդեվրոպական լեզուների մեջ դիտվող բազմաթիվ տարբերությունները, անշուշտ, արդյունք են լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափությունների:

Լեզուների խաչավորման ժամանակ ամենից քիչ թափանցելի են ձևաբանական տարրերը, հատկապես բառափոխականը: Լեզվի ձևաբանական տարրերը՝ հոլովական կամ խոնարհման թեքությունները, որպես կանոն մեկ լեզվից մյուսին չեն անցնում: Հետևաբար, լեզվի ձևաբանության մեջ կատարված փոփոխությունները պետք է վերագրել միմիայն զարգացման ներքին օրինաչափություններին: Ձևաբանական ազդեցությունը կարող է արտահայտվել միայն աղբյուրների ձևով: Այսպես օրինակ, հին հայերենի բառափոխական վերջավորությունների մեջ հսկայական փոփոխություններ են կատարվել շեշտը հայերենում վերջընթեր վանկի վրա ամրանալու հետևանքով, որի պատճառով վերջին հնչյունները ընկել են: Այս երևույթը թերևս կարելի լինի բացատրել տեղական ժողովուրդների լեզուների ազդեցությամբ:

Լեզվի ձևաբանությունը, որքան էլ որ այն փոփոխությունների է ենթարկվում, այնուամենայնիվ պահպանում է այնպիսի գծեր, որոնք անմիջապես երևան են բերում նրա ծագումը: Լեզվի երկարատև զարգացման ընթացքում կարող է փոխվել նրա ձևաբանական տիպը, ինչպես կատարվեց, օրինակ, հայերենի հետ, որը թեքականից վերածվեց կցականի, բայց թեքական ձևերը որոշ ձևփոփոխություններով պահպանվեցին: Մեյեն գրում է. «Նույնիսկ ամենաձևափոխված հնդեվրոպական լեզվի քերականությունը պահպանում է մինչև այժմ հատկապես բայի վերաբերյալ հնդեվրոպական որևէ բան»¹:

Որքան էլ հնդեվրոպական լեզուները պահպանեին հնդեվրոպական հիմք-լեզվի տարրերը, այնուամենայնիվ, նրանք հանդես են գալիս որպես բոլորովին նոր որակի լեզուներ: Հին հայերենը որքանով որ հնդեվրոպական լեզու է, այնքանով էլ նա մի նոր համակարգ է, նոր հնչյունական կազմով, նոր քերականությամբ: Այդ պատճառով, այն չի կարելի նույնական համարել հիմք-լեզվի ենթադրվող կառուցվածքին: Այն տարրերը, այն նյութը, որոնցից կազմված է հայերենը, հնդեվրոպական են, իսկ ինքը՝ համակարգը նոր է, քանի որ նա ունի միայն իրեն, հայերենին հատուկ լեզվական օրենքներ, որ նա ձեռք է բերել երկարատև զարգացման ընթացքում, որոնցով և պայմանավորված է հայերենի ինքնատիպությունը և անկախ գոյությունը:

Նշանակում է, հայերենի ուսումնասիրության գործում որքան որ կարևոր է բացահայտել այն տարրերը, որոնք ընդհանուր են հնդեվրոպական լեզուների հետ և գալիս են հիմք-լեզվից, նույնքան էլ կարևոր է այն տարրերի բացահայտումը, որոնք ստեղծվել են հայերենի երկարատև զարգացման ընթացքում: Վերջիններս նույնքան հարազատ են հայերենին, որքան և հնդեվրոպական լեզուներում իրենց համապատասխանություններն ունեցող տարրերը:

Հայերենը պատմա-համահմատական ուսումնասիրության ենթարկող լեզվաբաններից շատերը, այն ուղիղ գծով սերված համարելով հնդեվրոպական նախալեզվից, աշխատում էին ցույց տալ հայերենին հատուկ ամեն մի երևույթի կամ տարրի հնդեվրոպական ծագումը: Այդ տենդենցը հատկապես շատ ուժեղ կերպով նրկատվում էր առաջին սերնդին պատկանող հնդեվրոպաբանների՝

¹ А. Мейен. Введение..., էջ 71:

Բոպպի, Մյուլլերի, Տերվիշյանի և Ելլոց մոտ, որը և հանդիսանում է հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունների առաջին շրջանի հիմնական թերություններից մեկը: Մենք հեռու կլինենք, իսկապես, հայերենը ճիշտ պատկերացնելուց, եթե աշխատենք հայերենում դուրս բերել սկզբնական նույնություն բոլոր տարրերը: Համեմատական քերականության խնդիրը կայանում է նրանում, որպեսզի հենվելով համապատասխանությունների վրա, հնարավորին չափով պարզաբանի լեզվի հետևողական զարգացումը հնդեվրոպական հիմք-լեզվից մինչև լեզվի հայտնի վիճակը: Համեմատական քերականության միջոցով, անշուշտ, դժվար է հետևել ձևերի մանրամասն զարգացմանը՝ փոփոխությունների բազմաթիվության և խորության հետևանքով, որ կատարվել է սկզբնական ընդհանրության և պատմականորեն ավանդված ձևերի միջև ընկած ժամանակաշրջանում:

Հնդեվրոպական լեզուներում խոնարհման համակարգերը ունենալով միևնույն ծագումը, աֆուհետե ենթարկվել են այնպիսի ձևափոխությունների, որոնք պայմանավորված են յուրաքանչյուր լեզվի ինքնուրույն զարգացմամբ: Այդ պատճառով սխալ կլինի հնդեվրոպական լեզուների բայական բոլոր ձևերի մեջ որոնել ծագումնաբանական անմիջական կապեր:

Լեզուների երկարատև պատմության ընթացքում երբեմն անհետ կորչում են հնդեվրոպական հիմք-լեզվից ժառանգած թեքական ձևերը, և նրանց տեղ ստեղծվում են նորերը, երբեմն էլ ժառանգություն ստացած այդ ձևերն այնպես են ձևափոխվում, որ հաճախ դժվար է լինում դրանք ստուգաբանել: Առանձնապես մեծ դժվարություն է ներկայացնում հաճախ թեքական այս կամ այն ձևի առաջացման անցման էտապների լուսաբանումը: Այսպես, օրինակ, *անս. mas*, *հն. mas*, *լտ. mus* վերջավորությունների դիմաց հայերենի հոգնակի թվի առաջին դեմքում ունենք մք: Թե ինչպիսի փոխանցումներով է այդ վերջավորությունը հայերենում դարձել մք, անհայտ է, և այդ հանգամանքը հիմք է հանդիսացել մի շարք լեզվաբանների համար ժխտելու ք-ի հնդեվրոպական ծագումը: Նույնպիսի դժվարություն է ներկայացնում նաև հայերենի անցյալ ժամանակների վերջավորությունների ստուգաբանումը, որոնք դեռևս վերջնական բացատրություն չեն ստացել: Մի բան պարզ է, որ այդ թեքությունները չէին կարող մի այլ լեզվից անցնել հայերենին և ստեղծվել են հայերենի սեփական միջոցներով: Հակառակ դրան, խոնարհման մի շարք ձևեր պահպանվել են նույնությամբ

կամ աննշան ձևափոխութիւններով և ունեն իրենց համապատասխանութիւնները հնդեվրոպական մշուս լեզուներում: Այդպիսիք են, օրինակ, ներկա ժամանակի եզակի առաջին, երկրորդ, երրորդ և հոգնակի երրորդ դեմքի վերջավորութիւնները, անցյալ կատարյալի նախահանգիվածը, հրամայականի մի քանի ձևերը և այլն:

Հայերենի խոնարհման համակարգում տեղի ունեցած մի շարք փոփոխութիւններ ընդհանրական բնույթ ունեն, որոնք առաջացել են հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում գործող ընդհանուր տեհդեհնցների հետեանքով և տարբեր աստիճաններով դիտվում են բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում: Հայերենի խոնարհման համակարգում առաջացած փոփոխութիւնների մշուս մասը վերաբերում է միայն հայերենին և հայերենի զարգացման ներքին օրինաչափութիւնների արդիւնք է:

Հայերենի խոնարհումն ընդհանուր առմամբ զարգացել է աշն ուղղութիւամբ, որ հնդեվրոպական խոնարհման բարդ համակարգը վերածվել է շատ ավելի պարզ և հաստատուն համակարգի: Նախ և առաջ, հնդեվրոպական հիմք-լեզվի բազմաթիւ մեկը մշուսից անկախ հիմքերից հայերենում պահպանվել են միայն երկուսը՝ ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերը: Պարզվել է նույնպես վերջավորութիւնների համակարգը: Հայերենի դիմալին վերջավորութիւնների միջև կատարված մեծ փոփոխութիւնները հիմնականում տեղի են ունեցել նրանց կրճատման հետեանքով: Ենթադրվում է, որ նախապատմական շրջանում ուժգնութիւն շեշտը դրվել է վերջընթեր վանկի վրա, որի պատճառով հնդեվրոպական բազմաթիւ բառերը հայերենում մեկ վանկով կրճատվել են: Հայերենում հընդեվրոպական հիմք-լեզվի ներգործական և հասարակ սեռերի վերջավորութիւններից պահպանվել են միայն առաջինները, իսկ հասարակ սեռի վերջավորութիւնները ջնջվել են՝ տեղի տալով կրավորաձև խոնարհման վերջավորութիւններին: Թեև առաջնային և երկրորդային վերջավորութիւնների շարքերի հակադրութիւնը, որոնց միջոցով արտահայտվում էր հնդեվրոպական հիմք-լեզվի ներկա և անցյալ ժամանակների գաղափարը, հայերենում վերացել է, բայց և այնպես այդ վերջավորութիւններից շատերը որոշ ձևափոխութիւնների ենթարկվելով՝ պահպանվել են: Առաջնային վերջավորութիւններից առանձնապես լավ են պահպանվել հայերենում ներկա ժամանակի եզակի առաջին, երկրորդ, երրորդ և հոգնակի երրորդ դեմքի վերջավորութիւնները: Այսպես, հնդեվրոպա-

կան առաջնային *-mi, *-si, *-ti, *-nti վերջավորությունների դիմաց հայերենում ունենք ~մ, ~ս, ~յ (տից), ~ն, որոնք լիովին համապատասխանում են հիշված վերջավորություններին: Հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի վերջավորությունները հայերենում ենթարկվել են մեծ փոփոխությունների: Այդ նույնը դիտվում է նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, որի պատճառով հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի միասնական նախածինքի վերականգնումը մեծ դժվարություն է ներկայացնում:

Հնդեվրոպական լեզվի երկրորդային վերջավորությունները ճանաչվում են ավելի դժվարությամբ, քանի որ թե՛ հայերենի և թե՛ հնդեվրոպական մի շարք լեզուների անցյալ ժամանակների վերջավորություններում առաջացել են աֆիպիսի փոփոխություններ, որոնք մթագնել են նրանց ծագումը: Հատկանշական է այն փաստը, որ միայն հայերենի անցյալ ժամանակները չեն, որ ստուգաբանվում են դժվարությամբ: Նույնպիսի դժվարություն է ներկայացնում նաև լատիներենի ու հին սլավոներենի անկատարի՝ amabam, nesěachŭ և գերմանական լեզուների թույլ բայերի 1-ով կազմվող անցյալի (liebte) ստուգաբանությունը:

Երկակի թվի գաղափարի վերացման հետ մեկտեղ հայերենում ջնջվել են երկակի թվի վերջավորությունները: Հայերենում ձուլվել են հնդեվրոպական հիմք-լեզվի բնավոր և անբուն տիպի բայերի վերջավորությունները: Այսպես, օրինակ՝ հնդեվրոպական հիմք-լեզվի անբուն տիպի եզակի թվի առաջին դեմքի *-mi վերջավորությունը տարածվել է նաև բնավոր տիպի վրա և դարձել հայերենում առաջին դեմքի միակ վերջավորությունը:

Հայերենում բայերի մեծ մասն ունի բնավոր խոնարհում, որտեղ ե, ի, ա, ու, ո խոնարհիչները հանդես են գալիս որպես բնի ձայնավորներ և փոխարինում են բնի նախկին e/o ձայնավորներին:

Հնդեվրոպական հիմք-լեզվում բայական մի շարք արմատներ ունեին տեական նշանակություն, ինչպես, օրինակ՝ *ei- «գնալ», *es- «լինել», *ēd-, *ōd- «ուտել» և այլն: Այս տիպի արմատներից կարող էր կազմվել միայն ներկայի հիմքը: Արմատների մյուս խումբը, ընդհակառակը, արտահայտում էր վայրկենային գործողություն: Այս կարգի արմատներից կազմվում էր աորիստի (անցյալ կատարյալի) հիմքը: Այդպիսի արմատներ են, օրինակ՝ *stha- «կանգնել», *dhē-, *dā «դնել», *dō-, *dā- «տալ»,

*g^wem-, g^wm- «գալ», *k₁leu-, *k₁lū «լսել», *pō(i)-, *pī- «խմել»¹։ Հնդեվրոպական բայի հենց այս հատկությունն հետ է կապվում այն Կրեուլթը, երբ ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքում մի շարք բայեր հանդես են բերում տարբեր արմատներ։ օրինակ՝ ուաեմ—կերայ, գամ—ելի, երթամ—չոգայ, քմպեմ—աբբի, ունիմ—կալայ և այլն։ Այս երեուլթը դիտվում է նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում։ օրինակ՝ տեական նշանակությամբ *ēd-, *ōd- արմատից կազմվում են սնս. ādmi, հոմ. εδμεναι «ուտում եմ» և հյ. ուաեմ միայն ներկա ժամանակի ձևերը։ Նույն բայի անցյալ կատարյալը կազմվում է այլ արմատով՝ սնս. ā-ghah, հն. ἔφαγε և հյ. ե-կեր «կերավ»։ Կամ *es- «լինել» արմատից, որը նույնպես ունեցել է տեական նշանակություն, հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում կազմվում է ադրիատը մեկ այլ՝ *bheω «աճել, դառնալ» արմատով, ինչպես, օրինակ՝ սնս. ābhūt, լատ. fuit, լիտ. būvo, հսլ. by, bystū «եղավ»։ Հայերենում նույնպես es արմատից կազմվում է միայն ներկայի հիմքը, իսկ անցյալ կատարյալի հիմքը և նրանից կազմվող խոնարհման ձևերը՝ բացակայում են, և այդ է պատճառը, որ եմ էական բալը հայերենի խոնարհման համակարգում հանդես է գալիս որպես պակասավոր բալ։

Հնդեվրոպական հիմք-լեզվում անվանական ծագում ունեցող բայերից կազմվում էր միայն ներկայի հիմքը։ Այդ պատճառով այդ կարգի բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը տարբեր լեզուներում հանդես է բերում տարբեր կազմություններ։ օրինակ՝ գոթ. salbo «քսում եմ», salboda «քսեցի», լատ. planto «տնկում եմ», plantāui «տնկեցի», հսլ. dēlajō «անում եմ», dēlachū «արեցի» և հյ. յուսամ, անցյալ կատարյալ՝ յուսացայ²։

Հնդեվրոպական լեզուների երկարատև զարգացման ընթացքում երբեմն հիմք-լեզվի քերականական այս կամ այն մասնիկը կորցնում է իր նախկին նշանակությունը և դրա փոխարեն ձեռք է բերում նորը։ օրինակ՝ հնդեվրոպական *ske/o ածանցով մի շարք լեզուներում կազմվում է ներկայի հիմքը, իսկ հայերենում այդ նույն ածանցով, որը դարձել է ց, կազմվում է անցյալի հիմքը՝ գնացի, սիրեցի և այլն։

Տեական և ոչ տեական կերպերի հակադրությունը, որն առաջնակարգ տեղ էր գրավում հնդեվրոպական հիմք-լեզվի խոնարհման

¹ А. Мейе, Введение..., էջ 214—215։

² Նույն տեղում, էջ 212։

սխտեմում, հայերենում հիմնականում վերացել է: Գերպերի փոխարեն հայերենում ստեղծվել է ժամանակների հարուստ համակարգ: Ժամանակային ձևերից հայերենում լավ է պահպանվել ներկա ժամանակը: Հին անկատարի փոխարեն հայերենում ստեղծվել է մի նոր անկատար, իսկ հին անկատարի ձևերը հանդես են գալիս հին աորիստի հետ մեկտեղ հայերենի անցյալ կատարյալում. օրինակ՝ հայերենի եթեր ձևը միանգամայն համապատասխանում է սանսկրիտի ābhārat և հն. ॐपरे «բերում էր» բայերին, որոնք անկատարի ձևեր են: Հայերենի անցյալ կատարյալի երկու կազմություններից արմատականը պահպանել է հնդեվրոպական աորիստի էական դժբը և ունի մի շարք համապատասխանություններ այլ լեզուներում. օրինակ՝ ելիք ձևին համապատասխանում է հն. ॐलिप्, եզիտ ձևին՝ սնս. avidat և այլն: Հայերենի անցյալ կատարյալի մյուս ձևը՝ բաղադրյալ ցոյականը, նոր կազմություն է, շատ ավելի կենսունակ, քան արմատականը, և ժամանակակից հայերենում համարյա թե ամբողջովին դուրս է մղել արմատական անցյալ կատարյալը:

Հայերեն լեզուն իսպառ ջնջել է հնդեվրոպական կատարյալը և դրա հետ մեկտեղ կրկնավոր ձևերը, դրա փոխարեն ստեղծելով նոր կատարյալ՝ նկարագրական ձևով: Հին, ոչ կրկնավոր կատարյալից պահպանվել է երկու բայ՝ գիտեմ և գոմ, որոնք ներկայի վերջավորություններ են ընդունել: Գիտեմ բայը համապատասխանում է սնս. véda, հն. ॐिदा, գոթ. wait բայերին, իսկ գոմը՝ գոթ. was-ին «եղել եմ»:

Ստորադասական ժամանակները՝ առաջին և երկրորդ ապառնիսները, նոր կազմություններ են, որոնք իրենց արտահայտած քերականական իմաստներով համապատասխանում են հնդեվրոպական ըղձականին և ստորադասականին: Հրամայական եղանակի արգելականը և արմատական հիմքով դրականը նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունեն: Ավելի դժվար է բացատրել հրամայականի կրավորաձև խոնարհումը:

Հնդեվրոպական հիմք-լեզվի չորս եղանակներից հայերենում պահպանվել են երեքը՝ սահմանականը, հրամայականը և ստորադասականը, իսկ ըղձական եղանակը վերացել է՝ ձուլվելով ստորադասականին:

Գրաբարում բայերն ունեն երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի: Երկակի թվի կատեգորիան անհետացել է, բայց պահպանվել են

որոշ հետքեր, որոնց վրա հենվելով կարելի է հաստատապես ասել, որ հայերենում գոյություն է ունեցել նաև երկակի թիվը: Այսպես օրինակ, հին հայերենում ունենք՝ երեք, չորք, բայց երկու: Երկուսն, անշուշտ, ունեցել է երկակի թվի վերջավորություն, որն անհետանալուց հետո ալլևս հոգնակիի ձևավորում չի ստացել¹:

Դեմքի կատեգորիան նույնությամբ պահպանվել է, որն արտահայտվում է վերջավորությունների միջոցով:

Հնդեվրոպական լեզվի ներգործական և հասարակ սեռերի հակադրությունը զրաբարում փոխարինվել է ներգործական և կրավորական սեռերի հակադրությամբ: Սակայն, այդ հակադրությունը մինչև վերջ չի հասցվում, որովհետև կրավորական սեռի բայերը բոլոր դեպքերում չէ, որ ձևաբանորեն տարբերակվում են:

Հայերենի մի շարք բայերում պահպանվել է հնդեվրոպական հիմք-լեզվի բայերի այն հատկությունը, ըստ որի բայը միևնույն ձևով կարող էր արտահայտել և՛ անցողական, և՛ անանցողական իմաստ: Այդպիսի բայերը հայերենում կոչվում են հասարակ սեռի բայեր: Այդ կարգի բայեր են, օրինակ, ճամարիմ, դառիմ, տանիմ, սկսանիմ, ծնանիմ, զգենում բայերը: Այս հատկությունը պահպանվել է նաև ներգործական սեռի այն բայերում, որոնք մի շարք դեպքերում ներգործական և կրավորական սեռերի համար ունեն ընդհանուր ձևեր, ինչպես, օրինակ՝ լնում, որ նշանակում է «լցնում եմ և լցվում եմ», ամամ «թափում եմ և թափվում եմ», գրեի «գրում էի և գրվում էի» և այլն:

Գրաբարում բայերն ունեն չորս սեռ՝ ներգործական, կրավորական, չեղոք և հասարակ, որոնք ձևաբանորեն տարբերակված չեն:

Գրաբարում բայը հանդես է գալիս գիմավոր և դերբայական ձևերով: Դերբայները զրաբարում չորսն են՝ անորոշ, ենթակայական կամ ներկա, անցյալ և ապառնի: Դիմավոր ձևերը ըստ եղանակների հետևյալներն են՝ սահմանական եղանակ—ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ: Ստորադասական եղանակ—առաջին ապառնի, երկրորդ ապառնի: Հրամայական եղանակ—ներկա կամ բուն հրամայական, ապառնի կամ հորդորական հրամայական, արգելական հրամայական: Հիշատակված բոլոր ժամա-

¹ Տե՛ս А. Мейе, Сравнительный метод в языкознании, Москва, 1954, էջ 91:

նակները պարզ ժամանակներ են: Բացի ժամանակային պարզ ձև-վերից զրաբարում դերբայների և օժանդակ բայի միջոցով կազմվում են նաև բաղադրյալ ժամանակներ: Բաղադրյալ ժամանակները, ինչպես հայերենում, այնպես էլ հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, կազմվել են ինքնուրույն զարգացման ընթացքում:

Թե՛ դիմավոր և թե՛ դերբայական ձևերը զրաբարում կազմվում են երկու հիմքից՝ ներկայի և անցյալ կատարյալի: Ներկայի հիմքից կազմվում են՝ սահմանական եղանակի ներկան, անկատարը, հրամայական եղանակի արգելական ձևը, ստորադասական առաջին ապառնին, անորոշ և ապառնի դերբայները և մասամբ ենթակալականը: Անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվում են՝ սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, ստորադասական երկրորդ ապառնին, բուն հրամայականը (հրամայական եղանակի ներկան), հորդորական հրամայականը (հրամայական եղանակի ապառնին), անցյալ և մասամբ ենթակալական կամ ներկա դերբայները:

Դիմավոր ձևերը կազմվում են հիմքից և վերջավորութունից: Վերջավորութունները միանալով հիմքին արտահայտում են մի շարք բայական կատեգորիաներ՝ դեմքի, թվի, ժամանակի, եղանակի, սեռի:

Հին հայերենում հոգնակի թվի վերջավորութունները չեն հանդիսանում եզակի թվի վերջավորութունների պարզ ձևափոխութունը, այլ անկախ են մեկը մյուսից:

Ժամանակը հիմնականում արտահայտվում է վերջավորութունների միջոցով, որը լրացվում է հիմքերի տարբերությամբ. օրինակ՝ անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքերն ունեն միևնույն ի վերջավորութունը, որը միանում է տարբեր հիմքերի (սիրե-ի, սիրեց-ի):

Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում վերջավորութունների և հիմքի միջև հանդես են գալիս կապող ձայնավորներ, որոնք կոչվում են բնի ձայնավորներ կամ խոնարհիչներ: Այդ ձայնավորներն են՝ ե, ի, ա, ու, ո (վերջինս միայն մեկ բայում՝ գոմ), որոնցով կազմվում է բայի բունը, օրինակ՝ բեր-ե-մ, խօս-ի-մ, ամ-ա-մ, հեղ-ու-մ և այլն:

Հայերենում բնի ձայնավորները (թեմատիկ ձայնավորներ) նույնությամբ պահպանվում են բոլոր դեմքերում, այնինչ հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում, ինչպես՝ հունարենում, լատիներենում և հին սլավոներենում, բնի ձայնավորները ձայնդարձվում են՝ e/o: Այս երևույթը բնորոշ է հնդեվրոպական հիմք-լեզվի հա-

մար, որտեղ եզակի թվի երկրորդ, երրորդ և հոգնակի թվի երկրորդ դեմքերի բնի *Ե ձայնավորը մյուս դեմքերում դառնում է *Օ: Հայերենում միօրինակության ձգտման հետևանքով բնի ձայնավորները բոլոր դեմքերում ընդհանրացել են:

Մի խումբ միավանկ բայերում արմատի ձայնավորները կատարում են խոնարհիչի դեր: Այդպիսի բայեր են, օրինակ, եմ, գոմ, տամ, գամ, լամ, կամ միավանկ բայերը, որոնք հայերենի տեսակետից անբուն են:

Ներկա ժամանակի բոլոր հիմքերը ըստ իրենց ծագման բաժանվում են երկու խմբի: Մի մասը կապվում է անմիջաբար արմատների հետ. օրինակ՝ լնում, բերեմ, լքանեմ և այլն, որոնց արմատներն են լի. բեր, լիք, մյուս մասը ծագում է անուններից. օրինակ՝ հաւատամ, յուսամ, քարանամ, որոնք առաջացել են հաւատ, յոյս և քար գոյականներից:

Ներկայի հիմքը կարող է լինել պարզ և ածանցավոր: Ածանցավոր հիմքերը կազմվում են ան, են, ն, նչ, չ, աչ և անչ ածանցներիով, որոնք մտնում են արմատի և խոնարհիչի միջև. օրինակ՝ գտ-ան-ել, յագ-են-ալ, բա-ն-ալ (բացնալ-ից), հանգ-չ-ել, մարտնչ-ել, ճան-աչ-ել, մեղ-անչ-ել և այլն¹: Այս ածանցները հանդես են գալիս միայն ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում: Անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում նրանք անհետանում են. օրինակ՝ տես-ան-ել բայի ներկայի հիմքից կազմվում են՝ տես-ան-եմ, տես-ան-եի, տես-ան-իցեմ, մի՛ տես-ան-եր, տես-ան-ելոց, տես-ան-ող ձևերը, իսկ անցյալ ժամանակի հիմքից՝ տեսի, տեսից, տես, տեսչիք, տեսեալ, տեսող ձևերը, որտեղ ան ածանցը դուրս է ընկնում:

Այս երեույթը գալիս է հնդեվրոպական հիմք լեզվից և այդ պատճառով էլ հատուկ է նաև ուրիշ հնդեվրոպական լեզուների. օրինակ՝ հյ. լք-ան-եմ, անցյալ կատարյալ լքի ձևերին համապատասխանում են լտ. linquo, liqui, սնս. řinákti, aričat ձևերը, որոնց անցյալի հիմքերում ռնգային ածանցը նույնպես դուրս է ընկնում:

¹ Բայական այդ ածանցները չպետք է շփոթել բազմապատկական կերպաածանցների հետ, որոնք զրաբարում 3-ն էին՝ առ, ոտ և տ: Այսպես օրինակ. խած-ատ-եմ, յոչ-ոտ-եմ, կրճ-տ-եմ, բեկ-տ-եմ, քակ-տ-եմ և այլն: Այս կարգի բայերը խոնարհվում են և խոնարհման պարզ բայերի օրինակով: Անցյալ կատարյալի հիմքում՝ բաղադրյալ-ցոյական են, ընդ որում բազմապատկական կերպաածանցները պահպանվում են. օրինակ՝ բեկտել—բեկտեաց և այլն:

Հունարենի ներկայի հիմքը կազմող բաղադրական τ , ν , $\nu\epsilon$, $\alpha\nu$, $\sigma\chi$ ածանցները աորիստում անհետանում են. օրինակ՝ $\tau\acute{o}\pi\text{-}\tau\text{-}\omega$, աորիստ՝ $\acute{\epsilon}\text{-}\tau\acute{o}\pi\text{-}\eta\gamma$, $\beta\acute{\alpha}\iota\nu\omega$, աոր. $\acute{\epsilon}\text{-}\beta\eta\gamma$ և այլն¹:

Դեռևս Բոպպը նկատել է, որ սանսկրիտի αna և հունարենի $\alpha\nu\omega$ կազմությունն ունեցող բայերը շատ նման են հայերենի անեմ-ով բայերին. օրինակ՝ Բոպպը համեմատում է հայերենի բուծ-անեմ բայը (անցյալ կատարյալ՝ բուծի), սանսկրիտի $bhug'$ արմատից $bhunagmi$ «բուծում եմ» (անցյալ կատարյալ $buzi$) բայի հետ: Այնուհետև, Բոպպը նշում է, որ հայերէնի $\bar{u}$ ածանցը համապատասխանում է սնս. $\bar{n}\bar{a}$ և հն. $\nu\eta$, $\nu\bar{a}$ ածանցներին: Բոպպը ցույց է տալիս, որ հյ. առ-ն-ում բայը (անցյալ կատարյալ առի) = է սնս. $\bar{r}\text{-}\bar{n}\bar{o}'\text{-}mi$ ($ar\bar{n}\bar{o}mi$ -ից) և հն. $\bar{o}r\bar{n}\bar{u}mi$ բայերին²:

Ինչպես ասացինք, ներկայի հիմքում հանդես եկող ածանցները անցյալ կատարյալի հիմքում ընկնում են: Այդ երևույթը ենթադրել է տալիս, որ դրանք սկզբնապես ունեցել են իմաստային տառանձնահատկություններ: Ենթադրվում է, որ այդ ածանցները ներկայի հիմքում արտահայտել են տեական կերպի նշանակություն, և այդ պատճառով անցյալ կատարյալի (աորիստի) հիմքում, որը ցույց էր տալիս միայն վարկենային գործողություն, նրանք չեն պահպանվում:

Գրաբարում մի շարք բայեր զուգահեռաբար ունեն ածանցավոր և պարզ ձևեր, ինչպես՝ անիծել — անիծանել, արածել — արածանել, ամալ — ամամալ, ցանկալ — ցանկամալ: Այդպիսի զույգ ձևեր կան նաև հունարենում, որոնք թեև հայերենի նման ալթմ իմաստային որևէ տարբերություն չեն ներկայացնում, բայց հին հունարենում ունեցել են կերպային նշանակություն, որը ժամանակի ընթացքում մթադնվել է: Գրաբարում այդպիսի զույգ ձևերի դոլությունը խոսում է այն մասին, որ դրանք նույնպես մի ժամանակ ունեցել են կերպային տարբերակում՝ տեականության և ոչ-տեականության իմաստով: Այդ կարգի բայերի հնում ունեցած կերպային արժեքը կարելի է համեմատել ռուսերենի $оставлять$ և $оставить$ զույգ ձևերի հետ, որոնք արտահայտում են տեականության և ոչ-տեականության իմաստ:

Ներկայի հիմքը հին հայերենում բնութագրվում է ե, ի, ա,

¹ Տե՛ս К. Патканов, Исследование о составе армянского языка, СПб, 1864, էջ 74:

² Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. II. էջ 351—352:

ու քնի ձայնավորներով, որոնք հանդես են գալիս որպես խոնարհիչներ. ախպես՝ սիր-ե-մ, գն-ա-մ, խօս-ի-մ, հեղ-ու-մ: Ըստ այս խոնարհիչների գրաբարում գոյություն ունի չորս խոնարհում՝ «ե» խոնարհում, «ի» խոնարհում, «ա» խոնարհում և «ու» խոնարհում¹:

Հին հայերենի ե, ի, ա, ու խոնարհիչների առաջացման մասին հայտնվել են մի շարք կարծիքներ: Հայերենի համեմատական ուսումնասիրության առաջին շրջանի հնդեվրոպաբանները (Պետերման, Բոպպ, Մյուլլեր) հայերենը իրանական լեզու համարելու հետևանքով խոնարհիչները բխցնում էին հնդ-իրանական a-ով կազմվող հիմքերից, գտնելով, որ հնդ-իրանական a-ն ընդհանրապես հայերենում «ճեղքվելով» դարձել է ե, ա, ու: Ի խոնարհիչը նրանք կապում էին սանսկրիտի ya-ով կազմվող հիմքերի հետ:

Հյուբշմանը ե, ի, ա, ու խոնարհիչները համարում է ածանցների և դասում է հայերենի բաղադրական ածանցների շարքում²:

Ելնելով հայերենը ոչ-հնդեվրոպական, այլ «խառնածին» լեզու համարելու դիրքերից, Ն. Մառը և նրա հետևորդները խոնարհիչների առաջացման մասին հայտնել են անընդունելի տեսակետներ:

Մառը գտնում է, որ հին հայերենի ե, ի, ա, ու խոնարհիչները հանդիսանում են եամ էական բալի հիմքային երեք տարբերակների՝ եամ (>եմ, իմ), ամ, ում արտահայտությունները: Զորս խոնարհումները Ն. Մառի կարծիքով առաջացել են ներկայի հիմքի և էական բալի եմ, իմ, ամ, ում տարբերակների կցումով³:

Ն. Մառի և նրա հետևորդների՝ հայերենի խոնարհիչների առաջացման մասին հայտնած տեսակետները ոչնչով չեն հիմնավորվում և այդ պատճառով միանգամայն անընդունելի են: Իրականում, բայական տարբեր խոնարհիչների գոյությունը հայերենում հանդիսանում է նախնական հիմքային տարբեր կազմությունների արտահայտությունը և այդպիսի խոնարհիչներ կան նաև մյուս հնդեվրոպական լեզուներում:

¹ Այս խոնարհումներն այլ կերպ կոչվում են լծորդություններ:

² Տե՛ս H. Hübschmann, Armenische Studien, T. I, Leipzig, 1883, էջ 93:

³ Տե՛ս Н. Я. Марр, Грамматика древне-армянского языка. Этимология, СПб, 1903, էջ 186.

1. ՆԵՐԿԱՅԻ ՀԻՄՔԸ

Ներկայի հիմքն ունի չորս բուն, որոնք կազմվում են ե, ի, ա, ու բնի ձայնավորներով:

Ե ձայնավորով կազմվող բունը: Ե ձայնավորով կազմվող պարզ հիմք ունեցող բայերից նախնական են միայն բերեմ, ածեմ, հանեմ բայերը, որոնք իրենց կազմությամբ համապատասխանում են հնդեվրոպական լեզուներում պահպանված համապատասխան բայերին: Բերեմ բայը ծագում է հնդեվրոպական *bherō- նախածեից և ունի նույնական կազմություններ հնդեվրոպական շատ լեզուներում. օրինակ՝ հն. ֆերω, լատ. ferō, լիտ. beriù, հալ. berq, գոթ. baira, սնս. bhārā-mi, իռլ. beri-m և հյ. բերե-մ: (Վերջին երեք ձևերում -mi վերջավորությունը փոխանցվել է անբուն տիպի բայերից): Այս բայերում բնի ձայնավորը հանգում է հնդեվրոպական e/o-ին,

Ածեմ բայը ծագում է հնդեվրոպական *age-ից, որին համապատասխանում են հն. ǎγω, լատ. agō, հիսլ. aka, սնս. ājāmi և այլն:

Հանեմ բայը կարելի է համեմատել սնս. sanóti «նա վատակում է», ըղձ. sánema, գերբայ sánant ձևերի հետ:

Բերեմ, ածեմ, հանեմ բայերում ե խոնարհիչը ծագում է հընդեվրոպական *-e- բնի (թեմատիկ) ձայնավորից:

Այս երեք բայերը ածանցավոր բայերի նման անցյալ կատարյալի հիմքում հանդես են գալիս արմատական հիմքով, առանց որևէ այլ նշանի: Այսպես՝ բերեմ, անցյալ կատարյալ՝ բերի, ածեմ, անցյալ կատարյալ՝ ածի, հանեմ, անցյալ կատարյալ՝ հանի: Ե-ով կազմվող մնացած պարզ բայերը անցյալ կատարյալի հիմքում բաղադրյալ-ցոյական են. օրինակ՝ սիրեմ—սիրեցի, գործեմ—գործեցի և այլն:

Ե-ով կազմվող մնացած պարզ բայերն ունեն անվանական ծագում և կազմվում են *-e-ye ածանցով, որը հունարենում դարձել է -(y)ε. սնս. -ayā- և հայերենում՝ ե: Այդ պատճառով բերեմ,

¹ Հիմքերի կազմության բաժինը գրելիս մենք զլիավորապես հիմնվել ենք Մեյերի «Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուղղագրի», «Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության ներածություն» և Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան» աշխատություններին վրա:

ածեմ, հանեմ բայերին արտաքուստ նման են անվանական ծագում ունեցող բայերը: Այս վերջին կազմության մեջ հայերենն անսպառ է և կարող է կազմել անսահման քանակությամբ բայեր, որոնք մեծ մասամբ ներգործական սեռի են. օրինակ՝ գին, անուն, պարիսպ, գործ, սեր գոյականներից կազմվել են զնել, անվանել, պարսպել, գործել, սիրել բայերը: Այս տիպի բայերում Մեյեն հնարավոր է համարում, որ խառնված լինի նաև հնդեվրոպական լեզվի *éye ածանցով կազմվող սկսողական և կրկնողական բայերի տիպը: Այդ պատճառով գործեմ բայը, օրինակ, կարող է և՛ գործ գոյականից առաջացած լինել e-ye ածանցով, և կամ ներկայացնել հնդեվրոպական *worg-eye սկսողական տիպը, այնպես ինչպես հունարեն φάω «բերել» բայը կարող է լինել անվանական ծագում ունեցող բայ, առաջացած՝ φάω-ից «բերող» և կամ հնդեվրոպական *bhoreye՝ սկսողական կերպի բայից:

Ե ձայնավորով (խոնարհիչով) կազմվող ան ռնգալին ածանց ունեցող բայերը նախնական են և ծագում են ռնգալին միջամասնիկ ունեցող բայերից: Հայերենում հնդեվրոպական լեզվի ռնգալին միջամասնիկները վեր են ածվել արմատից հետո դրվող ածանցի. օրինակ.

լք-ան-եմ (անցյալ կատարյալ լքի) բայը ծագում է հնդեվր- *link- արմատից, որի համապատասխան ձևերն են սնս. rinákti, լտ. linguō անցյալ կատարյալ līquī, հին պրուս. -linka:

բուծ-ան-եմ (անցյալ կատարյալ բուծի). ծագում է *bhung- արմատից, որին համապատասխանում են սնս. bhunkte «նա օգտորվում է», լտ. fungor բայերը:

բեկ-ան-եմ (անցյալ կատարյալ բեկի). ծագում է հնդեվր- *bheng- արմատից, որի համապատասխան ձևերն են՝ սնս. bha-nákti «նա կտրում է», հիուլ. com-boing «նա կտրում է»:

Նույն կարգի բայեր են նաև լիզ-ան-եմ, գտ-ան-եմ, աւծ-ան-եմ բայերը:

Ե խոնարհման ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը պարզ արմատական է, ինչպես որ տեսնում ենք վերոհիշյալ բայերում:

Ե խոնարհման երկու բայ՝ նանաչեմ և մեղանչեմ¹ իրենց ծագումով կապվում են ի խոնարհման չ և նչ ածանցներով կազմվող բայերի հետ:

¹ Այս բայերի մասին տես էջ 168 և 161:

Ի-ով կազմվող բուճը: Այս կարգի բայերը մի դեպքում արտահայտում են և խոնարհման բայերի կրավորական սեռը, ինչպես՝ բերեմ բերիմ, սիրեմ—սիրիմ և այլն, մյուս դեպքում՝ նրանք արտահայտում են բայերի չեղոք սեռը՝ նստիմ, բազմիմ և այլն:

Ի խոնարհման պարզ բայերը մեծ մասամբ կազմվել են հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում: Նախնական է միայն նստիմ բայը *ni-zd արմատից, որը կարելի է համեմատել սնս. ni-šīdati, գնդ. nišhidaiti «նստում է» բայերի հետ:

Նստիմ բայի անցյալ կատարյալի հիմքը բերեմ, ածեմ, հանեմ բայերի նման կազմվում է արմատական ձևով՝ նստայ: Ի խոնարհման մյուս պարզ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը բաղադրյալ-ցոյական է, ինչպես՝ դատիմ—դատեցայ, կամիմ—կամեցայ, խօսիմ—խօսեցայ և այլն:

Ի խոնարհման պատկանող պարզ բայերը բացի նստիմ բայից ունեն անվանական ծագում, ինչպես՝ հոտիմ, ծիծաղիմ, կախիմ և այլն:

Ի խոնարհման ռեգալին ածանցով կազմվող բայերը մեծ մասամբ նախնական են, որոնք, ինչպես և Ե խոնարհման համապատասխան բայերը, կարելի է համեմատել *ne- մասնիկով կազմվող հնդեվրոպական հիմքերի հետ: Այդ *-ne- ածանցը գալով հնդեվրոպական լեզվից, տարբեր լեզուներում տարբեր դրսևորումներ է ստացել. օրինակ, միևնույն *aw- արմատից և *-ne ածանցից հայերենում ստացվել է ազաճիմ «հաղնվում եմ» ձևը, իսկ լիտվերենում՝ aunu: Ուս-աճ-իմ բայը կարելի է համեմատել հսլ. vīknāti և լիտ. j-ūnk-ti «սովորել» ձևերի հետ, որոնք կազմվում են *unk արմատով: Ընդհանրապես ռեգալին ածանց պարունակող բայերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ռեգալնությունը տեղայնացած չէ:

Հայերենում Ի խոնարհման մի շարք բայերում աճ ածանցը հետագայի հավելում է, որ երևում է այլ լեզուների համապատասխան բայերի համեմատությունից. այսպես, օրինակ, *gʷen- արմատից առաջացած ծնեճիմ բայի դիմաց սնս. jānate է, հն. γίγνομαι, լտ. gignō, որոնց մեջ ռեգալին ածանցը բացակայում է, կամ հայերենի մեռաճիմ-ի (*mēr արմատից) դիմաց սանսկրիտի mriyāte և հսլ. mīra պարզ ձևերն են: Հայերենում փլաճիմ (*phol- արմատից), հվգ. fallan, հն. φαλλω, լիտ. pūlu և հավանաբար ոս. (с) валиться բայը նույնպես կազմվում է այս բայերի հետ:

Ի խոնարհման ածանցավոր բայերը անցյալ կատարյալի հիմ-

քում արմատական են, քանի որ ածանցները դուրս են ընկնում:

Այս խոնարհման մի խումբ բայեր կազմվում են չ և նչ ածանցներով. այսպես, օրինակ՝ չ ածանցով կազմվում են՝ թռչիմ, կռչիմ, մատչիմ, փախչիմ, հանգչիմ և այլ բայեր, նչ ածանցով՝ միայն չորս բայ՝ երկնչիմ, կորնչիմ, մարտնչիմ, յարնչիմ: Այս կարգի բայերը նույնպես ունեն հնդեվրոպական ծագում: Դրանց չ ածանցը ծագում է հնդեվրոպական *-ske/o- ածանցից, որ զրբվում է *-i-ով հիմքի վրա: Այդ ածանցին համապատասխանում են հն. օչա, լտ. scō ածանցները: *-ske/o- ածանցով կազմվող բայերը հնդեվրոպական լեզվում ցույց են տվել գործողություն սկիզբը, որը հայերենում նախնական հստակությունը չի պահպանվել: Սկսողական այդ իմաստը լավ է պահպանվել հունարենում և լատիներենում. օրինակ՝ լտ. rubere նշանակում է «կարմրել», իսկ rube-sce-re «սկսել կարմրել» ևլն.:

2 և նչ ածանցներով կազմվող ի խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի հիմքում ածանցները դուրս են ընկնում և երեվան է գալիս ի թույլ բաղադրիչը, որը հանդիպելով վերջավորություն ա-ին, հնչյունափոխվում է ե-ի. այսպես, օրինակ՝ թաքչիմ—թաքի-այ>թաքեայ, թռչիմ—թռի-այ>թռեայ, երկնչիմ—երկի-այ>երկեայ և այլն: Անտուան Մեյեն ենթադրում է, որ անցյալ կատարյալի հիմքում երևան եկող ի բաղադրիչը եղել է նաև ներկայի հիմքում չ ածանցից առաջ *թաքիչիմ ձևով: Այսպիսի դեպքում հայերենի այդ տիպի բայերը կմոտենային լտ. iscō, հն. ւօչա-ով կազմվող բայերին, ինչպես՝ լտ. reminiscor, հն. αλιςχομαι և այլն:

*-ske/o ածանցը իր արտահայտած իմաստով նման է *-ne-ածանցին, որը ներկայի հիմքում գործողությունը հաղորդել է տեվականության և սկսման իմաստ: Ճարբերությունը կայանում է միայն նրանում, որ եթե *-ne-ն հանդես է գալիս որպես առաջնային ածանց, ապա *-ske/o ածանցը նույն իմաստը հաղորդում էր մեծ մասամբ երկրորդական կազմություններում, այսինքն զրբվում էր անունների վրա. օրինակ՝ հն. γήραξ «ծերություն» բառից կազմվում էր γήραξ-օչա «ծերանում եմ» բայը, μεθύν «մեղր» բառից՝ μεθύν-օչա «հարբում եմ» բայը և այլն: Այսպիսով, *-ske/o ածանցը երկրորդաբար կազմված ձևերում նույն դերն էր կատարում, ինչ որ ռեգալին միջամասնիկը առաջնային կազմություններում: Այդ պատճառով, ինչպես ռեգալին ածանցները, այնպես էլ չ ածանցը, կատարյալի հիմքում միշտ դուրս են ընկնում:

Իրենց սկսողական իմաստի երանգով չիմ-ով վերջացող բա-
յերին են մոտենում նույն-ով վերջավորվող բայերը՝ թաքնում,
մատնում և այլն: Իմաստային մոտիկություն հետեանքով է, որ
մի շարք բայեր միեկունյն նշանակությամբ կազմվում են զուգա-
հեռաբար կ' չիմ, կ' նում ձեերով, օրինակ՝ թաքչիմ || թաքնում,
մառչիմ || մատնում, զարթչիմ || զարթնում, պակչիմ || պակնում և
այլն: Մեկն գտնում է, որ ներկայի այս երկվությունն ունեցող
բայերը պատկանում են ամենաարխայիկ բայերի թվին:

Բրուգմանը հայերենի բնի ի ձայնավորը մոտեցնում է հնդ-
իրանական ya-ով կազմվող կրավորական սեռի բայերին: Նա գրում
է. «Հնդ-իրանական կրավորականը ձեով կապված է հայերենի կրա-
վորական իմ-ի հետ, օր. բերիմ»¹:

Ի-ով կազմվող բայերը Մեկն մի կողմից համեմատում է
հնդ-իրանական կրավորական սեռի բայերի հետ, ինչպես՝ budh-
ya-te «նա արթնացվում է, մյուս կողմից՝ բալթիկ-սլավոնական
լեզուների -i- կազմությամբ վիճակ արտահայտող բայերի հետ,
ինչպես՝ bīdi-ti «նա արթնացնում է»²:

Հայերենի բնի ի ձայնավորի ծագման վերաբերյալ առաջիմ
լեզվաբանները դժվարանում են հաստատուն խոսք ասել: Ենթա-
դրվում է, որ այն ծագել է նախնական ē կամ eye-ով կազմվող
հիմքերից:

Ա-ով կազմվող բայերը: Ա-ով կազմվող բայերը առավելապես
չեզոք սեռի բայեր են և արտահայտում են մեծ մասամբ վիճակ
կամ դրուկյուն, կամ մի վիճակի մեջ մտնելը. օրինակ՝ զգալ,
քվալ, խնդալ, խաղալ, հիւանդանալ և այլն: Այս կարգի բայերը
կարելի է համեմատել լատ. cubāre «քնած լինել», micāre «փայլուն
լինել» բայերի հետ: Ա խոնարհման բայերը մեծ մասամբ նախ-
նական են, որոնց ա-ն հանդիսանում է *-ā-ye ածանցների հետա-
գա զարգացումը. օրինակ՝ կեամ բայը ստացվել է *g^wiy-ā-ye հիմ-
քից, որտեղ -a- ածանցի վրա ներկան կազմելու համար ավելա-
նում է երկրորդ ածանցը՝ -ye-ն:

Մնամ բայը կազմվել է *mēn-ā-ye հիմքից, որտեղ նույնպես
առկա են *-ā-ye ածանցները³:

¹ K. Brugmann, Grundriss..., էջ 704:

² Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 107:

³ Պրոֆ. Ղափանցյանը գտնում է, որ ա բունը զգալ, գնալ, երթալ և
այլն բայերում ափսոսելի ծագում ունի և համեմատում է ուրարտական չե-
զոք սեռի a-ով կազմվող բայերի հետ. օրինակ՝ teru «զնեկ», բայց tera(i)
«դրվել»: Г. Капанцян, К происхождению армянского языка, էջ 30—31:

Ա խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը միշտ բա-
ղադրյալ-ցոյական է, ինչպես՝ մնամ—մնացի, կեամ—կեցի (<կեա-
ցի) և այլն:

Ա խոնարհման պատկանող անվանական ծաղում ունեցող
բայերի ա-ն, ինչպես՝ յուսամ (յոյս-ից), խնդամ (խինդ-ից), խա-
ղամ (խաղ-ից), ջանամ (ջան-ից), գալիս է նույնպես *-ā-ye տի-
պից:

Ա խոնարհման մեջ հանդիպող ան, են և ն ածանցներից ա-
մենից ավելի բեղմնավոր է ան ածանցը: Են-ը հանդիպում է
միայն մեքմեքում, յագեմում, յամեմում բայերում: Ն ածանցը երե-
վան է գալիս դառնում, բառնում, թանում և բանում բայերում:

Ա խոնարհման ածանցավոր բայերը ծագում են հնդեվրոպա-
կան *-na-ով կազմվող բայերից, որի զուգահեռները հանդիպում
են նաև սանսկրիտում՝ prñāti և հունարենում δάμναμι: Հայերե-
նում և ռնգայինը նախորդ ա կամ ե ձայնավորների հետ կազմում
է ան, են ածանցները, որոնք անցյալ կատարյալի հիմքում դուրս
են ընկնում և փոխարինվում են ցոյական բաղադրիչով, այսպես՝
ստանում (լտ. stināre), անցյալ կատարյալ՝ ստացայ, գոհանում—
գոհացայ, յագեմում—յագեցայ, մեքմեքում—մեքմեցայ և այլն:

Ան ածանցի միջոցով գոյականներից կարելի է կազմել ան-
սահման թվով բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան դառնալը
կամ անցումը մի ալլ վիճակի, ինչպես, օրինակ՝ տկարանալ, պայ-
ծառանալ, հպարտանալ, ծերանալ, քարանալ և այլն:

Մի շարք ներգործական սեռի բայեր ան ածանցը ստանալով
դառնում են չեզոք և ձեռք են բերում բառային նոր նշանակու-
թյուն, ինչպես՝ քարել—քարանալ, հողել—հողանալ, մանրել—
մանրանալ և այլն: Նոր նշանակութուն ստացած չեզոք սեռի բա-
յերում փոխվում է նաև բնի ձայնավորը՝ ե>ա:

Ա խոնարհման չորս բայ, որոնք կազմվում են ն ածանցով՝
դառնում, բառնում, թանում, բանում, անցյալ կատարյալի հիմքում
արմատական են: Այդ հիմքում և ածանցը դուրս է ընկնում և
երևան են գալիս ձ, ց կիսաշփականները՝ գարձի, բարձի, թացի,
բացի¹: Ենթադրվում է, որ այս բայերում ձ և ց հնչյունները եղել
են նաև ներկայի հիմքում որպես արմատական հնչյուններ՝ *գարձ-

¹ Հին հայերենի հնչյունական մի օրենքի համաձայն ց-ից առաջ և
հնչյունը վեր է ածվում ու-ի, ինչպես՝ տեւ—տեան, ալլը—առն, ամարան—
ամառն և այլն: Նույն օրենքի համաձայն՝ բարձնամ-ը ձ-ն պցելով դառնում
է բառնամ, դարձնամ-ը՝ դառնամ:

նամ, *բարձնամ, *թացնամ, *բացնամ: Ներկայի հիմքում $\acute{a}$ և g կիսաշփականները և հնչյունի մոտ գտնվելու հետևանքով գուրս են ընկնում, իսկ անցյալ կատարյալի հիմքում, որտեղ բացակայում է ռնգային ածանցը, վերստին երևան են գալիս:

Ու-ով կազմվող բուևը: Ու բնով կազմվող բայերը մեծ մասամբ ունեն հնդեվրոպական ծագում և համապատասխանում են հնդեվրոպական *-u հիմքով կազմվող բայերին: Այս կարգի բայերը կարելի է համեմատել հունարենի և լատիներենի այն բայերի հետ, որոնց հիմքը կազմվում է u-ով: Այսպես, օրինակ, հայերենի գելում բային, որի հնդեվրոպական հիմքը *welu- է, համապատասխանում են՝ լատ. uoluō «ճռճում եմ», հն. 𐎠𐎡𐎢𐎣-𐎠𐎡𐎢𐎣. գոթ. waltwan «գլորել» բայերը: Նույն ձևով հայերենի հեղում բային համապատասխանում են՝ լիտ. pilù, լատ. pluit «թափում է, հոսում է», հյ. հեռում, լիտ. pinù, գոթ. spinnan «հյուսել» և այլն:

Ու բնով կազմվում են նաև մի քանի անվանական ծագում ունեցող բայեր, ինչպես՝ արգելու (արգել-ից), յաելու (ալելի-ից) և այլն, որոնց ու-ն հանգում է հնդեվրոպական *-ō-ye կամ *-u-ye-ով կազմվող հիմքերին:

Ու խոնարհման ածանցավոր բայերը կազմվում են և և հազվադեպ՝ եմ ածանցներով: Ու-ով բայերը հատկապես շատ տարածված են սանսկրիտում և հունարենում, հանդիպում են նաև իսթերենում. այստեղ նրանք ծագում են *neu-ով կազմվող հիմքերից: Հայերենում ու բուն ունեցող ածանցավոր բայերը կազմվում են այդ հիմքի հետ: Այսպես, օրինակ՝ հյ. առնում բայը, որի անցյալ կատարյալն է՝ առի, համապատասխանում է հն. 𐎠𐎡𐎢𐎣 (աորիստ 𐎠𐎡𐎢𐎣) ձևին, զգեցում, անցյալ կատարյալ՝ զգեցայ, համապատասխանում է հն. Fényuau-ին: Որոշ դեպքերում սանսկրիտի -nā-ով հիմքին հայերենում համապատասխանում է և, ինչպես, օրինակ՝ հյ. լնում, սնս. prnāti:

Ու խոնարհման թե՛ պարզ և թե՛ ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը նախնական է, այսինքն՝ արմատական. այսպես՝ թողում—թողի, հեղում—հեղի, և ածանցով՝ առնում—առի, զբուսում—զբուսայ և այլն: Ածանցավոր բայերի ածանցը անցյալ կատարյալի հիմքում, որպես ընդհանուր օրենք, գուրս է ընկնում:

Ու խոնարհման և ածանցով կազմվող մի խումբ բայեր անցյալ կատարյալի հիմքում ունենում են եայ վերջավորությունը. օրինակ՝ այտնուլ—այտեայ, ցասնուլ—ցասեայ և այլն:

Ու խոնարհման պատկանող վեց բայ՝ անցյալ կատարյալի հիմքում ցոյտկան են. դրանք են՝ ընթեռնում—ընթերցայ, զգե-
նում—զգեցայ, լնում—լցի, խնում—խցի, յեմում—յեցայ, ընկե-
նում—ընկեցի: Ենթադրվում է, որ զգեմում, խնում, յեմում, ըն-
թեռնում բայերում անցյալ կատարյալի ց-ն արմատական հնչյուն
է՝ *զգեցնում, *խցեմում, *յեցնում, *ընթերցնում, որն ընկել է ն
անգլիների պատճառով, այնպես ինչպես բանամ (*բացնամ-ից),
թանամ (*թացնամ-ից) բայերում: Անցյալ կատարյալի հիմքում ն
ածանցի բացակայության պատճառով ց կիսաշփականը նորից
երևան է գալիս: Լնում բայի արմատն է՝ լի, որը ծագում է հըն-
դեվրոպական *ple- արմատից (սնս. prēti, հն. pléres, լտ. ple-
nus): Այդ պատճառով լնում բայի անցյալ կատարյալի հիմքում
երևան եկող ց-ն պետք է որ անալոգիական հավելում լինի: Ըն-
կեմուլ բայի անցյալ կատարյալի հիմքում են ածանցը դուրս է
ընկնում և արմատին ավելանում է եաց բաղադրիչը՝ ընկեաց,
անշեշտ՝ ընկեցի:

Հին հայերենում միայն մեկ բայ՝ գում կազմվում է ո խոնար-
հիչով, որը համընկնում է արմատի ձայնավորի հետ: Այս բայը
պակասավոր բայ է և ծագում է հնդեվրոպական *wes- արմատից,
ձայնդարձի միջին՝ օ աստիճանով:

2. ԱՆՑՑԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ՀԻՄՔԸ

Անցյալ կատարյալի հիմքը երկու տեսակ է. 1) պարզ-արմա-
տական և 2) բաղադրյալ-ցոյական:

Արմատական հիմքը գերծ է բաղադրական ածանցներից և
համընկնում է բայարմատին. օրինակ՝ հառանել, սնանել (սնանիմ),
զեմուլ, թողուլ, ջեռնուլ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքերն են՝
հառ, սուռ, զեռ, թող, ջեռ:

Բաղադրյալ հիմքը կազմվում է աց և եաց (անշեշտ՝ եց) մաս-
նիկներով և այդ պատճառով կոչվում է ցոյական. այսպես՝ ամալ,
գնալ, իմանալ, հեռանալ, սիրել, գրել, դատել (դատիմ) բայերի
անցյալ կատարյալի հիմքերն են՝ ամաց, գնաց, իմաց, հեռաց,
սիրեաց, գրեաց, դատեաց:

Արմատական հիմք ունեն ե և ի խոնարհման ածանցավոր
բայերը, ինչպես՝ լքանեմ—լքի, ուսանիմ—ուսայ. ու խոնարհման
պարզ և ածանցավոր բայերը՝ թողում—թողի, առնում—առի, ջեռ-
նում—ջեռայ, գրոսնում—գրոսայ: 2 և նշ ածանցներ ունեցող
բայերը՝ կորնչիմ—կորեայ, թռչիմ—թռեայ: Արմատական անցյալ

կատարյալ ունեն նաև և խոնարհման բերեմ, ածեմ, հաճեմ, հնդուսեմ, ինչպես և ի խոնարհման նստիմ բայերը:

Յոյական հիմք ունեն և և ի խոնարհման պարզ բայերը՝ գրեմ—գրեցի, խօսիմ—խօսեցայ, ա խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերը՝ աղամ—աղացի, բնթանամ—բնթացայ, մերձեցամ—մերձեցայ: Ե և ի խոնարհումներում ց-ից առաջ երևան եկող ա ձայնավորը եզակի երրորդ դեմքում շեշտ կրելու հետևանքով պահպանվում է, այսպես՝ սիրեցի, սիրեցիր, բայց՝ սիրեաց, գործեաց և այլն:

Ու խոնարհման ածանցավոր մի խումբ բայեր՝ քաղցնուլ, ցաւնուլ, այտնուլ, գարթնուլ, խափնուլ, հարթնուլ, մածնուլ, շրտնուլ, ուտնուլ, ուռնուլ, պակնուլ, պշնուլ, սարտնուլ, ցածնուլ (14 բայ) անցյալ կատարյալի հիմքում ստանում են ի բաղադրիչը, որը հանդիպելով վերջավորութիւնն ա ձայնավորին հընչուհափոխվում է ե-ի. օրինակ՝ քաղցի+այ>քաղցեայ, ցաւի+այ>ցաւեայ և այլն:

2 և նշ ածանցներով կազմվող ի խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը կազմվում է նույն ձևով, օրինակ՝ երկնչիմ, անցյալ կատարյալ՝ երկեայ (<երկի+այ) և այլն:

Ե խոնարհման 5 բայ անցյալ կատարյալի հիմքում եաց բաղադրիչի փոխարեն ունեն ագ: Դրանք են՝ գիտեմ—գիտացի, մարեմ—մարեացի, կարեմ—կարացի, մերկեմ—մերկացի և ասեմ—ասացի:

Հին հայերենի անցյալ կատարյալի երկու կազմութիւններից արմատականը նախնական է և իր զուգահեռներն ունի հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում, մինչդեռ բաղադրյալ-ցոյականը կազմվել է հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում:

Ինչպես հայտնի է հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականութիւնն սովյալներից, հնդեվրոպական հիմք-լեզվում անցյալ ժամանակի գաղափարն արտահայտվել է նախահալիվածի և երկրորդային վերջավորութիւնների միջոցով: Հին հայերենի ներգործածե խոնարհման արմատական անցյալ կատարյալը համապատասխանում է հնդեվրոպական երկրորդային վերջավորութիւններով բնավոր բայերին: Հայերենում երկրորդային վերջավորութիւններն ընկել են բնի ձայնավորի հետ մեկտեղ և բառը կրճատվել է մեկ վանկով. այսպես, օրինակ՝ հյ. եգիտ ձևին համապատասխանում է սնս. ávidat, հյ. եքեք, սնս. ábhārat, հն. ẽpẽpẽ, հյ. ելիք, հն. ẽλπẽ և այլն:

Հին հայերենի արմատական անցյալ կատարյալի մեջ մտել են և՛ նախնական աորիստի ձևեր, ինչպես՝ ելիք, որին համապատասխանում են հն. ἐλπε, հյ. եզիտ, սնս. āvidat, և՛ հին անկատարի ձևեր, ինչպես՝ եբեր, սնս. ābhārat, հն. ֆօբբե, հյ. եհաբց, սնս. ap̄chat: Հին հայերենում անկատարի նոր ձևեր ստեղծվելու հետևանքով հին անկատարը միացել է անցյալ կատարյալին:

Մլավոններենում հանդիպում ենք նույն երևույթին: Ստեղծելով անցյալ անկատարի նոր ձևեր (pada-pasti «ընկնել»), սլավոններենը հին անցյալ անկատարը (padŭ) սկսում է գործածել անցյալ կատարյալի (աորիստի) փոխարեն:

Հնդեվրոպական լեզվում անկատարի և աորիստի միջև եղած տարբերությունն այն էր, որ երկրորդային վերջավորություններով կազմվող անկատարը ուղեկցվում էր նաև նույն հիմքի առաջնային վերջավորություններով, իսկ աորիստի հիմքն ուներ միայն երկրորդային վերջավորություններ: *Bhere- հիմքը մի ներկայի հիմք էր, քանի որ ուղեկցվում էր և՛ առաջնային (bhāra-mi), և՛ երկրորդային (ābhāra-m) վերջավորություններով: Հետևաբար այդ հիմքով երկրորդային վերջավորությունները նախահավելվածի հետ ե-բեր=սնս. ā-bhārat) ցույց են տալիս անկատարը:

Դեռևս Բոպպը նշում էր, որ հայերենի արմատական անցյալ կատարյալը և հնդ-իրանական լեզուների ու հուներենի անկատարները կապված են միմյանց հետ, և այդ կապակցությամբ հայերենի բեր-ե-ր ձևը համեմատում էր սնս. ābhar-a-s և հն. ֆօբբ-ε-ς, իսկ բեր-ի-ն ձևը զնդ. bar-ē-n, սնս. ābhar-a-n, հն. ֆօբբ-ο-ν անկատարի ձևերի հետ¹:

Հին հայերենն անաղարտ կերպով պահպանել է հնդեվրոպական լեզվի նախահավելվածը, որն ավանդվել է հայերենից բացի նաև հուներեն և հնդ-իրանական լեզուներին: *e- նախահավելվածը երևան է գալիս սանսկրիտ և հուներեն լեզուների անցյալ ժամանակի եզակի և հոգնակի թվերի բոլոր դեմքերում:

Հին հայերենում նախահավելվածը պահպանվել է կանոնավոր բայերի եզակի թվի միայն երրորդ դեմքում, եթե բայը միավանկ է, այսպես՝ բերի, բերիք, ե-բեր, բերաք, բերեք (բերիք), բերին:

Ի թույլ բաղադրիչով կազմվող անցյալ կատարյալի հիմքը նույնպես նախնական է: Մեյեն ցույց է տալիս, որ այս կարգի

¹ 86^u Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., էջ 458:

հիմքերը ծագում են հնդեվրոպական *-is-ով կազմվող անկատարի ձևերից¹:

*-is-ով կազմվող բազմաթիվ բայեր կան սանսկրիտում, ինչպես՝ ábhāriṣam «ես բերում էի», xṣnaviṣa «ես կրավարարէի» և լատիներենում՝ ēg-is-ti, ēg-is-tis, eg-ēr—unt «դու քշեցիր, դուք քշեցիք, նրանք քշեցին»: Խեթերենում թուրարենում նույնպես հանդիպում է անցյալի այդ տիպը: Հին հայերենում հնդեվրոպական *-is- տարրը աճել է -a-ով, իսկ s-ն անհետացել է, օրինակ՝ յառնեմ, անցյալ կատարյալ՝ յարեայ, որն առաջացել է յարիայ-ից: Ի-ն լիովին երևում է բուն հրամայականի արի ձևում²:

Եթե հայերենի արմատական անցյալ կատարյալի բացատրությունը լեզվաբանների համար մեծ դժվարությունն չի ներկայացրել, քանի որ հնդեվրոպական մի քանի լեզուների համեմատությունն անմիջապես երևան է հանել նրա կապը ցեղակից ձևերի հետ, ապա ցոյական անցյալ կատարյալը բացատրության համար հարուցել է մեծ դժվարություններ: Այս հանգամանքը տեղիք է տվել ցոյական անցյալ կատարյալի առաջացման վերաբերյալ բազմաթիվ տեսակետների արտահայտելու:

Այսպես, օրինակ՝ Բոպպը հին հայերենի անցյալ կատարյալի ց-ն կապել է սանսկրիտի անկատարի 10-րդ կարգի հետ³:

Ֆ. Մյուլլերը այդ մասին հայտնել է այն միտքը, որ հայերենի խոնարհման ձևերում երևան եկող բոլոր ց-երը (անցյալ կատարյալ, առաջին և երկրորդ ապառնիներ) հանդիսանում են *es էական բայի s-ի ներկայացուցիչը. օրինակ՝ սիրեցի ձևը նրա կարծիքով ծագում է մի հին sirasi ձևից, որտեղ as-ը էական բայն է⁴:

Ս. Տերվիշյանը և Գ. Մենեվիշյանը ց-ի ծագումը նույնպես կապել են էական բայի հետ: Տերվիշյանը նախնական էր համարում նաև ցոյական անցյալ կատարյալը⁵:

Հ. Հյուբշմանը նշում է, որ ցոյական անցյալ կատարյալի ց-ն չի կարելի բացատրել հնդեվրոպական s-ով և ինչպես այդ, այն-

¹ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 115—116:

² Տե՛ս A. Мейе, Введение..., էջ 229:

³ Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., էջ 458:

⁴ Տե՛ս Fr. Müller, Beiträge zur Conjugation des armenischen Verbums, Wien, 1863, էջ 7—13:

⁵ Տե՛ս Ս. Տերվիշյան, Հնդեվրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 157:

պէս էլ ստորագասականի ց-ն, համարում է անբացատրելի: Հյու-
բըշմանը հայերենի խոնարհման մեջ երևան եկող ց-ն դասում է
ալն ձևերի թվին. որոնց ծագումը դարավոր պատմութիւնը լի-
ովին մթագնել է և դարձրել մեզ համար անիմանալի¹:

Հ. Պեղերսընը գտնում է, որ անցյալ կատարչաւում երևան
եկող ց հնչյունը հանդիսանում է հնագույն *sk ածանցը, որը հա-
յերենում կցվում է մի նախնական կատարչալի (perfect) հիմքին:
Պեղերսընը ենթադրում է, որ ասեմ, գիտեմ, կարեմ և նման բա-
յերի անցյալ կատարչալի ասաց, գիտաց, կարաց ձևերում երևան
եկող ա-ն կարող է համապատասխանել հնդեվրոպական կատարչալի
a-ին, որին կցվել է sk ածանցը²:

Յուլական աորիստի առաջացման վերաբերյալ յուրովի տեսա-
կետ է հայտնել Ա. Թոմսոնը: Նա ցոյական անցյալ կատարչալը
բացատրում է հենվելով հին հայերենի ալն բայերի վրա, որոնք
ներկայի հիմքում ունեն նա կամ նու, իսկ անցյալ կատարչալում
ցոյական են, ինչպես, օրինակ՝ բանամ—բացի, թանամ—թացի,
ընթեռնում—ընթերցայ, զգեմում—զգեցայ, մերձեմամ—մերձեցայ,
իմանամ—իմացայ, յեմում—յեցայ և այլն:

Թոմսոնը ենթադրում է, որ աց ածանցով, որը նրա կարծի-
քով առաջացել է հնդեվրոպական բնի *a ձայնավորի և երկրորդա-
կան *sko ածանցի միացումից, հայերենի նախապատմական շրջ-
անում կազմվել են բայական ծագում ունեցող գոյականներ, որոնք
հնում իբր ներկա և անցյալ դերբայների դեր են կատարել, ընդ
որում, այդպիսի անուններ կարող էին կազմվել բոլոր բայերից:
Պատմական շրջանում այդ «դերբայները» այլևս չեն գիտակցվել
որպես այդպիսիք, և նրանց մեծ մասը Թոմսոնի կարծիքով մտել
է բազմաթիվ նորաստեղծ բարդ կամ ածանցավոր բառերի բաղա-
դրութան մեջ, ինչպես, օրինակ՝ գրակալրաց, տերատեաց, ան-
լուաց և այլն: Ըստ Թոմսոնի, եթե աց ածանցը պարունակող այդ
նույն բայական ծագում ունեցող անուններից կազմվեր ներկայի
հիմքը նա կամ նու ածանցով, ապա կստացվեր, օրինակ՝ թաց-ից՝
թաց-նամ, իսկ անցյալ կատարչալում՝ թացի. բայց որովհետև հըն-
չյունական մի օրենքի համաձայն ն-ից առաջ ց-ն ընկնում է, ապա

¹ Տե՛ս H. Hübschmann, Armenische Studien, I, Leipzig, 1883, էջ 95:

² Տե՛ս Հ. Պեղերսըն, Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան, Վիեննա, 1904, էջ 20, 27:

ներկայում պահպանվել է թանամ ձևը, իսկ ց-ն մնացել է միայն անցյալ կատարյալում: Նույն ձևով բաց-ից կազմվել է *բացնամ > բանամ, անցյալ կատարյալ՝ բացի, բնթերց-ից՝ *բնթերցնում > բնթեռնում, անցյալ կատարյալ՝ բնթերցայ և այլն¹:

Այսպիսով, ըստ Թոմսոնի, հնչյունական մի օրենքի ազդեցությամբ հետևանքով ստացվել է այնպես, որ ց-ն նա, նու ունեցող ներկայի հիմքում ընկել է, իսկ անցյալ կատարյալի հիմքում՝ պահպանվել: Այստեղից էլ, ահա, իբր ծագում է ցոյական անցյալ կատարյալը, որն այնուհետև անալոգիայով տարածվում է շատ բայերի վրա, և դրանով ստեղծվում անցյալ կատարյալի մի նոր ձև:

Հին հայերենի ցոյական անցյալ կատարյալի առաջացման մասին Թոմսոնի տված այս բացատրությունը մեզ բավականաչափ հիմնավորված չի թվում: Դժվար է այսպիսի մանրամասնությունը պատկերացնել հնդեվրոպական շրջանից հետո եկող այդ զարգացումը այն դեպքում, երբ այդ մասին փաստական նյութը միանգամայն բացակայում է:

Նիկողայոս Մառը ցոյական անցյալ կատարյալի առաջացման մասին հայտնել է այն տեսակետը, որ իբր ցոյական հիմքը կազմվում է ց հնչյունի պարզ միացումից հայերենի էական բայի հիմքի տարբերակներին, այսպես՝ եա + ց = եաց, անշեշտ՝ եց, ա + ց = աց, ոյ + ց = ոյց, անշեշտ՝ ուց, ընդ որում ց-ն Մառի կարծիքով համապատասխանում է հունարենի աորիստի ռ-ին²:

Պրոֆ. Ղափանցյանը գտնում է, որ հայերենի անցյալ կատարյալի ց-ն համապատասխանում է հնդեվրոպական ռ-ին (=սլավ. х, дах, писах)³:

Կ. Օշտիրը հայտնում է այն կարծիքը, որ ցոյական անցյալ կատարյալի ց տարրը առաջացել է tke-ից: Նրից ձևի նախաձևը նա համարում է *eplēt-ke-ն: ke-ն նախապես ունեցել է ցուցական նշանակություն («այս»), իսկ այնուհետև ձուլվել է՝ *eplēitke, որտեղ tke-ից (> tç = tts') ստացվել է ց: Յ-րդ գեմքից ց տարրը

¹ Տե՛ս А. Томсон, Историческая грамматика современного армянского языка гор. Тифлиса, էջ 239—245:

² Տե՛ս Н. Я. Марр, Грамматика древнеармянского языка, Этимология, էջ 163:

³ Տե՛ս Г. Капанцян, К происхождению армянского языка, էջ 24:

տարածվել է եզակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի վրա՝ 19ի, 19եր, որին կցվել են 1-ին և 2-րդ դեմքի վերջավորութունները¹:

Ըստ Ա. Մեյեի ստուգաբանության, ներկայումս ընդունվում է այն տեսակետը, որ ցոյական հիմքը ծագում է հնդեվրոպական հիմք-լեզվի *-ske/o- մասնիկով կազմվող հիմքերից: Այդ մասնիկով հնդեվրոպական լեզվում կազմվում էին ներկա ժամանակի մի շարք բայեր: -ske/o մասնիկով ներկա ժամանակի հին կազմութուններից հայերենում առաջացել է անցյալ կատարյալի ցոյական հիմքը: Այսպես, օրինակ՝ հյ. հարցի ձևը կարելի է համեմատել սնս. pŕechāti «հարցնում է», ալ. pŕēsaiti, լատ. posco (*porco- cō-ից) «պահանջում եմ», հվգ. forscōn «փնտրել» ձևերի հետ, որտեղ *-ske/o- ածանցով կազմվում է ներկան, այն դեպքում, երբ նույն ածանցով հայերենում կազմվում է անցյալի հիմքը: Հունարենը նույնպես skō ածանցով ունի անցյալի ձևեր, ինչպես՝ φάσxon. φεύγεσxon և այլն²:

Յ-ից առաջ երևան եկող եա տարրի ծագումն անհայտ է (գործ-եաց, սիր-եաց և այլն):

Գ. ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

Գրաբարում պատճառական բայերն են միայն, որ ածանցված են այլ բայերից և կազմվում են ոյց և ան ածանցներով: Այսպես օրինակ՝ սն-ուց-ան-եմ, բազմեց-ուց-ան-եմ, իջ-ուց-ան-եմ և այլն: Ոյց ածանցը շեշտակորույս լինելով դառնում է ուց:

Պատճառական բայերը կազմվում են անցյալ կատարյալի հիմքից բնի ե ձայնավորով, այդ պատճառով խոնարհվում են ե խոնարհման պատկանող ածանցավոր բայերի օրինակով:

Մի քանի բայերում պատճառականի ց կիսաշփականը վեր է ածվում ա-ի, ինչպես՝ կորնչիմ—կորուսանեմ, հեղում—հեղուսանեմ: Որոշ դեպքերում ա-ն ձայնեղանալով դառնում է գ, ինչպես՝ փլչիմ—փլուզանեմ, ելանիմ—ելուզանեմ, ընկլնուլ—ընկլուզանեմ:

Պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի հիմքում ան ածանցը դուրս է ընկնում, իսկ ոյց ածանցը, որ ներկայում շեշտակորույս լինելու հետևանքով դարձել էր ուց, անցյալ կատարյալի եզակի 3-րդ դեմքում շեշտ ստանալով վերականգնում է իր հիմնա-

¹ Տե՛ս Կարլ Օշտիր, Յ- կատարելալը և իւր վերջավորութիւնները, «Հանդէս ամսօրեայ», 1912, № 6, էջ 355—357:

² Տե՛ս А. Мейе, Введение..., էջ 235:

կան ձևը: Այսպես օրինակ՝ անց-ուց-ան-եմ, անցյալ կատարյալ՝ անց-ուց-ի, անց-ուց-եք, բայց՝ անց-ոյց և այլն:

Պատճառական բայերը գրաբարում կազմվել են և՛ չեզոք, և՛ ներգործական սեռի բայերից:

Բոլոր ներգործական և չեզոք սեռի բայերից չէ, որ կարելի է կազմել պատճառական բայեր ոյց ածանցով: Մի շարք բայեր պատճառականի իմաստն արտահայտում են տամ սպասարկու բայի միջոցով, որ հարադրվում է հիմնական բայի անորոշ ձևին: Ինչպես՝ տամ սպասել, տամ իմանալ, տամ սպանանել, տամ անցուցանել և այլն: Վերջին օրինակում տամ բայը դրվում է պատճառական բայի վրա, արտահայտելով կրկնակի միջնորդավորման գաղափար:

Պատճառական բայերը ընդհանուր առմամբ խոնարհվում են և խոնարհման ածանցավոր բայերի նման: Բացառություն է կազմում միայն եզակի թվի բուն հրամայականը, որտեղ ոյց ածանցի վերջին երկու հնչյունները սուր շեշտ կրելու հետևանքով ընկնում են, և մնում է ո. այսպես՝ հասուցանեմ—հասո՛, նստուցանեմ—նսաո՛, բազմեցուցանեմ—բազմեցո՛ և այլն: Բացառություն է կազմում միայն մուծանեմ բայը, որը բուն հրամայականում ունի մոյծ ձևը:

Հին հայերենը նախնական պատճառական բայերի փոխարեն, որոնք կազմվում էին *-eyo-, *-i ածանցներով, կազմել է նորը: Հին կազմության պատճառական բայեր պահպանվել են սանսկրիտում՝ sād-āya-ti «նստեցնում է», հունարենում՝ φοβέω «վախեցնում եմ», լատիներենում՝ moneō «մտածել եմ տալիս», հին սլավոներենում (*-i- -ով) вратитъ «պտտեցնում է» և այլն:

Հին հայերենում պատճառական բայերը կազմվում են ոյց ածանցով, որի ծագումը պարզ չէ: Մեկն գտնում է, որ այն հիշեցնում է հն. օxω և լատ. -sko ածանցները, որոնք ծագում են *ske/o-ից¹: Ինչ վերաբերում է անգային ածանցին, ապա այստեղ այն հետաքալի հավելում է ինչպես հարցանեմ բայում:

Դ. ՆԵՐԳՈՐԾԱԶԵՎ ԵՎ ԿՐԱՎՈՐԱԶԵՎ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄՆԵՐ

Գրաբարում բայերը բնութագրվում են խոնարհման երկու տիպերով՝ ներգործաձև և կրավորաձև, որոնք ունեն իրենց հատուկ վերջավորություններ:

¹ Sk'ն A. Meillet, Esquisse..., էջ 116—117:

Ներգործածեւ և կրավորածեւ խոնարհումները չեն նույնանում բայերի ներգործական և կրավորական սեռերի հետ, քանի որ այս խոնարհումները վերաբերում են սոսկ խոնարհման արտաքին ձևին, և միշտ է՛, որ ներգործական և կրավորական սեռերը համընկնում են ներգործածեւ և կրավորածեւ խոնարհումներին:

Բայերի մի մասը խոնարհվում է միայն կրավորածեւ, օրինակ. ի խոնարհման չեզոք սեռի բայերը՝ բնակիմ, նեմիմ, անկանիմ: Ի խոնարհման ներգործական սեռի բայերը խոնարհվելով միայն կրավորածեւ արտահայտում են և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի իմաստ, ինչպես, օրինակ՝ դառիմ, տանիմ, սկսանիմ: Այս կարգի բայերը կոչվում են հասարակ բայեր:

Ե խոնարհման չեզոք սեռի բայերը խոնարհվում են միայն ներգործածեւ, օրինակ՝ գոչեմ, հնչեմ, անցանեմ և այլն:

Բայերի մեծ մասը խոնարհվում է և՛ ներգործածեւ, և՛ կրավորածեւ: Այսպես, օրինակ՝ ե խոնարհման ներգործական սեռի բայերը ներգործածեւ խոնարհվելիս արտահայտում են ներգործական սեռի իմաստ, կրավորածեւ խոնարհվելիս՝ կրավորական սեռի իմաստ՝ գրեմ—գրիմ, բերեմ—բերիմ, գտանեմ—գտանիմ և այլն:

Ներգործական սեռի բայերը եթե խոնարհվում են կրավորածեւ, ապա արտահայտում են կրավորական սեռը:

Ներգործածեւ և կրավորածեւ խոնարհման վերջավորությունների տարբերությունը հատկապես լավ է ընդգծված անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում: Օրինակ՝ ներգործ. սիրեցի, կրավ. սիրեցայ, ներգործ. սիրեցից, կրավ. սիրեցայց, ներգործ. սիրեա, կրավ. սիրեաց և այլն:

Ներկայի հիմքից կազմված ժամանակներում ներգործածեւ և կրավորածեւ խոնարհման վերջավորություններն ունեն փոքր տարբերություններ:

Ներկա ժամանակում, օրինակ՝ ա և ու խոնարհումներն ունեն ընդհանուր ձևեր՝ ներգործ. աղամ, կրավ. աղամ, ներգործ. հեղում, կրավ. հեղում: Ի խոնարհումը միայն կրավորածեւ է՝ դառիմ:

Ե խոնարհման բայերի մեջ է միայն, որ ե խոնարհիչը կրավորածեւ խոնարհման ժամանակ փոխվում է ի-ի՝ ներգործ. սիրեմ, կրավ. սիրիմ և այլն:

Անցյալ անկատարում ներգործածեւ և կրավորածեւ խոնարհումները բոլոր լծորդություններում ունեն ընդհանուր ձևեր: Այսպես, օրինակ՝ գրիի նշանակում է և՛ «գրում էի», և՛ «գրվում էի»,

աղայր նշանակում է և՛ «աղում էր», և՛ «աղացվում էր», հեղուի նշանակում է և՛ «թափում էի», և՛ «թափվում էի»:

Ստորադասական առաջին ապառնիում փոխվում է միայն *ե* և *ա* խոնարհման վերջին *ե-ն*, *այսպես՝* ներգործ. սիրիցեմ, կրավ. սիրիցիմ, ներգործ. աղայցեմ, կրավ. աղայցիմ: Առ խոնարհման բալերը կրավորաձև խոնարհվելիս փոփոխություն չեն կրում՝ ներգործ. հեղուցում, կրավ. հեղուցում: Ի լծորդությունը խոնարհվում է միայն կրավորաձև՝ խօսիցիմ:

Արգելական հրամայականում նույնպես փոխվում է միայն *ե* խոնարհիչը, ներգործ. մի՛ սիրեր, կրավ. մի՛ սիրիր: Մյուս խոնարհումներում ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներն ունեն ընդհանուր ձևեր:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1) ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ներկայում բոլոր չորս խոնարհումներն էլ ունեն միևնույն վերջավորությունները: Դրանք են.

եզակի		հոգնակի
1-ին դեմք	-մ	-մք
2-րդ »	-ս	-լք
3-րդ »	-լ	-ն

Այս վերջավորությունները միանում են *ե*, *ի*, *ա*, ու խոնարհիչներին, որոնցով կազմվում է բայի բունը: Ներկայի խոնարհումը ունի հետևյալ պատկերը.

Ե խոնարհում

բեր-ե-մ	բեր-ե-մք
բեր-ե-ս	բեր-ե-լք
բեր-ե-լ	բեր-ե-ն

Ի խոնարհում

խօս-ի-մ	խօս-ի-մք
խօս-ի-ս	խօս-ի-լք
խօս-ի-լ	խօս-ի-ն

Ա. Խոնարհում

աղ-ա-մ	աղ-ա-մք
աղ-ա-ս	աղ-ա-լք
աղ-ա-լ	աղ-ա-ն

Ու խոնարհում

լն-ու-մ	լն-ու-մք
լն-ու-ս	լն-ու-ք
լն-ու	լն-ու-ն ¹

Ձորս խոնարհումների դիմալին վերջավորութուններում երե-
վան եկող տարբերութունները վերանում են, երբ մենք նկատի
ենք ունենում հայերենի մի շարք հնչյունական օրենքներ: Ինչպես
տեսնում ենք, վերջավորութունների այդ տարբերութունները
երևան են գալիս եզակի թվի երրորդ և հոգնակի թվի երկրորդ
դեմքերում, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ առկա է յ կիսաձայնը: Յ
կիսաձայնը տարբեր խոնարհիչների մոտ գտնվելով, տարբեր դր-
սեություններ է ստանում: Ի և լ (ու) հնչյունների կողքին յ-ն ընկ-
նում է, որը բացատրվում է նրանց հնչակցութվամբ: Յ ձայնավորի
մոտ գտնվելով, յ-ն միանում է ե-ին և կազմում է եյ երկբար-
բառը, որը վեր է ածվում ե-ի: Ա-ի մոտ յ կիսաձայնը պահպան-
վում է: Այսպիսով, ստացվում է՝ ի+յ=ի, ու+յ=ու, ե+յ=ե,
ա+յ=այ: Ինչպես տեսնում ենք, միայն ա խոնարհման մեջ է,
որ յ-ն հանդես է գալիս չեզոք ձևով:

Նույն դիմալին վերջավորութուններով է խոնարհվում նաև
եմ էական բայը, որը հնդեվրոպական լեզվի բայերի հնագույն՝ ան-
բուն տիպի մի մնացորդ է: Այս բայի արմատն է ե, որ ժադում է
հնդեվրոպական *es արմատից: Ստանալով ներկայի վերջավորու-
թյունները, էական բայի խոնարհումը ունենում է հետևյալ պատ-
կերը.

ե—մ	ե—մք
ե—ս	է—ք (ե-յք-ից)
է (ե-յ-ից)	ե—ն

¹ Մեկուսացած գոմ բայը խոնարհվում է նույն վերջավորութուննե-
րով՝ գոմ, գոս, գոյ, գոմք, գոյք, գոն:

Եմ-ի խոնարհված ձևերը համեմատելով և խոնարհման բայերի վերջավորությունների հետ, առաջին հայացքից կարելի է այն տպավորությունը ստանալ, որ բայերի խոնարհումը կատարվում է էական բայի խոնարհված ձևերի միջոցով: Եվ իրոք, այդպիսի կարծիքներ հայտնվել են¹:

Սակայն այդ կարծիքն անմիջապես ժխտվում է, երբ նկատի ենք առնում եմ էական բայի և ե բնի ձայնավորի (կամ խոնարհիչի) ծագումը: Համեմատական քերականության տվյալներով ապացուցված է, որ եմ բայը ծագում է հնդեվրոպական անբուն տիպի *es-mi նախաձևից, որին համապատասխանում են հնդեվրոպական լեզուներում ավանդված բազմաթիվ ձևեր: Հին հայերենում հնդեվրոպական *es- արմատից պահպանվել է միայն ե ձայնավորը, իսկ *-mi վերջավորությունից՝ m-ն, որից ստացվել է եմ ձևը:

Բերեմ բայը ծագում է հնդեվրոպական *bhero նախաձևից, որին համապատասխանում են հն. φέρω, լատ. fero, գոթ. baira բերում եմ» ձևերը: Հնդեվրոպական մի շարք լեզուների բնավոր բայերի երկրորդ և երրորդ դեմքերում երևան է գալիս բնի ձայնավորի ձայնդարձի նաև e աստիճանը, ինչպես՝ հն. φέρεις, հուլ. bereši, «բերում ես», հն. φερει, հուլ. beretü «բերում է» և այլն:

Հայերենի բերեմ բայի ե խոնարհիչը համապատասխանում է հնդեվրոպական բնի e ձայնավորին, որը հայերենում ընդհանրացել է բոլոր դեմքերում: Այստեղից, ահա, պարզ է դառնում, որ հայերենի ե խոնարհիչը ոչ մի կապ չի կարող ունենալ էական բայի ե արմատի հետ: Այդ խաբուսիկ տպավորությունն առաջանում է նրանից, որ էական բայարմատը՝ ե և բերե բունը ստանում են միևնույն դիմալին վերջավորությունները: Տարբերությունը կայանում է միայն նրանում, որ էական բայը խոնարհվում է առանց բնի ձայնավորի, այսինքն՝ վերջավորություններն անմիջաբար միանում են բայարմատին:

Եզակի թվի առաջին դեմքը: Առաջին դեմքի մ վերջավորությունը ծագում է հնդեվրոպական լեզվի անբուն տիպի *mi վերջավորությունից: Հայերենում, ինչպես *-mi, այնպես էլ եզակի

¹ Н. Я. Марр, Грамматика древнеармянского языка. Этимология, т. 2, 162.

թվի մյուս վերջավորությունում, պահպանվել է միայն առաջին հնչյունը, իսկ վերջին ի-ն բոլոր դեմքերում ընկել է¹:

Հայերենի բայերի խոնարհման եզակի թվի առաջին դեմքի մ վերջավորությունը նախնական է միայն ե-մ էական բայում, քանի որ այդ վերջավորությունը հնդեվրոպական լեզվում հատուկ էր միայն անբուն տիպի բայերին:

Եմ բայը հնդեվրոպական լեզուներում ունի հետևյալ համապատասխանությունները, որոնք ծագում են *es-mi նախածեղք.

անս.	ás-mi
ավ.	ah-mi
հն.	ei-μι
հուլ.	jes-mĭ
լիտ.	es-mi
գոթ.	i-m
իռլ.	a-m
ալբ.	ja-m
հիսլ.	e-m
լատ.	su-m
լեհթ.	eś-mi
հլ.	b-m

Բնավոր տիպը հնդեվրոպական լեզվի առաջին դեմքում ուներ *-ō (հն. φέρω, լատ. ferō, գոթ. baira, հսլ. berq): Բայց հին հայերենում անբուն տիպի -mi վերջավորությունը տարածվել է նաև բնավոր բայերի վրա և դարձել միակ վերջավորությունը: Այդ պատճառով հն. φέρω, լատ. ferō, գոթ. baira, հսլ. berq բայերի դիմաց հայերենում ունենք բերե-մ ձևը:

Այդ նույն երևույթը դիտվում է նաև այլ լեզուներում. օրինակ՝ բերեմ բային սանսկրիտում համապատասխանում է bhārāmi ձևը, հիռլ. berim, սերբ. bërēm, որտեղ m-ն երկրորդական ծագում ունի: Սանսկրիտում ևս -mi վերջավորությունը դուրս է մղել -ō տիպը և տարածվել բայական բոլոր խմբերի վրա: Խեթերենում -mi խոնարհումը, որը գոյություն ունի -hi խոնարհման կողքին, ընդգրկում է ոչ միայն անբուն, այլև՝ բնավոր տիպի բայերը:

¹ Միայն հնդ-իրանական լեզուներն են, որ ներկայի եզակի թվի վերջավորությունները պահպանել են առանց ձևափոխության՝ -mi, -si, -ti:

Բնավոր տիպի -օ վերջավորությունը հայերենում մի շարք լեզվաբանների կարծիքով արտացոլում է գտել խոնարհման այլ ձևերում¹:

Բերեմ ձևում ոչ միայն -mi վերջավորության, այլև բնակագմիչ ձայնավորի ծավալում է տեղի ունեցել մյուս գեմքերի նմանությունը, քանի որ հն. φέρω և այլ համապատասխան ձևերի դիմաց վերջին ձայնավորի անկումով պիտի ber մնար, ելնելով հնչյունական այն օրենքից, որ հնդեվրոպական բոլոր երկվանկ բառերում վերջին ձայնավորը հայերենում ընկնում է:

Համարյա բոլոր հնդեվրոպական լեզուներն էլ պահպանել են mi վերջավորության m տարրը: Քանի որ m-ն հնդեվրոպական լեզվում հանդես էր գալիս և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային վերջավորություններում, ապա այն իր արտացոլումն է գտել նաև այլ ժամանակներում:

Հայերենում m-ն պահպանվել է ճերկայի և առաջին ապառնու նշանի և հոգնակի թվերում, լատիններենում m-ն հանդես է գալիս ներկայի հոգնակի թվում՝ amamus և անկատարի եզակի և հոգնակի թվերում՝ amabam, amabamus: m-ն պահպանվել է հին սլավոներենի անբուն տիպի չորս բայերի եզակի թվում, jesmī, damī. ěmī; vemī և բնավոր բայերի հոգնակի թվում՝ nesemū, chvalimū և այլն:

Եզակի թվի երկրորդ գեմքը: Այս գեմքի u վերջավորությունը ծագում է հնդեվրոպական հիմք-լեզվի *-si վերջավորությունից, որն ընդհանուր էր բնավոր և անբուն տիպերի համար:

Անբուն՝ եմ և բնավոր՝ բերեմ բայերը եզակի երկրորդ գեմքում ունեն հետևյալ զուգահեռները.

հնդեվր.	*esi, *essi	հնդեվր.	*bhere-si
սնս.	á-si	սնս.	bhara-si
զնդ.	a-hi	զնդ.	bhara-hi
հն.	ε-ι	հն.	φέρει-ς
ալբ.	jē	գոթ.	bairi-s
հմ.	es-si	հվգ.	biri-s
հին լտ.	es-s	լտ.	fer-s ²

¹ Տե՛ս էջ 125 և 127—128:

² Լատիններենում այս ձևը կորցրել է բնի ձայնավորը: Նույնը նաև եզակի երրորդ գեմքում՝ fert և հոգնակի երկրորդ գեմքում՝ fertis:

լա.	e-s	իւլ.	biri
գոթ.	i-s	խթ.	kue-si («խփում ես»)
հիւլ.	e-s	հւլ.	bere-si
լիւ.	e-si	հյ.	pēpē-u
հալ.	je-si		
հյ.	b-u		

si վերջավորութիւնը հին հայերենում հեշտությամբ բացատրվում է միայն էական բայում, մյուս բայերում երկրորդ դեմքի և վերջավորութեան ժազման պարզաբանումը դժվարութիւն է ներկայացնում: Դրա պատճառն այն է, որ ըստ հնչյունական օրենքի s-ը հայերենում երկու ձայնավորների միջև վեր է ածվում յ-ի, և հնդեվրոպական *bheresi նախածեից հայերենում պետք է մնար ոչ թե բերես, այլ բերի:

Քննենք էական և բնավոր բայերի երկրորդ դեմքի վերջավորութեան առաջացման հարցն առանձին-առանձին:

էական բայի հնդեվրոպական արմատն է՝ *-es, որից *-si վերջավորությամբ ստացվում է *e-si: Սակայն, սնս. ási, գնդ. abī, հն. eī (էսւ-ից), ալբ. jē ձևերի գոյութիւնը ենթադրել է տալիս, որ դեռևս հիմք-լեզվում *essi-ն դարձել էր *esi, որից չէր կարող հյ. ես-ը առաջացած լինել: Հայերենի ես ձևը համապատասխանում է հոմ. ἐγώ, հին լատ. ess ձևերին, որոնք հնի անալոգիական վերականգնումներ են: Գոթ. is, լիւ. esi, հիւլ. es, հալ. jesi ձևերը կարող էին առաջանալ և՛ *esi -ից, և՛ *essi-ից:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ դեմքի և վերջավորութեանը բնավոր բայերում, ապա այդ մասին արվել են մի շարք ենթադրութիւններ:

Հայերենը համեմատական մեթոդով առաջին ուսումնասիրողները (Պետերման, Բոպպ, Մյուլլեր), հիմնելով հայերենը հնդ-իրանական լեզու համարելու սկզբունքից, բոլոր դիմալին վերջավորութիւնները, զրանց թվում և եզակի թվի երկրորդ դեմքը, բխեցնում էին հնդ-իրանական վերջավորութիւններից:

Յր. Մյուլլերը եզակի թվի երկրորդ դեմքի և վերջավորութեան առաջացման մասին ցույց է տալիս երեք ճանապարհ. 1) ենթադրելով, որ իրանական Յ-ն հայերենում դարձել է ս, նա գտնում է, որ հայերենի եզակի երկրորդ դեմքի ս-ն (բերես) առաջացել է գենդերենի ըզձական եղանակի միջին սեռի եզակի երկրորդ դեմքի bharaēša ձևից: 2) Հնդեվրոպական *bheresi ձևից

հայերենում ստացվել է բերե, որին անուհետե կցվել է հայկական
և հոգը, ինչպես կիճս և այլն և այդպիսով առաջացել է բերես
ձևը: 3) Բերես ձևն առաջացել է bharaisi-ից, որից առաջացել է
և հն. φέρεις ձևը¹:

Նախ և առաջ սխալ է Մյուլլերի այն ենթադրությունը, որ
հայերենի ա-ն առաջացել է իրանական Տ-ից, քանի որ հայերենն
իրանական լեզու չէ, այլ անկախ, հնդեվրոպական մի լեզու, այնպես
որ հայերենի սահմանական եղանակի երկրորդ դեմքի ա-ն չէր
կարող առաջանալ զենդերենի ըղձական եղանակի միջին սեռի բա-
լերի եղակի երկրորդ դեմքի վերջավորությունից: Հարցի լուծման
այս ճանապարհի առաջարկումն արդեն սկզբունքորեն սխալ է:

Երկրորդ դեմքի և վերջավորության առաջացումը հայերենի
և հոգից միանգամայն անհիմն է, քանի որ և հոգը վերաբերում
է առաջին դեմքին և ոչ մի կապ չի կարող ունենալ երկրորդ դեմքի
հետ:

Վերջապես, երրորդ ճանապարհը նույնպես ժխտվում է, քանի
որ լեզուներում պահպանված ձևերը ենթադրել չեն տալիս ամենևին
այդ նախաձևի գոյությունը, որից առաջացած լինե՞ր հայերենի
բերես-ը, և եթե նույնիսկ ընդունենք էլ այդ նախաձևի գոյությունը,
ապա հնչյունական զարգացմամբ դրանից հայերենում բերես չէր
ստացվի: Այսպիսով, Մյուլլերի ենթադրությունները հայերենի
եղակի երկրորդ դեմքի ա-ի առաջացման մասին միանգամայն
ժխտելի են:

Եզակի թվի երկրորդ դեմքի ա-ի առաջացման հարցը շոշա-
փելով, Հյուբշմանը ընդհանրապես ժխտում է այդ վերջավորության
առաջացման բացատրության հնարավորությունը, քանի որ *bheresi
նախաձևից, որը վերականգնվում է մյուս հնդեվրոպական լեզուների
հիման վրա, հնչյունական հայտնի զարգացման օրենքների համա-
ձայն չէր կարող հայերենի բերես-ը ստացվել²:

Նշելով հնդեվրոպական s-ը երկու ձայնավորների միջև հայե-
րենում վերանալու փաստը (*bheresi-ն հայերենում կդառնար
բերել > բերէ), Մեյլեյն բացատրում է միայն էական բալի երկրորդ
դեմքը, իսկ մնացած բալերում ա-ն նրա ենթադրությամբ առաջա-
ցել է էական բալի երկրորդ դեմքի և վերջավորության նմանողու-
թյամբ³:

¹ Sk'a Fr. Müller, W. Sitzungs., h.n. 78, 88.

² Sk'a H. Hübschmann, Armenische Studien, I, էջ 95:

³ Sk'a A. Meillet, Esquisse..., էջ 118:

Բրուգմանը նույնպես այս հարցի առթիվ ոչինչ ավելին չի ասում և հայտնում է այն կարծիքը, որ ինչպես բերեմ-ը առաջացել է ըստ եմ-ի, այնպես էլ բերես-ը առաջացել է ըստ ես-ի¹:

Նկատի ունենալով հնդեվրոպական *bheresi-ից բերեյ > բերե գոյանալու հանգամանքը, Ալեքսանդր Թոմսոնը գտնում է, որ բնավոր բայերի երկրորդ դեմքի և վերջավորությունը փոխանցվել է էական բայի երկրորդ դեմքի և-ից: Այդ նա բացատրում է հետևյալ կերպ. քանի որ էական բայը մի շարք դեմքերում ունեցել է նման վերջավորություններ և խոնարհման բնավոր բայերի հետ, ապա էական բայի և վերջավորությունը անալոգիայի ուժով տարածվել է նաև և խոնարհման բնավոր բայերի երկրորդ դեմքի վրա: Ե խոնարհումից հետո երկրորդ դեմքի և-ն հաղորդվել է նաև մյուս խոնարհումներին: Այսպիսով, Թոմսոնը գալիս է այն եզրակացության, որ եզակի թվի երկրորդ դեմքի և վերջավորությունն առաջացել է հայերեն լեզվի հիման վրա և միայն էական բայի և-ն է, որ նախնական ծագում ունի, իսկ բերես, աղաս, թողու և այլ ձևերը նորագոյացումներ են²:

Թեև էական բայի ազդեցությունն անժխտելի է բնավոր բայերի երկրորդ դեմքի վրա, բայց և այնպես այսպիսի մոտեցումը մեզ ճիշտ չի թվում:

Նախ և առաջ, եթե էական բայի երկրորդ դեմքի և-ն ուղղակիորեն փոխանցվեր բնավոր բայերի վրա, ինչպես պատկերացնում է Ա. Թոմսոնը, ապա եզակի երկրորդ դեմքում կունենայինք ոչ թե բերես, այլ բերես, քանի որ հնդեվրոպական *bheresi-ից պետք է բերե ստացվեր:

Մոտավորապես նույն կարգի դժվարություն է առաջ գալիս եզակի թվի III դեմքը բացատրելիս:

Էական և բնավոր բայերի ազդեցությունը մեր կարծիքով սկսվել է ոչ թե հայերենը կազմավորվելուց հետո, որտեղ, ինչպես ենթադրում է Ա. Թոմսոնը, սկզբում առաջացել են բերե, աղայ, թողու ձևերը և հետո միայն էական բայի և վերջավորության շնորհիվ դարձել՝ բերես, աղաս, թողու, այլ այդ ազդեցությունը եղել է գեղես շատ հնում, հայերենի կազմավորման շրջանից հենց սկսած, որի լավագույն ապացույցը անբուն բայերի վերջավորության տարածումն է բնավոր բայերի վրա:

¹ Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., էջ 604:

² Տե՛ս A. Томсон, Лингвистические исследования, էջ 95:

Եզակի թվի երրորդ դեմքը: Հնդեվրոպական հիմք-լեզվի եզակի թվի երրորդ դեմքի **-ti* վերջավորությունը հայերենում ներկայացված է որպես *յ*: Այս վերջավորությունը փոքր ձևափոխություններիով լավ է պահպանվել հնդեվրոպական լեզուներում: Այսպես օրինակ՝ հնդեվրոպական *bhereti հիմնաձևից լեզուներում պահպանվել են հետևյալ ձևերը.

սնս.	bhāratī
զնդ.	baraiti
հն.	φέρει:
իուլ.	berid
գոթ.	baíriþ
հվգ.	berit
հսլ.	beretū
լտ.	fert
խթ.	kuenzi (* <i>kuenti</i>) «խփում է»
հլ.	բերե

Հայերենի բերե ձևը միանգամայն համապատասխանում է վերոհիշյալ ձևերին: Ըստ հայերենի հնչյունական զարգացման *bhereti նախաձևի *-ti* վերջավորության *t*-ն երկու ձայնավորների միջև գտնվելով պետք է վերածվեր *յ*-ի, իսկ վերջին *i*-ն՝ ընկներ. դրանից կստացվեր բերեյ > բերե ձևը, որ և մենք ունենք եզակի թվի երրորդ դեմքում: Ա խոնարհման մեջ (աղայ) *յ*-ն, որը ներկայացնում է նախնական *t*-ն, երևան է գալիս առանց միացություն:

Բնավոր բայերի եզակի թվի երրորդ դեմքի վերջավորությունը հայերենում հեշտությամբ բացատրվել է, այդ պատճառով էլ լեզվաբանների մոտ այլևայլ ենթադրությունների տեղիք չի տվել¹:

¹ Չժխտելով եզակի երրորդ դեմքի *յ*-ն հնդեվրոպական **-ti*-ից առաջացած լինելու հնարավորությունը, պրոֆ. Ղափանցյանը միևնույն ժամանակ ավելի հավանական է համարում, որ այդ վերջավորությունն առաջացել է խեթական երրորդ դեմքի *i*-ից. օրինակ՝ խեթ. *vaštai* «մեղանշում է», *paš* «տալիս է» և այլն: (Г. К а п а н ц я н, К происхождению армянского языка, էջ 24): Գ. Ղափանցյանի այս ենթադրությունը, անշուշտ, ժխտելի է, քանի որ ապացուցված է, որ խեթական եզակի երրորդ դեմքի *zi* վերջավորությունը համապատասխանում է հնդեվրոպական **-ti*-ին, որին համապատասխանում է և հայերենի *յ*-ն, այլ կերպ ասած, հայերեն *յ*-ն ներկայացնում է ոչ թե խեթերենի *i*-ի հետագա զարգացումը, այլ նրա զուգահեռը՝ առաջացած միևնույն **-ti* նախաձևից:

Այնինչ էական բալի եզակի երրորդ դեմքը հայտնի հնչյունա-
կան օրենքներով չի բացատրվում: Այդ ձևը հնդեվրոպական լեզու-
ներում ունի հետևյալ դրսևորումները.

հնդեվր.	*es-ti
սնս.	ās-ti
գնդ.	as-ti
հն.	ěs-ti
լտ.	es-t
գոթ.	is-t
իռլ.	is
լիտ.	ēs-ti
հսլ.	jes-tū

Այս ձևերի դիմաց հայերենում ունենք ե, որը չի բացատրվում վերոհիշյալ ձևերով: Հնդեվրոպական *ésti հիմնաձևից հայե-
րենում պետք է ստացվեր ոչ թե ե, այլ եստ, քանի որ ըստ հըն-
չյունական օրենքների՝ վերջին ձայնավորը հայերենում ընկնում է,
իսկ է-ն s-ից հետո՝ պահպանվում, ինչպես որ ունենք q-qեստ բա-
ռում, որին համապատասխանում են լտ. vestis, պրս. vastē և ալլն
(համտ. նաև հյ. հաստ, սաքս. fast, հյ. լաստ, լիտ. lazda և ալլն):

Էական բալի եզակի երրորդ դեմքը թեև հնչյունական զար-
գացման օրենքներով չի բացատրվում, բայց և այնպես, այն նման
է բնավոր բայերի եզակի թվի երրորդ դեմքին, որը միանգամայն
համապատասխանում է մյուս լեզուներում վկայված համապատաս-
խան ձևերին: Այդ պատճառով պետք է ենթադրել, որ այդ դեմքը
կազմվել է բնավոր բայերի եզակի երրորդ դեմքի ազդեցությամբ:

Քննելով հայերենի եզակի թվի վերջավորությունների առա-
ջացման խնդիրը, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ այս
հարցում բավական մեծ դեր է կատարել էական և մյուս՝ բնա-
վոր բայերի դիմային վերջավորությունների փոխադարձաբար մի-
մյանց վրա ներգործելու հանգամանքը: Որ էական բայը հայերենի
խոնարհման համակարգում նշանակալից դեր է կատարել, դա ան-
ժըխտելի է, բայց այդ ազդեցութունը եղել է հայերենի կազմա-
վորման դեռևս շատ վաղ ժամանակներում. օրինակ՝ էական (հըն-
դեվրոպական լեզվում ոչ միայն էական) բալի եզակի առաջին
դեմքի *-mi վերջավորությունը տարածվել է բնավոր տիպի բա-
յերի վրա, և այդ պատճառով հն. φέρω, լտ. ferō, գոթ. baira և ալլն
ձևերի դիմաց հայերենում ունենք բերե-մ, հաճե-մ և ալլն:

Բնավոր բայերի եզակի երկրորդ դեմքի և վերջավորությունը թեև հնչյունական օրենքներով չի բացատրվում, բայց և այնպես այն նման է էական բայի վերջավորությանը: Այստեղ ևս պետք է ենթադրել, որ էական բայն է ներգործել: Բնավոր բայերի եզակի երկրորդ դեմքի կազմավորման կապակցությամբ մեզ թվում է, որ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հնդեվրոպական *bheresi ձևից ստացվող բերե-ն կարող էր շփոթվել եզակի թվի երրորդ դեմքի բերե ձևի հետ: Այս հանգամանքը ևս կարող էր նպաստել, որպեսզի էական բայի երկրորդ դեմքի՝ ես-ի նմանողությունը *bheresi-ից առաջանար բերես:

Եզակի երրորդ դեմքում արդեն, ընդհակառակը, բնավոր բայերն են, որ ազդել են էական բայի վրա, քանի որ էական բայի եզակի երրորդ դեմքի ե-ն հայերենի հնչյունական զարգացման օրենքներով չի բացատրվում:

Հին հայերենի դիմալին վերջավորությունների կազմավորման պրոցեսում ընդհանրապես մեծ դեր է կատարել համաբանությունը, որի ազդեցության համար միանգամայն բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել հայերենում, քանի որ վերջավանսի կամ նրա ձայնավորի անկման հետևանքով էական և բնավոր բայերի մի շարք վերջավորություններ նմանվել էին: Այնտեղ, որտեղ հնչյունական օրենքների ազդեցության հետևանքով վերջավորություններում առաջ են եկել շեղումներ, գործել է համաբանությունը, որը նմանեցրել է մեկը մյուսին և հարթել տարբերությունները:

Սակայն, վերջավորությունների առաջացման այս պրոցեսը չպետք է պատկերացնել այնպես, որ սկզբում հնչյունական օրենքների գործունեության հետևանքով հայերենում անպայմանորեն ստացվել են, ասենք՝ եզակի երկրորդ դեմքում բերե և էական բայի եզակի երրորդ դեմքում եսա ձևերը, ինչպես որ պատկերացնում է Ա. Թումսոնը, և հետո միայն համաբանության ազդեցության հետևանքով դրանք ձևափոխվել են և նմանվել համապատասխան ձևերին, դառնալով բերես և ե: Այստեղ հնարավոր է, որ հնչյունական այդ հայտնի օրենքների գործունեությունը նախապես խանգարեր միօրինակության տենդենցը, որը բավականաչափ ուժեղ է եղել բնավոր և անբուն բայերի դիմալին վերջավորությունների կազմավորման պրոցեսում: Այնուհետև, մեզ հայտնի հնչյունական օրենքները կարող էին խախտվել այլ հնչյունական օրենքների ազդեցությամբ, որոնց գործունեությունը այժմ մթազնվել և անճանաչելի է դարձել:

Լեզուներում դիտվող շեղումներն այս կամ այն հնչյունական օրենքից՝ պատահականություններ չեն, այլ արդյունք՝ լեզվի զարգացման տվյալ շրջանում գոյություն ունեցած այլևայլ երևույթների, որոնք նույնպես օրինաչափ են այդ լեզվի զարգացման տվյալ շրջանում:

Հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ գեմքերը: Հոգնակի թվի առաջին գեմքը բոլոր խոնարհումներում -մք է, որի դիմաց սանսկրիտում -mas է, զենդերենում -mahi, լատիներենում՝ -mus, հունարենում՝ -μεν (դորիական բարբառում՝ μες), հին վերին գերմաներենում՝ mēs և այլն:

Համեմատենք բնավոր և անբուն բայերի հոգնակի թվի առաջին գեմքի ձևերը հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում.

սնս.	bhārā-mas	սնս.	s-máh
զնդ.	bharā-mahi	զնդ.	mahi
աատ.	φέρω-μεν	դոր.	εί-μες
դոր.	φέρω-μες	լա.	su-mus
հվգ.	bera-mēs	իռլ.	am-mi
հսլ.	bere-mŭ	գոթ.	siju-m
գոթ.	baíra-m	լիտ.	ēs-mi
լա.	feri-mus	հսլ.	jes-mŭ
իռլ.	bera-m	հյ.	b-մք
ալբ.	pŭθ(ε)-me		
լիտ.	vēda-me		
հյ.	բերբ-մք		

Հնդեվրոպական լեզուների հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ գեմքերի վերջավորությունները, ինչպես տեսնում ենք, շատ ձևափոխված և խառը վիճակում են մեզ հասել, որի պատճառով հնարավոր չի եղել դրանց նախաձևերը վերականգնել: Հոգնակի առաջին գեմքի վերջավորությունների մեջ բոլոր լեզուներում էլ առկա է m-ն. իսկ մյուս հնչյուններում արդեն միօրինակությունը բացակայում է:

Այդ վերջավորությունների դիմաց հայերենում, ըստ հնչյունական զարգացման, պետք է մնար միայն մ, քանի որ վերջին հընչյունները հայերենում կընկնեին: Բայց հակառակ սպասածի, մ-ի հետ միասին հոգնակի առաջին գեմքում գտնում ենք նաև ք: Ք-ի առաջացման հարցն ընդհանուր կերպով կքննվի ստորև:

Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքում երևան է գալիս -յք վերջավորությունը: Համեմատության համար դարձյալ վերցնենք բերեմ և եմ բայերը և դրանց համապատասխան ձևերը հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում.

անս.	bhāra-tha	անս.	s-thā
հն.	φέρε-τε	զնդ.	s-ta
լատ.	fer-tis	հն.	էտ-τε
իռլ.	beri-d	լատ.	es-tis
գոթ.	baíri-th	լիտ.	ēs-te
հսլ.	bere-te	գոթ.	siju-th
հյ.	բերե-յք (>բերեք)	հսլ.	jes-te
		հյ.	ե-յք(>եք)

Հայերենի հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի յք վերջավորության յ-ն հեշտությամբ բացատրվում է անս. bhāratha, հն. φέρετε, հսլ. berete ձևերի համեմատությամբ: Է-ն երկու ձայնավորների միջև հայերենում վեր է ածվում յ-ի և բնի և ձայնավորին միանալով տալիս է՝ բերե: Ինչ վերաբերում է ք-ին, ապա այստեղ համեմատությունը լիովին չի լուսաբանում նրա ծագումը:

Ք-ի առաջացման հարցը ընդհանրապես զբաղեցրել է շատ լեզվաբանների, և նրա առեղծվածային բնույթը տեղիք է ստել բազմաթիվ ենթադրությունների: Մինչև այժմ էլ լեզվաբանները դժվարանում են ք-ի առաջացման մասին սպառնիչ բացատրություն տալ, և նրա ծագումը մնում է դեռևս լիովին չլուսաբանված:

Ք վերջավորությունը հին հայերենում բայերի հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերից բացի երևան է գալիս նաև գոյականների հոգնակի թվի ուղղական և գործիական հոլովներում և անձնական գերանունների հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերում (մեք, գուք):

Այստեղ մենք ընդհանուր կերպով քննարկում ենք բայերի խոնարհման ժամանակ հրևան եկող ք-ի հարցը, որը գտնվում է բոլոր ժամանակների հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերի վերջավորություններում:

Ք-ի առաջացման մասին հայտնված կարծիքներն ի մի բերելով, կարելի է դրանք բաժանել երկու խմբի: Լեզվաբանների մի մասը, ընդ որում մեծ մասը, գտնում է, որ ք-ն ունի հնդեվրոպական ծագում. մյուս մասը ժխտում է այս տեսակետը և գտնում, որ ք-ն հայերենում հետագայի հավելում է՝ ոչ-հնդեվրոպական լե-

զուններից փոխ առնված մի վերջավորություն: Սկզբունքորեն տարբեր այս երկու տեսակետներից ելնելով՝ տարբեր լեզվաբանների տարբեր ձևով են բացատրում այդ վերջավորության առաջացման պրոցեսը:

Ֆրանց Բոպպը հայտնում է այն միտքը, որ հոգնակի թվի առաջին դեմքի ք-ն հանդիսանում է սանսկրիտի նույն դեմքի mas վերջավորության s-ի ձևափոխությունը: Ընդունելով, որ հ. ք-ն համապատասխանում է հնդեվրոպական s-ին, այնուհետև Բոպպը հոգնակի երկրորդ դեմքի էք վերջավորությունը համեմատում է լատ. tis (fer-tis), մաս. երկակի թվի thas (bhāra-thas) և գոթ. նույն թվի ts (baira-ts) վերջավորությունների հետ: Բոպպը բերեք ձևի առաջացման պրոցեսը պատկերացնում է այսպես. բերետս > բերետք > բերեք¹:

Ֆ. Մյուլլերը և Գ. Պատկանյանը ք-ի առաջացման հարցում պաշապանում են Բոպպի հայտնած տեսակետը: Պատկանյանը գրում է «Ք-ն նախնական s-ի ձևափոխությունն է» և բացատրում է այսպես. սկզբնական mas, tas ձևերին հայերենում համապատասխանում են մս, տս, mas > մս, ս = ք. tas > տս > յս, ս = ք: Պատկանյանը երկրորդ դեմքի յք վերջավորությունը համեմատում է լատինների հոգնակի երկրորդ դեմքի tis և ռուսերենի te վերջավորությունների հետ²:

Հ. Հյուբշմանը հայտնում է այն տեսակետը, որ հայերենի ք-ի ծագումը ընդհանրապես պետք է անբացատրելի համարել, քանի որ, ըստ հնչյունական օրենքների, վերջին s-ը հայերենում պետք է ընկներ: Հ. Հյուբշմանը հնարավոր է համարում, որ ընդհանրապես ք-ն հայերենում առաջացել է վերջին sv-ից: Հոգնակի երկրորդ դեմքի յք-ն նրա կարծիքով նորագոյացում է, քանի որ հնդեվրոպական *bherete կամ *bherethe-ից հայերենում պետք է ունենալինք բերե (*bherete > բերեյ > բերե)³:

Ս. Բուզգեն այս հարցում զարգացնում է Հյուբշմանի հայտնած տեսակետը: Նախ և առաջ նա համեմատում է հայերենի հոգնակի թվի ք վերջավորությունը հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան ձևերի հետ և գտնում է, որ հայերենի ք և հնդեվրոպական es վերջավորության միջև ակնհայտ կապ գոյություն

¹ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. II, էջ 273:

² Տե՛ս К. Патканов, Исследование..., էջ 82—83:

³ Տե՛ս Н. Нюбсчманн, Armenische Studien, I, էջ 30, 95:

ունի: Այսպես, օրինակ՝ հնդեվրոպական *kétwōres-ին հյ. համատա-
տասխանում է չորք, սնս. pitaras, հն. πατέρες-ին հյ. համապա-
տասխանում է հաքք, սնս. duhitāras, հն. θυγατέρες, հյ. դստերք,
սնս. cṛvānas, հն. κυναες, հյ. շուեք և այլն: Նույն ձևով նա ենթա-
դրում է, որ բայական վերջավորություններում ք-ն համապա-
տասխանում է հնդեվրոպական es-ին. այսպես՝ սնս. smas, հն.
ἐσμες, հյ. եմք: Բայց և այնպես Բուզգեն գտնում է, որ հայերենի
ք-ն հնդեվրոպական s-ի ձևափոխությունը չէ, այլ փոխարինում է
հնդեվրոպական sv-ին, քանի որ բառավերջում գտնվելով, s-ը հա-
յերենում կրճկներ: Ք-ն կարող էր առաջանալ նախահայկական
*-esv (-sv)-ից, իսկ վերջինս կարող էր առաջացած լինել հնդեվրո-
պական -es (-s)-ից վերջահար (էնկլիտիկ) -v-ի կցումով: Բուզգեն
ենթադրում է, որ այդ v-ն նույնական է սանսկրիտի վերջահար
կերպով գործածվող u-ի հետ: u-ն Բուզգենի կարծիքով հնդեվրո-
պական նախալեզվում, ինչպես և սանսկրիտում, մի մասնիկ էր,
որը հնդեվրոպական լեզուներում դառնում է անունների և բայերի
թեքությունների մի տարրը. օրինակ՝ սնս. bharavant-u, գոթ. atstei-
gadau (-ada-u), հն. παν-υ և այլն: Այսպիսով, Բուզգեն հայերենի
հոգնակի առաջին դեմքի եմք վերջավորությունը բացատրում է
*esmesv, այսինքն՝ *esmes-v նախաձևով¹:

Հյուրըմանի և Բուզգենի տեսակետը ք-ն sv-ից առաջացած
լինելու մասին թեև անհիմն չէ, բայց լեզվական բավականաչափ
ափալներ չլինելու պատճառով մնում է որպես ենթադրություն:

Կ. Բրուզմանը ընդգծում է, որ հյ. տամք-ը նման է լտ.
damus-ին, բայց թե հայերենի ք-ն ինչպես է առաջացել, դժվա-
րանում է պարզաբանել: Նա գրում է. «Բոլոր դեմքերում էլ վեր-
ջին ք-ն անբացատրելի է»: Միևնույն ժամանակ Բրուզմանը ան-
հնարին չի համարում ք-ի առաջացման մասին Հյուրըմանի և
Բուզգենի արած ենթադրությունը²:

Հ. Պեդերսընը քննելով հնդեվրոպական s վերջատառով բոլոր
դեպքերը գոյականների հոլովման և բայերի խոնարհման մեջ՝
գալիս է այն եզրակացություն, որ հնդեվրոպական վերջին s հըն-
չյունը հայերենում դառնում է ք: Նա գտնում է, որ հոգնակի ա-

¹ Տե՛ս S. Bugge, Beiträge zur etymologischen Erläuterung der ar-
menische Sprachen, Christiania, 1889, էջ 43—44:

² Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., B. II, т. III, L 1, էջ 101, B.
II, т. III, էջ 619:

առջին դեմքի մք վերջավորությունը համապատասխանում է հընդ-
եվրոպական *-mes վերջավորությանը: Հոգնակի երկրորդ դեմքի
վերջավորությունը Պեդերսընը համեմատում է լատիներենի հոգ-
նակի թվի երկրորդ դեմքի -tis վերջավորության հետ (scribitis):
էք-ը նրա կարծիքով առաջացել է *-eyes-ից, իսկ վերջինս էլ՝
*-etes-ից: Վերջատառ s-ը Պեդերսընի կարծիքով փոխվել է h-ի,
իսկ վերջինս էլ «խտանալով» ք-ի վերածվել¹:

Ա. Մեյեն «գասական հայերենի համեմատական քերականու-
թյան ուրվագծի» առաջին հրատարակության մեջ (1903 թ.) գրում
է. «Բ-ն անբացատրելի մի հավելում է» (էջ 89): Նույն աշխատու-
թյան երկրորդ հրատարակության մեջ Մեյեն հայերենի հոգնակի
երկրորդ դեմքի յք վերջավորությունը ալլես միանգամայն անբա-
ցատրելի չի համարում և համեմատում է լատիներենի -tis վեր-
ջավորության հետ²:

Հ. Աճառյանը այն կարծիքն է հայտնել, որ հայերենի բայերի
հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի ք-ն համապատասխա-
նում է հնդեվրոպական s-ին: Նա գրում է. «Հայերենի բոլոր խո-
նարհումների հոգնակի թվի առաջին դեմքի վերջավորությունն է
-մք, որ ճշտությամբ համապատասխանում է սանսկրիտի -mas
ձևին, ընդ որում, հնդեվրոպական հոգնակի s ձևի համապատաս-
խանությունը հայերենում ք է: Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի վեր-
ջավորություններն են բոլոր խոնարհումներում՝ -էք, -իք, -ալք,
-ուք: Այս ձևերում ք վերջավորությունը անկասկած հանդիսանում
է սանսկրիտի հոգնակի թվի միևնույն s վերջավորությունը³:

Խ. Բարթոլոմեն հայերենի ք վերջավորությունը բացատրում
է -tva կտաղաւ մասնիկով⁴:

Քննելով հոգնակի թվի 1-ին և 2-րդ դեմքերի ք-ի առաջա-
ման մասին հայտնված կարծիքները, տեսնում ենք, որ լեզվաբան-
ների մեծ մասը ընդունել է ք-ի հնդեվրոպական ծագումը: Այդ
տեսակետն են պաշտպանել Բոպպը, Մյուլլերը, Պատկանյանը, Տեր-
վիշյանը, Բրուգմանը, Պեդերսընը, Մեյեն, Աճառյանը և ուրիշներ:

¹ Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան, Վիեննա,
1904, էջ 26—28, 48:

² A. Meillet, Esquisse..., էջ 119:

³ Р. Ачарян, Имперфект в древнеармянском и некоторых индо-
европейских языках, Докл. и сообщ., т. IV, АН СССР, ин-т языкознания,
1953, էջ 66:

⁴ St^e Ch. Bartholome, Studien, II, էջ 18:

Ք-ի հնդեվրոպական ժագումը նշելով, սակայն, վերոհիշյալ լեզվաբանները դժվարացել են լիովին լուսաբանել այդ հարցը, քանի որ մեր լեզվի դարավոր պատմությունը ջնջել է այն օղակները, որոնց միջով անցնելով հնդեվրոպական S-ը հայերենում վեր է ածվել ք-ի:

Բայերի հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերում երևան եկող ք-ի ժագմանը առանձնակի մոտեցում ունի Ա. Թոմսոնը: Քըն-նելով հայերենի ներկայի դիմային վերջավորությունների առաջացման հարցը և հատկապես կանգ առնելով ք-ի վրա, Թոմսոնը հայտնում է այն տեսակետը, որ բայերի հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերում երևան եկող ք-ն թեև ժագումով հնդեվրոպական է, բայց հետագայի հավելում է, որը փոխանցվել է բայերին ղերանուններից: (Դերանվանական և գոյականների, ք-ն ընդհանուր հնդեվրոպական ժագում ունի): Այդ նա բացատրում է հետևյալ կերպ. հնդեվրոպական ձևերից վերջին հնչյունների անկումով հոգնակի առաջին և երկրորդ դեմքերում հայերենում ստացվել են բերեմ և բերե, ինչպես և օժանդակ բայում՝ եմ, ե, և մինչև բնավոր բայերին հզակի երկրորդ դեմքի էական բայից ա-ի փոխանցումը, ներկայի խոնարհումն ունեցել է հետևյալ պատկերը.

եզակի			հոգնակի		
բերեմ	եմ	աղամ	բերեմ	եմ	աղամ
բերէ	ես	աղալ	բերէ	է	աղալ
բերէ	է	աղալ	բերեն	են	աղան

Այստեղ վերջավորությունների անկման հետևանքով համընկնում են՝ եզակի առաջին դեմքը հոգնակի առաջին դեմքի հետ, եզակի երկրորդը հոգնակի երկրորդի հետ, և միայն երրորդ դեմքում է, որ եզակի և հոգնակի թվերը ձևով տարբերվում են: Անհրաժեշտություն է զգացվում դեմքերի տարբերակման, որի հետևանքով բայերի հետ միասին սկսում են գործածվել ղերանուններ, այսպես՝ դու բերե, դուք բերե, կամ ես բերեմ, մեք բերեմ և այլն: Ահա այս ճանապարհով դուք և մեք ղերանունների ք-ն իբր փոխանցվում է բայերին, որից ստացվում է բերեք և բերեմք ձևերը: Դրանից հետո միայն եզակի երկրորդ դեմքը էական բայի աղդեցությունը դառնում է բերես¹:

Ալեքսանդր Թոմսոնի տված այս բացատրությունը մեզ բավականաչափ հիմնավորված չի թվում: Նախ և առաջ ք-ի առաջաց-

¹ А. Томсон, Лингвистические исследования, СПб, 1887, էջ 108:

ման հարցը ընդհանուր հարց է, քանի որ հնչյունական զարգացման այն օրենքները, որոնք գործել են բայերի մեջ (խոսքը վերջին հնչյունների անկման մասին է), գործել են նաև գոյականների մեջ: Եթե հնդեվրոպական *kétwōres-ը հայերենում դառնում է չորք, սնս. pitaras, հն. πατέρες-ը՝ հյ. հարք և այլն, ապա ինչու չէր կարող սնս. bhāramas, գոր. φέρομες-ն էլ հայերենում բերեմք դառնալ: Եթե Թոմսոնն ընդունում է ք-ի հնդեվրոպական ծագումը գոյականներում, ապա ոչինչ չի խանգարում, որպեսզի բայերում երեան եկող ք-ին էլ նույնպիսի ծագում վերագրվի:

Լեզվաբանների մյուս մասը ժխտում է ք հոգնակերտ վերջավորության հնդեվրոպական ծագումը և գտնում է, որ այն հայերենի մեջ ներմուծվել է ոչ-հնդեվրոպական լեզուներից,

Այսպես, օրինակ՝ Հ. Շուխարդը հայերենի ք-ին վերագրում է քարթվեական ծագում¹:

Գլեյեն հայերենի ք-ն համարում է լուպարերենի և մադյարերենի² կ-ից փոխառյալ հոգնակի ցույց տվող վերջավորություն³:

Ք. Ղափանցյանը ք-ն համարում է ասիանիկ լեզուներից փոխառյալ հոգնակերտ մի մասնիկ⁴:

Հ. Ասմանգյուլյանը խոսելով հայերենի հնդեվրոպական բնույթի մասին և այդ կապակցությամբ քննելով ք-ի ծագման հարցը՝ գալիս է այն եզրակացություն, որ ք-ն ոչ հնդեվրոպական լեզուներից հայերենին անցած մի մասնիկ է, ընդ որում, այն հայերենի մեջ մտել է փոխառյալ գոյականների միջոցով, որոնցից և հաղորդվել է բայերին, իսկ այնուհետև՝ դերանուններին⁵:

Ք վերջավորության հնդեվրոպական ծագումը ժխտող բոլոր լեզվաբաններն էլ հիմնվում են այն փաստի վրա, որ ք-ի հնդեվրոպական ծագումը, այնուամենայնիվ, լիովին չի լուսաբանվում և այդ պատճառով ենթադրում են, որ այդ մասնիկը հայերենի մեջ թափանցած պետք է լինի ոչ-հնդեվրոպական լեզուներից:

Նախ և առաջ պետք է պարզել, թե որքանով իրական է ք-ի փոխառություն լինելու ենթադրությունը, և որքանով է այն հաստատվում լեզուների պատմությունից վերցված տվյալներով:

¹ H. Schuchardt, WZKM, XVI, 304.

² Ուզբո-ֆիննական լեզուներ են:

³ Տե՛ս Gleye, Keleti szemle, II.

⁴ Г. Капанцян, К происхождению армянского языка, էջ 30:

⁵ Տե՛ս А. Асмангюлян, Против гипотезы о „двуприродности“ армянского языка. Вопросы языкознания, 1953, № 6, էջ 34—35:

Մի շարք լեզուներում դիտվում է այն երևույթը, երբ մի լեզվից մյուսին են անցնում բառերի հոգնակիի ձևերը. օրինակ՝ անգլերենում հոգնակներից և լատիներենից փոխ են առնվել եզակիի հետ միասին նաև մի խումբ հոգնակի կազմությամբ բառեր, ինչպես՝ theses, crises, axes, data և այլն (եզակին՝ thesis, crisis, axes, datum): Սակայն այս բառերում, ինչպես տեսնում ենք, վերջավորությունները չեն կարող անջատվել գոյականներից և հանդես են գալիս ձուլված վիճակում: Հատկանշական է այն փաստը, որ փոխառյալ բառերում հոգնակի թիվը երբեմն բոլորովին չի էլ գիտակցվում, և այդ վերջավորությունները հանդես են գալիս որպես հոգնակի թվի մեռյալ վերջավորություններ: Այսպես, օրինակ՝ ռուսերենը լատիներենից վերցրել է datum բառի հոգնակի թվի՝ data ձևը, որը գիտակցվում է իբրև եզակի թիվ՝ data և հոգնակի թիվը կազմում է ռուսերենի կանոններով:

Նույն ձևով հայերենում, խոսակցական լեզվում, երբեմն գործածում են ռուսերեն бублики, туфли, носки, чулки և այլ բառեր, որոնք թեև հոգնակի թվով են, բայց այդ բառերի հոգնակի թիվը չի գիտակցվում: Այդ պատճառով վերոհիշյալ բառերը հոգնակի թվով արտահայտելիս անպայմանորեն ավելացվում են հայերենի հոգնակերտ ներմասնիկը և ասում են՝ բուլկիներ, տուֆլիներ, նոսկիներ, չուլկիներ և այլն: Արդյո՞ք հնարավոր է պատկերացնել, որ այս կարգի բառերի և վերջավորությունը անջատվի այդ բառերից և հայերենում օգտագործվի որպես հոգնակերտ վերջավորություն: Անշուշտ, հնարավոր չէ, քանի որ ԽԻ անջատումով ստացվում են бублик, туфл, носк, чулк հնչյունակոմպլեքսները, որոնք ոչինչ չեն արտահայտում: Այս բառերում ոչ թե Խ-ն, այլ ամբողջ բառաձևն է ընկալվում որպես հոգնակի թիվ: Նշանակում է այս երևույթը ոչ մի նպաստավոր բան չի կարող ասել ընդհանրապես հոգնակի թվի վերջավորությունների մի լեզվից մյուսին անցնելու օգտին:

Արդյո՞ք կարող էր ք-ն հայերենին անցնել կցական տիպի լեզուներից, որտեղ հոգնակին ցույց է տրվում մի անկախ մասնիկի միջոցով, որը կարող է հեշտությամբ կցվել բառին և անջատվել, ինչպես ասենք ժամանակակից հայերենի ներ և եր վերջավորությունները (սեղան-ներ, ձի-եր), կամ, ասենք, աղյուսակների հոգնակի թվի ևս վերջավորությունը և այլն: Մեզ թվում է, որ ոչ: Այս դեպքում էլ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ հոգնակի ցույց տվող վերջավորությունները հեշտությամբ անջատ-

վելով բառից, փոխառության ժամանակ բառի հետ մեկտեղ չեն անցնում մի այլ լեզվի և ընդհանրապես կցական լեզուներից բառերի միայն եզակի ձևերն են փոխ առնվում:

Կարո՞ղ էր ք-ն հայերենի մեջ թափանցել առանց գոյականների, առանձին, որպես հոգնակերտ մի մասնիկ: Այդպիսի դեպքեր նույնպես լեզուների պատմության մեջ չեն դիտվում:

Իսկ ինչպիսի՞ փաստարկներ կան, որոնք խոսում են ք վերջավորության հնդեվրոպական ծագման դեմ: Միակ և բավականաչափ ծանրակշիռ փաստարկն այն է, որ ըստ հնչյունական զարգացման՝ հնդեվրոպական բառերի վերջին հնչյունները հայերենում պետք է ընկնեին:

Ահա այս հանգամանքն է, որ դժվարացնում է հարցի լուծումը: Այդ պատճառով մեզ մնում է միայն անել որոշ ենթադրություններ S-ի պահպանման և ձևափոխության մասին: Նախ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի վերջավորությունների անկմանը խոշոր չափով կարող էր արգելակել այն փաստը, որ այդ վերջավորությունների կորուստով հոգնակի և եզակի ձևերը առաջին և երկրորդ դեմքերում կհամընկնեին մեկը մյուսին, որի հետևանքով մեծ շփոթություն կառաջանար լեզվում, մանավանդ որ դերանունների գործածությունը բայերի հետ հայերենում ընդունված չէր: Անհնարին չէ նաև այն ենթադրությունը, որ հայերենի խոնարհման համակարգի կազմավորման շրջանում, գործել է մի այլ հնչյունական օրենք (կամ մի քանիսը), որը խանգարել է հայերենի տվյալ հնչյունական օրենքի բացարձակ տարածմանը: Ըստ երևույթին պատահական չէ այն փաստը, որ այդ խնդիրը բոլոր դեպքերում էլ կապվում է S հնչյունի հետ:

Այն, որ հնդեվրոպական S վերջավորությունը հայերենում չի ընկել, այլ ձևափոխվելով վեր է ածվել ք-ի, ոչ թե պատահականությունների արդյունք է, այլ պայմանավորված է լեզվի զարգացման տվյալ էտապում գործող օրենքներով, որոնք մեզ հայտնի չեն:

Հայերենի բայերի հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի առաջացման հարցի կապակցությամբ պետք է հաշվի առնել մի հանգամանք ևս: Այդ այն է, որ ոչ միայն հայերենում, այլև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի վերջավորություններն ընդհանրապես հանդես են

դալիս խիստ ձևափոխված, այնպես որ հայերենի վիճակն այս հարցում բացառիկ չէ:

Իսկ ինչո՞վ է հիմնավորվում ք-ի ոչ-հնդեվրոպական ծագումը: Ըստ էության ոչնչով: Ո՛չ լեզուների պատմությունից բերված փաստերը և ո՛չ էլ լեզվական տվյալներն այդ տեսակետը չեն հաստատում:

Այսպիսով, թեև հնդեվրոպական s վերջավորության ք-ի վերածվելու խնդիրը հայտնի հնչյունական օրենքներով լիովին չի լուսաբանվում, այնուամենայնիվ, այդ տեսակետը մնում է միակ հավանականը:

Սակայն բայական բոլոր ձևերում չէ, որ ք-ն համապատասխանում է հնդեվրոպական s-ին. օրինակ՝ հրամայականի բերք ձևի դիմաց հնդեվրոպական լեզուներն ունեն՝ սնս. bhārata, հն. φέρετε, լատ. agite, հայ. nesēte և այլն ձևերը, որոնցում s-ը բացակայում է: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ մի շարք ձևերում վերջատառ s-ը ք-ի ձևափոխվելուց և առանձին որպես հոգնակերտ կցական մասնիկ գիտակցվելուց հետո, այնուհետև փոխանցվում է բայական հոգնակի ցուլց տվող նաև այլ ձևերի վրա և ընդհանուր դառնում հոգնակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի համար բայական բոլոր ձևերում:

Հոգնակի թվի երրորդ դեմքը: Հայերենի հոգնակի թվի երրորդ դեմքի և վերջավորությունը հեշտությամբ բացատրվում է հնդեվրոպական նույն դեմքի *nti (*-enti) վերջավորությամբ: Հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների այս վերջավորությունների համեմատությունը անմիջապես երևան է բերում նրանց կապը:

Համեմատենք եմ և բերեմ բայերի հոգնակի երրորդ դեմքերը հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում.

հնդեվր.	*senti, *sonti	հնդեվր.	*bheronti
սնս.	santi	սնս.	bharanti
զնդ.	hənti	զնդ.	barənti
հն.	εἶναι (εἶναι-ից)	հն.	φερούσι
դոր.	evai	դոր.	φερουντι
գոթ.	sind	գոթ.	baírand
լատ.	sunt	հվգ.	berant
հայ.	sotǔ	լատ.	ferunt
հլ.	bñ	հայ.	berotǔ
		հլ.	բերբն

Հայերենում հնդեվրոպական *-nti վերջավորությունից պահպանվել է միայն ն-ն, իսկ վերջին երկու հնչյուններն ընկել են: Նույն երևույթը դիտվում է նաև գերմաներենում, որտեղ gehen, haben ձևերը, դեռևս XIV դարում գործածվում էին որպես geh-nent, habent: Հն. φέρωντι, լատ. ferunt, գոթ. baírand ձևերին հայերենում համապատասխանում է՝ բերեմ: Այստեղ բնի հնդեվրոպական *o ձայնավորը համարանություն շնորհիվ վեր է ածվել ե-ի¹:

2. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Հին հայերենն ունի հրամայականի երեք ձև. հրամայական եղանակի ներկա, կամ բուն հրամայական, հրամայական եղանակի ապառնի կամ հորդորական հրամայական և արգելական հրամայական: Առաջին երկուսը կազմվում են անցյալ կատարյալի հիմքից, իսկ արգելական հրամայականը՝ ներկայի հիմքից: Հրամայական եղանակը հայերենում ունի եզակի և հոգնակի թվերի երկրորդ զեմքը:

Արգելական հրամայականը եզակի թվում բոլոր չորս խոնարհումների համար ունի ք վերջավորությունը, որն ընդհանուր է ներգործած և կրավորած խոնարհումների համար, իսկ հոգնակի թվի երկրորդ զեմքը համընկնում է ներկայի հոգնակի թվի երկրորդ զեմքի հետ: Եզակի և հոգնակի երկու ձևերին սկզբից ավելանում է մի՝ արգելական մասնիկը: Այսպես.

	եզակի	հոգնակի
ներգործ.	մի՝ շարժեր	մի՝ շարժեք
կրավ.	մի՝ շարժիր	մի՝ շարժիք
ներգործ.	մի՝ խօսիր	մի՝ խօսիք
կրավ.	մի՝ խօսիր	մի՝ խօսիք
ներգործ.	մի՝ աղար	մի՝ աղայք
կրավ.	մի՝ աղար	մի՝ աղայք
ներգործ.	մի՝ լնուր	մի՝ լնուք
կրավ.	մի՝ լնուր	մի՝ լնուք

¹ Ընդունելով հոգնակի երրորդ զեմքի ց վերջավորության հնդեվրոպական ծագումը, պրոֆ. Ղափանցյանը միևնույն ժամանակ հնաբանությունում այն մոտեցնել վրացերենի հոգնակի թվի երրորդ զեմքի ց վերջավորությանը, օր. arian «են», stven «հյուսում են» և այլն, որը, իհարկե, անհիմն համեմատություն է: (Մр. Капанцян, К происхождению армянского языка, էջ 24),

Ներգործական սեռի և խոնարհման բայերը կրավորաձև խոնարհվելիս և խոնարհիչը փոխում են ի-ի: Ի, ա, ու խոնարհման ներգործական սեռի բայերը կրավորաձև և ներգործաձև խոնարհվելիս ունենում են միևնույն ձևերը:

Բուն հրամայականում ներգործաձև խոնարհման եղակի երկրորդ դեմքը վերջավորություն չի ստանում: Արմատական անցյալ կատարյալի հիմքը շեշտի տակ դառնում է հրամայական ներկա: Այսպես՝ բերեմ, անցյալ կատարյալի հիմք՝ բեր, հրամայական՝ բե՛ր, ելանեմ—ե՛լ, հանեմ—հա՛ն, հեղում—հե՛ղ և այլն: Անցյալ կատարյալում բաղադրյալ-ցոյական հիմք ունեցող բայերը գցում են ց-ն, այսպես՝ գրեմ, անցյալ կատարյալի հիմք՝ գրեաց, հրամայական՝ գրեա՛, կարգամ—կարգաց—կարգա՛, աղամ—աղաց—աղա՛ և այլն: Եթե ց-ն երբեմնի արմատական հնչյուն է, ապա այստեղ պահպանվում է, օրինակ՝ բանամ (*բացնամ-ից)—բա՛ց, թանամ (*թացնամ-ից), թա՛ց և այլն: Բառնամ և դառնամ բայերում պահպանվում է երբեմնի ձ կիսաշփականը՝ բա՛րձ, դա՛րձ:

Բուն հրամայականի ներգործաձև խոնարհման հոգնակի երկրորդ դեմքը կազմվում է եք վերջավորությամբ, որը դրվում է անցյալ կատարյալի հիմքի վրա՝ արմատական և ցոյական: Այսպես՝ բերե՛ք, ելե՛ք, հանե՛ք, հեղե՛ք, գրեցե՛ք, կարգացե՛ք, աղացե՛ք և այլն:

Բուն հրամայականի կրավորաձև խոնարհման եղակի երկրորդ դեմքն ունի ի-ի վերջավորությունը, օրինակ՝ բերե՛ի՛ր, հանե՛ի՛ր, հեղե՛ի՛ր, գրեցե՛ի՛ր, կարգացե՛ի՛ր, աղացե՛ի՛ր և այլն: Ի խոնարհման պարզ բայերը և և խոնարհման ներգործական սեռի պարզ բայերը կրավորաձև խոնարհվելիս չեն ստանում ի-ի վերջավորությունը: Այդ բայերի անցյալ կատարյալի շեշտված հիմքը հանդես է գալիս որպես դիմավոր ձև. օրինակ՝ բազմիմ—անցյալ կատարյալի հիմք՝ բազմեաց, հրամայական՝ բազմեա՛ց, խօսիմ—խօսեա՛ց, սիրիմ—սիրեա՛ց և այլն: Նստիմ բայը եղակի հրամայականում ունի նի՛ստ ձևը:

Հոգնակի երկրորդ դեմքը կրավորաձև խոնարհվելիս ստանում է այք կամ արուք վերջավորությունները, որոնք դրվում են անցյալ կատարյալի հիմքի վրա. այսպես, օրինակ՝ տես-ա՛յք || տեսարո՛ւք, հեղ-ա՛յք || հեղարո՛ւք, սիրեց-ա՛յք || սիրեցարո՛ւք և այլն:

Ի թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերը այք վերջավորությունը ատանալով՝ հիմքի ի-ն փոխում են ե-ի. օրինակ՝ թաքի-այք:

թաքեա՛յք: Արուք վերջավորութեան դեպքում իա-ն վեր է ածվում ե-ի, այսպես՝ թաքի-արուք > թաքերո՛ւք և այլն:

Հորդորական հրամայականը կամ հրամայական եղանակի ապառնին ունի եզակի թվում ջիր և հոգնակի թվում՝ ջիք վերջավորութիւնները բոլոր խոնարհումների համար: Ջիք վերջավորութիւնը նույնն է երկրորդ ապառնու հոգնակի երկրորդ դեմքի վերջավորութեան հետ:

Հորդորական հրամայականով տրված հրամանն ավելի մեղմ բնույթ ունի, և գործողութեան կատարումը նկատի է առնվում ավելի ուշ ժամանակաշրջանում:

Հրամայական եղանակի մի շարք ձևերի ստուգաբանութիւնը անմիջապես երևան է բերում նրանց հնդեվրոպական ծագումը: Այսպես, օրինակ՝ մի արգելականը համեմատելով հունարեն և հնդ-իրանական լեզուներում պահպանված համապատասխան ձևերի հետ, անմիջապես համոզվում ենք, որ դրանք ունեն միևնույն ծագումը:

Մի-ին համապատասխանում են՝ հն. *μη*, *սնս. mā*, *գնդ. ma*, *թոխ. mā* արգելականները, որոնք ծագում են հնդեվրոպական *mē նախաձևից, *սնս. mā bharas*, հյ. մի՛ բերք և այլն:

Որպես կանոն՝ հրամայական՝ եղանակը բոլոր լեզուներում ձգտում է հատկապես կարճ ձևեր ընդունել: Օրինակ՝ հայերենի ներգործածե խոնարհման բուն հրամայականի արմատական ձևերը կարելի է համեմատել հնդեվրոպական մի քանի լեզուների համապատասխան ձևերի հետ. հյ. բե՛ր, *սնս. bhāra*, *գնդ. bara*, հն. *φέρε*, *լտ. age*, *իռլ. beir*, *գոթ. baír*, հբգ. *bir*, հսլ. *viždī*, հյ. լի՛ք, հն. *λίπε*, հյ. հա՛րց, *սնս. pṛcchā* և այլն:

Արգելական հրամայականի և բուն հրամայականի հոգնակի երկրորդ դեմքը՝ բերե՛ք ճշտորեն համապատասխանում է *սնս. bhārata*, հն. *φέρετε*, *գոթ. baíriþ*, *իռլ. berid*, հբգ. *birít*, *լիտ. eĩkite*, *լտ. agite*, հսլ. *nesėte* ձևերին: Ք-ն այստեղ հավելում է:

Ինչ վերաբերում է հրամայականի ր վերջավորութեան ծագմանը, ապա այդ մասին հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Այսպես, օրինակ Բոպպը¹, Պետերմանը² և Լագարդը³ գտնում էին, որ հայերենի արգելական հրամայականի ր-ն ծագում է սահմանական

¹ Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. II, էջ 287:

² Տե՛ս H. Petermann, Grammaticae..., էջ 191, 208:

³ Տե՛ս Lagardt, Studien, § 643:

ներկայի երկրորդ դեմքի ս (*-si) վերջավորութիւնից և հանդիսանում է նրա ձեւափոխութիւնը:

Քերովքն Պատկանյանը նույնպէս պաշտպանում է այս տեսակետը: Նա գրում է. «Մահմանական ներկայի երկրորդ դեմքը հանդիսանում է միեւնոյն ժամանակ արգելական հրամայականի երկրորդ դեմքը. մի զնար-ը կանգնած է մի զնաւ-ի փոխարեն»¹: ս>ը ձեւափոխութիւնը հիմնավորելու համար Պատկանյանը հենվում է լատիներենի որոշ պայմաններում S-ը r-ի հնչյունափոխվելու օրինքի վրա:

Սոֆուս Բուզգեն նկատի ունենալով այն հաղամանքը, որ հնդեվրոպական վերջատառ S-ը հայերենում ընկնում է, հետեւաբար այն չի կարող r-ի ձեւափոխվել, միեւնոյն ժամանակ նույնացնելով հայերենի խոնարհման սիստեմում երեւան եկող բոլոր ք վերջավորութիւնները (դրական հրամայական, հորդորական հրամայական, արգելական հրամայական, անկատարի եզակի երկրորդ և երրորդ դեմքեր, անցյալ կատարյալի եզակի երկրորդ դեմք), առաջ է քաշում այն կարծիքը, որ ք վերջավորութիւնն առաջացել է վերջահար (էնկլիտիկ) կերպով գործածվող մի նախնական բառից, որը նա նույնացնում է հունարեն ρά մասնիկի հետ²:

Անտուան Մեյեն նույնպէս գտնում է, որ արգելական հրամայականի ք վերջավորութիւնը կարող է մասնիկից առաջացած լինել, այն տարբերութեամբ, որ նա Բուզգենի նման չի նույնացնում խոնարհման ձեւերում երեւան եկող բոլոր ք վերջավորութիւնները, այլ այդ ենթադրութիւնը նա անում է միայն հրամայականի համար: Այդ մասնիկը Մեյեի ենթադրութեամբ կազմված է եղել r-ից և որեւէ ձայնավորից, որն ընկել է և համապատասխանում է հն. ρά, լիտ. ir մասնիկներին: Այսպէս, օրինակ՝ բերքը կունենար *bhere-r(e) ձեւը, լնուր-ը՝ *plēnu-r(e) և այլն: Մեյեն ցույց է տալիս, որ լեզուներում ընդհանրապէս դիտվում է այն երևույթը, երբ հրամայականը ստանում է որեւէ մասնիկ: Օրինակ՝ լիտվաներենում հրամայականն ունի -ki մասնիկը՝ li-ki «գնա»: Մեյեն հրամայականի r-ն մասնիկ լինելու ենթադրութիւնն անում է միայն արգելականի համար: Ինչ վերաբերում է կրավորաձեւ խոնարհման երկրորդ դեմքի իր և հոգնակի արուք վերջավորութիւն-

¹ К. Патканов, Исследование..., էջ 88—89:

² S. Bugge, Beiträge..., էջ 44—46:

ներին, ապա դրանք նա համարում է անբացատրելի: Հրամայականի կրավորաձև խոնարհման այք վերջավորությունը համապատասխանում է անցյալ կատարյալի կրավորաձև խոնարհման հոգնակի երկրորդ դեմքին¹:

Հոլգեր Պեդերսընը ժխտում է Բուզգեի՝ ր վերջավորությունը հոնարենի րձ մասնիկին համապատասխանող մի մասնիկը լինելու տեսակետը և համոզված կերպով հայտնում է այն կարծիքը, որ հին հայերենի հրամայականի մի քանի ձևերի, ինչպես նաև անցյալ կատարյալի եզակի երկրորդ դեմքի ր վերջավորությունը առաջացել է երկրորդ դեմքի դերանունից: Նա գրում է. «Տարակուսելու ալլելս տեղի չի մնար, թէ սահմանական կատարեայի երկրորդ դեմքին եւ հրամայականի զանազան ձևերուն ր տառը պարզապէս եզակի երկրորդ դեմքին դերանունն է»²:

Կարլ Բրուգմանն այս հարցում միանում է Բուզգեի և Մեյլեի հայտնած կարծիքին և ժխտում Պեդերսընի տեսակետը³:

Հրաչյա Աճառյանը նույնպես համամիտ է Մեյլեի հայտնած կարծիքին⁴:

Գրիգոր Ղափանցյանը հրամայականի ր վերջավորությանը վերագրում է ուրարտական ծագում և համեմատում է ուրարտական *turi* «ջարդիր» ձևի հետ⁵:

Հրամայականի ր-ն հնդեվրոպական s-ի ձևափոխությունը լինելու տեսակետը (Պետերման, Բոպպ, Լագարդ, Պատկանյան), անշուշտ, ժխտելի է, որովհետև այն չի հաստատվում հայերենի հընչյունական օրինքներով:

Ինչ վերաբերում է մի կողմից՝ հրամայականի ր-ն մասնիկից առաջացած լինելու (Բուզգե, Բրուգման, Մեյլե, Աճառյան), մյուս կողմից՝ այն դերանվանական ծագում ունենալու (Պեդերսըն) մասին հայտնված կարծիքներին, ապա մեզ թվում է, որ առաջին ենթադրությունն առավել հավանական է և հիմնավորված, քանի որ նախ, այն հենվում է լեզվական փաստերի վրա (հն. րձ , լիտ. ր), և հետո նման երևույթներ գիտվում են նաև այլ լեզուներում:

¹ A. Meillet, Esquisse..., էջ 119—121:

² Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը..., էջ 57—58:

³ Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., էջ 580:

⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերէն արմատական բառարան, տե՛ս դճել (դեր), լիճել (լիբ) և այլ բայերի բացատրությունները:

⁵ Տե՛ս Г. Капанцян, К происхождению армянского языка, էջ 29:

Բուն հրամայականը և արգելական հրամայականը հին հայերենում կազմվել են տարբեր կերպային արժեք ունեցող հիմքերից:

Հնդեվրոպական լեզվում, որտեղ բայական հիմքն արտահայտում էր գործողության կերպը, յուրաքանչյուր հիմք ուներ իր հրամայական եղանակը: Այսպես, օրինակ՝ հին հունարենում ներկա ժամանակի հրամայականը՝ λείπε «оставляя» հակադրվում է ատրիստի հրամայականին՝ λῖπε «оставь» և այլն:

Հին հայերենում ատրիստի հրամայականից, որի հիմքն արտահայտում էր վայրկենային գործողություն, կազմվել է բուն հրամայականը կամ հրամայական եղանակի ներկան, իսկ հիմքի տեական գործողության արտահայտությամբ ներկայի հրամայականից՝ արգելական հրամայականը: Այդ երեույթը պահպանվել է նաև ռուսերենում, որտեղ կատարյալի հիմքից կազմվում է դրական հրամայականը՝ понеси, իսկ ներկայի հիմքից՝ արգելականը՝ не носи¹:

Հորդորական հրամայականի վերջավորությունները (ջիր, ջիք) կապվում են երկրորդ ապառնու հոգնակի երկրորդ դեմքի վերջավորության հետ:

Այս վերջավորությունների առաջացման մասին եղել են մի շարք կարծիքներ: Օրինակ՝ Պետերմանը գտնում էր, որ հորդորական հրամայականի եզակի երկրորդ դեմքը համապատասխանում է երկրորդ ապառնու եզակի երկրորդ դեմքին, որտեղ ց-ն փոխարինում է ջ-ին, իսկ ը-ն՝ ա-ին, հանցես-ը դառնում է հանցիր և այլն²: Այս վերջավորության առաջացման մասին նույն կարծիքն է հայտնել նաև Բոպպը: Նա ես գտնում է, որ ապառնի հրամայականում ջ-ն կանգնած է երկրորդ ապառնու ց-ի և ը-ն՝ ա-ի փոխարեն: Բոպպի կարծիքով ց-ն ջ-ի է ձևափոխվում հաջորդ ի-ի ազդեցության տակ: Այսպես՝ սիրես-ցես-ս > սիրես-ջի-ր³:

Ք. Պատկանյանը այս հարցում միանում է Պետերմանի և Բոպպի հայտնած տեսակետին⁴:

Պեդերսընը հրամայական ապառնու ջիք վերջավորության առաջացման մասին գրում է հետևյալը. «Առկա դժուարին է ապառնույ ձևը (սիրես-ջիք) մեկնել: Կրնայ ըլլալ որ ներկայի *-eyes

¹ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 120:

² Տե՛ս H. Petermann, Grammaticae..., էջ 72—73:

³ Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., էջ 72—73:

⁴ Տե՛ս К. Патканов, Исследование..., էջ 98:

վերջաւորութիւնէն *-yes իբր վերջաւորութիւն մը վերցուած ըլլալ-
իսկ ջ-ի ծագումը ցյ-ի մէջ փնտռելու է՝:

Մեկն գտնում է, որ հորդորական հրամայականի ջիք վերջա-
վորութիւնը համապատասխանում է երկրորդ ապառնու հոգնակի
երկրորդ դեմքի նույն վերջավորութիւնը և հնարավոր է տեսնում
ալի վերջավորութիւն ջ-ն gh-ի ձեւփոխութիւնը համարել: Այդ
դեպքում այն սնս. ha, լիտ. gi և հն. Թէ մասնիկներին համապա-
տասխանող մի մասնիկ կլինէր: Մյուս կողմից ջիք և ջիք վերջա-
վորութիւնները կարող են համապատասխանել հնդեվրոպական
*-dhy-ին: Այդ ճանապարհով հորդորական հրամայականի վերջա-
վորութիւնը կարելի կլինէր համեմատել սանսկրիտի հրամայականի
եզակի երկրորդ դեմքի dhi(-hi) և հն. -ձի վերջավորութիւնների
հետ: Այս ենթադրութիւնները կատարելով, այնուամենայնիւ, Մե-
կն գտնում է, որ հարցը մնում է լիովին չլուսաբանված²:

Գ. Բրուզմանը հալանական է համարում Մեկի՝ ջիք, ջիք
ձեերը մասնիկից առաջացած լինելու ենթադրութիւնը³:

Պրոֆ. Ղափանցյանը նույնպէս ենթադրում է, որ հրամայա-
կան ապառնու եզակի և հոգնակի թվերի երկրորդ դեմքի ջ-ն առա-
ջացել է հնդեվրոպական *-dh(i)-ց և համեմատում է սլավոնական
vizdī «նայիր», հն. keklūthi «լսիր» ձեերի հետ⁴:

Ի մի բերելով հորդորական հրամայականի վերջավորութիւն-
ների ծագման վերաբերյալ հայտնված կարծիքները՝ մենք տեսնում
ենք, որ դրանք բավականաչափ տարբերվում են միկը մյուսից:
Պետեմանի, Բոպպի, Պատկանյանի ենթադրութիւնը հրամայական
ապառնու եզակի երկրորդ դեմքը (հանջիք), երկրորդ ապառնու
եզակի երկրորդ դեմքից (հանցես) առաջացած լինելու մասին,
ժխտվում է, քանի որ այն չի հաստատվում հնչյունական օրենք-
ներով:

Մյուսը՝ Մեկի տված բացատրութիւնը, ջիք, ջիք վերջավո-
րութիւնները հնդեվրոպական *-dhy-ից առաջացած լինելու մասին,
թեև լիովին չի լուսաբանում հարցը, այնուամենայնիւ, առավել
ժանրակշիռ է, և ալի պատճառով էլ այն պաշտպանվել է ալ լեզ-
վաբանների կողմից (Գ. Բրուզման, Գ. Ղափանցյան, Է. Աղալան):

¹ Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը..., էջ 20:

² Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 121:

³ Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., էջ 90:

⁴ Տե՛ս Г. Капанця, К происхождению армянского языка, էջ 24:

3. ՄՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊԱՌԵՐ

Ստորադասական առաջին ապառնին կազմվում է ներկայի հիմքից խոնարհման հետևյալ վերջավորություններով.

Ե խոնարհում

ներգործածակ

-իցեմ   -իցեմք
-իցես   -իցեք
-իցէ   -իցեն

կրավորածակ

-իցիմ   -իցիմք
-իցիս   -իցիք
-իցի   -իցին

Ի խոնարհում

կրավորածակ

-իցիմ   -իցիմք
-իցիս   -իցիք
-իցի   -իցին

Ա խոնարհում

ներգործածակ

-ալցեմ   -ալցեմք
-ալցես   -ալցեք
-ալցէ   -ալցեն

կրավորածակ

-ալցիմ   -ալցիմք
-ալցիս   -ալցիք
-ալցի   -ալցին

Ու խոնարհում

ներգործածակ

-ուցում   -ուցումք
-ուցուս   -ուցուք
-ուցու   -ուցուն

կրավորածակ

-ուցում   -ուցումք
-ուցուս   -ուցուք
-ուցու   -ուցուն

Հայերենի ստորադասական առաջին ապառնու կազմության հարցը պատկանում է հայերենի համեմատական քերականության այն հարցերի թվին, որոնք դժվարությամբ ստուգարանվելու պատճառով տեղիք են տվել մի շարք ենթադրությունների:

Առաջին ապառնու առաջացման հարցը պետք է դիտել երկու տեսանկյունով: Առաջինը՝ առաջին ապառնու կազմության հարցն է, մյուսը՝ դիմալին վերջավորությունների ծագման հարցը:

Դիմալին վերջավորութիւնների ստուգաբանումը ոչ մի զրծ-վարութիւն չի ներկայացնում, քանի որ դրանք նույնն են ներկայի վերջավորութիւնների հետ (-մ, -ս, -լ, -մք, -լք, -ն) և ժագում են հնդեվրոպական միեւնոյն վերջավորութիւններից:

Ինչ վերաբերում է առաջին ապառնու կազմութեանը, ապա այս մասին լեզվաբանների կողմից հայտնվել են բազմաթիւ իրարամերժ կարծիքներ:

Բոպպը ստորադասական առաջին ապառնու կազմութեան մասին հայտնել է ալն տեսակետը, որ ալք ժամանակն իրենից ներկայացնում է մի բարդ կազմութիւն, որի առաջին մասը մի դերբալ է (verbal nomen), իսկ երկրորդ մասը՝ էական բալի ստորադասականի ձեւերը, այսպես՝ բերե-իցեմ, գնա-իցեմ և ալն: Բոպպը հայերենի ստորադասական եղանակի ց-ն համեմատում է հնդեվրոպական j և y հնչյունների հետ և հայերենի ց-ն համարում ալք հնչյունների «խտացումը»: Ալք ապացուցելու համար նա համեմատում է հայերենի իցեմ, իցես, իցե և ալն ձեւերը սանսկրիտի էական բալի ըղձականի syâm, syâs, syât ձեւերի հետ, որոնք առաջացել են asyâm, asyâs, asyât ձեւերից: Հայերենում իցեմ, իցես, իցե, իցեսք, իցեք, իցեն ձեւերի ի-ն Բոպպի ենթադրութեամբ ներկայացնում է հնագույն *es- արմատը: Ի-ն es-ով փոխարինելով և ց-ի փոխարեն y զնելով՝ Բոպպը ստանում է esyem, esyes, esyê, որոնք շատ նման են սանսկրիտի ըղձականի վերոհիշյալ ձեւերին:

Մլուս կողմից, Բոպպը հայերենի ստորադասականի ձեւերը մոտեցնում է հունարենի ըղձականի (օպտատիվի) εἶναι, εἶης, εἶναι ձեւերին: Իցեմ, իցես, իցե ձեւերի ի-ն թողնելով և ց-ն j-ով փոխարինելով, Բոպպը ստանում է իյեմ, իյես, իյե, որոնք նրա կարծիքով համապատասխանում են հունարենի վերոհիշյալ ձեւերին¹:

Ք. Պատկանյանը առաջին ապառնու առաջացման հարցում համամիտ է Բոպպի ալք մասին հայտնած տեսակետի հետ: Նա ալք տեսակետից շեղվում է միայն նրանում, որ եթե Բոպպը առաջին ապառնին կազմված էր համարում բալի բնից և էական բալի ամբողջ ձեւից, այսինքն՝ գնա-իցեմ, սիրե-իցեմ և ալն, ապա Պատկանյանը անշատում է էական բալի միայն վերջավորութիւնը և կցում բալի բնին, այսպես՝ գնա-ցեմ, սիրե-ցեմ, թողու-ցեմ և ալն: Պատկանյանը գտնում է, որ ա խոնարհման բալերում բնի ձայնավորի և վերջավորութեան միջև բարենհնչունութեան նպատա-

¹ Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. I, էջ 375:

կով մտնում է յ կիսաձայնը՝ զնայցեմ, զնայցես, զնայցե և այլն՝
 Ե խոնարհման բայերում բնի Ե ձայնավորը փոխվում է ի-ի՝
 սիրե-ցեմ>սիրիցեմ: Ու խոնարհման բայերում վերջավորության
 Ե-ն բնի ձայնավորի առնմանությամբ վեր է ածվում ու-ի՝ հեղու-
 ցեմ>հեղուցում¹:

Մյուլլերը՝ հետեւելով Բոպպին, հայտնում է այն կարծիքը, որ
 առաջին ապառնին կազմվում է ներկայի հիմքի և էական բայի
 ստորադասականի ձևերի կցումով, որոնք համապատասխանում են
 սանսկրիտի համապատասխան ձևերին: Հին հայերենի ստորադա-
 սականի ց-ն Մյուլլերի կարծիքով առաջացել է as էական բայի
 s-ից (as>ից)²:

Հյուբշմանը գտնում է, որ ստորադասական առաջին ապառ-
 նին կազմվում է ներկայի հիմքից, յց տարրից և ներկայի վերջա-
 վորություններից: Այսպես՝ սիր-ից-ե-մ (<*սիր-ե-յց-ե-մ), սիր-ից-
 ի-մ (<*սիր-ի-յց-ի-մ), զեն-ուց-ու-մ (<*զեն-ու-յց-ու-մ) և այլն³:

Հին հայերենի առաջին ապառնու ց-ի առաջացման մասին
 Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովը այն կարծիքն է հայտնել, որ այդ ց-ն առա-
 ջացել է հնդեվրոպական sy-ից: Ֆորտունատովը գտնում է, որ
 ինչպես հաց-ը համապատասխանում է սնս. sasyá և զնդ. hahya⁴
 բառերին, այնպես էլ իցեմ-ը համապատասխանում է սնս. syâm
 և հն. eiṣv ձևերին⁵:

Ա. Թումսոնը նույնպես հայտնել է այն տեսակետը, որ ստո-
 րադասական առաջին ապառնու իցեմ, իցես, իցե և այլն ձևերը
 ծագում են հնդեվրոպական լեզվի էական բայի ըղձական եղանա-
 կից և համապատասխանում են հնդեվրոպական *siem, *sies, *siet
 և դրանից առաջացած՝ սնս. syâm; syâs, syât, հն. eiṣv, eiṣs, eiṣ
 և այլն ձևերին: Ա. Թումսոնը կարծում է, որ հնդեվրոպական si-ից
 հայերենում ստացվել է ց: Իցեմ-ի ի-ն Թումսոնը հավասարեցնում
 է es էական բայի e-ին, ընդ որում նա հայտնում է, որ e-ի հայե-
 րենում ի դառնալու պատճառն իրեն պարզ չէ: Իցեմ-ի Ե-ն Թում-

¹ Տե՛ս К. Патканов, Исследование..., էջ 96—99:

² Տե՛ս Fr. Müller, Beiträge..., էջ 10—11:

³ Տե՛ս H. Hübschmann, Armenische Studien, I, էջ 94:

⁴ Հաց-ը Հ. Աճառյանի ստուգաբանությամբ չունի հնդեվրոպական ծա-
 գում և այդ պատճառով չի կարող համեմատվել սանսկրիտի համապատասխան
 բառի հետ:

⁵ Տե՛ս F. Fortunatov, Beiträge, Bezzenberger, VII, էջ 88:

սոնի կարծիքով առաջացել է հնդեվրոպական ըղձականի ie ածանցի e-ից¹:

Կ. Բրուգմանը առաջին ապառնին համարում է մի բարդություն՝ կազմված գերբայից (verbal nomen) և էական բայի ստորադասականի ձևերից, ու դասում է գերբայով և օժանդակ բայով կազմվող բաղադրյալ ժամանակների շարքում: Միաժամանակ Բրուգմանը հայտնում է, որ այդ ժամանակի ծագումը պարզ չէ: Նա գտնում է, որ բերիցեմ-ը հարաբերում է իցեմ-ին այնպես, ինչպես բերեի-ն հարաբերում է եի-ին²:

Հ. Պեդերսընը ենթադրում է, որ ստորադասական առաջին ապառնին կազմված է -սե-ով վերջացող մի նախնական ըղձական ձևի վրա հայերենի ց-ի (*sk-ից) կցումով³:

Ա. Մեյենն առաջին ապառնու կազմությունը համեմատում է անկատարի կազմության հետ և գտնում է, որ երկու ժամանակներն էլ ունեն բարդ ձևի տեսք: Մեյենն ցույց է տալիս, որ իցեմ, իցես, իցե և այլն ձևերի ց-ն համապատասխանում է հնդեվրոպական *ske ածանցին: Այդ ածանցը առկա է լատ. escit «լինելու է», պալի acchati, պրակրիտ acchai «նա մնում է» բայերում:

Ինչ վերաբերում է ի-ի առաջացմանը (իցեմ), ապա այդ մասին Մեյենն անում է երկու ենթադրություն. մի գեպքում նա այդ ի-ն հնարավոր է գտնում նախնական համարել, այդ դեպքում ի-ն կկապվեր իսկ (իսկական) արմատի հետ (*is-two?-ից) և կհամեմատվեր հն. 𐎢𐎠𐎫 «եղիր», չեխ. jsem «ես եմ» ձևերի հետ: Այդ i-ն կարող էր լինել նաև նախահավելված մի ձայնավոր, առաջացած es արմատի s-ից առաջ՝ e-ի բացակայությունից գեպքում: Այս դեպքում իցեմ-ի նախաձևը կլիներ *(i)s- (s)ke: Մյուս դեպքում Մեյենն հնարավոր է համարում իցեմ-ը հանել *es-i-ske-m-ից (>*eiskem>*eyskem>իցեմ), որտեղ i-ն ըղձականի ածանցն է՝ աճած *ske ածանցով: Այս դեպքում բերիցեմ-ը կհամեմատվեր հն. φεροιμε ըղձականի հետ և կունենար *bere-y-ske-m նախաձևը: Վերջին ճանապարհը Մեյենն համարում է ամենից ավելի հավանական⁴:

¹ Skt. A. Thomson, Лингвистическая исследования, էջ 87:

² Skt. K. Brugmann, Grundriss..., էջ 502:

³ Skt. Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը..., էջ 20—21:

⁴ Skt. A. Meillet, Esquisse..., էջ 121:

Պրոֆեսորներ Գ. Ղափանցյանը¹ և Է. Աղայանը² պաշտպանում են այն տեսակետը, որ առաջին ապառնին կազմված է ներկայի բնից և էական բայի նույն ժամանակով խոնարհված ձևերից, որտեղ ց-ն ծագում է հնդեվրոպական ske-ից:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ ստորադասական առաջին ապառնու կազմության վերաբերյալ հիմնականում եղել է այն կարծիքը, որ այդ ժամանակը կազմված է ներկայի բնից և էական բայի խոնարհված ձևերից: Այդ կարծիքը չեն պաշտպանում Պատկանյանը և Հյուբշմանը: Ինչ վերաբերում է էական բայի ստորադասական ձևերի ծագմանը, ապա այս հարցում կարծիքները բաժանվում են երկու մասի: Առաջինը Բոպպի և այս հարցում նրա հետևորդների (Մյուլլեր, Պատկանյան, Թոմսոն) կարծիքն է, ըստ որի իցեմ, իցես, իցե և այլն ձևերը համապատասխանում են սանսկրիտի և հունարենի էական բայի ըղձականի ձևերին, ընդ որում նրանք գտնում են, որ հայերենի ց-ն es էական բայարմատի s-ի ձևափոխությունն է, իսկ ի-ն (իցեմ) համապատասխանում է e-ին:

Մյուս կարծիքը՝ Մեյերի կարծիքը, որը միանգամայն հակադրվում է առաջինին, այն է, որ էական բայի ստորադասական ձևերը կազմվում են հնդեվրոպական *-ske ածանցի միջոցով, որտեղ ի-ն հավանաբար արտացոլում է հնդեվրոպական ըղձականի i ածանցը:

Նախ և առաջ պետք է նշել, որ առաջին ապառնին իր կազմությամբ հայկական ծագում ունի և առաջացել է հնդեվրոպական և պատմական էպոխաների միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Իսկ այդ նշանակում է, որ նրա կազմությունն ամբողջությամբ չի կարող համեմատվել հնդեվրոպական ձևերի հետ: Ստորադասական առաջին ապառնու կազմությունը ցույց է տալիս, որ բոլոր խոնարհումներն էլ բաղկացած են ներկայի բնից և էական բայի խոնարհված ձևերից՝ այս զարգացումով՝ բերիցեմ < *բերեցեմ < *բեքեյցեմ < *բերե-իցեմ, խօսի-ցիմ < *խօսի-իցիմ, աղայցեմ < *աղա-իցեմ, հեղուցում < *հեղուցեմ < *հեղույցեմ < հեղու-իցեմ:

Իցեմ-ի ծագման վերաբերյալ Բոպպի և նրա հետևորդների հայտնած տեսակետը միանգամայն մերժելի է, քանի որ այն չի

¹ Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Երևան, 1939, էջ 199:

² Է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1952, էջ 349:

հաստատվում հնչյունական համապատասխանություններով, մի հանգամանք, որ շատ բնորոշ էր համեմատական քերականություններ գրադղող առաջին շրջանի ուսումնասիրությունների համար:

Հակառակ դրան, Մեյերի կատարած ստուգաբանությունը հայերենի ց մասնիկի առաջացման մասին ($y < *ske$) հավաստի է, քանի որ այն հենվում է հնչյունական զարգացման համապատասխանության վրա, որը երևան է գալիս ոչ միայն բայական մի շարք ձևերում, այլև գոյականներում:

Յ-ի առաջացման հարցը լուծվելով, սակայն, լիովին չէ, որ լուծվում է իցեմ-ի առաջացման հարցը: Վերջնականապես և հավաստի կերպով չի պարզաբանվում ի-ի (իցեմ) ծագումը:

Հին քերականների մոտ երբեմն հանդիպում են այնպիսի ձևեր, որոնք կազմված են ստորադասական առաջին ապառնու և անցյալ անկատարի նորմաներով, ինչպես, օրինակ՝ գնիցեիճ, ելանիցեի, ասիցեի, իցեի, իցեիճ և այլն¹:

Այս հանգամանքը հիմք է տվել մի շարք լեզվաբանների ընդունելու ստորադասական եղանակի անցյալ անկատար ժամանակի գոյությունը հին հայերենում: Այսպիսի ձևեր հատկապես գործածվում էին լատինաբան քերականների կողմից, որոնք լատիներենի նմանողություններ սահմանական եղանակին զուգահեռ կազմում էին ստորադասական անցյալ անկատարը և արհեստականորեն մտցնում հայերենի խոնարհման սիստեմի մեջ: Որ այդ ժամանակն անհարազատ է հայերենին և հայերենի խոնարհման համակարգի մեջ չի մտնում, նշվել է դեռևս շատ վաղուց հայ և օտարագրի մի շարք լեզվաբանների կողմից: Այսպես, օրինակ՝ Պետերմանը գտնում է, որ թեև այդպիսի ձևեր հանդիպում են դասական հայերենում, այնուամենայնիվ դրանք հայերենին խորթ են²:

Մ. Չամչյանի մոտ այդ մասին կարդում ենք. «Այլ գիտելի է, զի ոմանք զայլ ևս երկուս ժամանակս հնարեցին ստորադասական եղանակին. այսինքն զանկատար և զքերականտար, վերջավորություններ իցեի, իցեիր, իցեի, իցեաք, իցեիք, իցեին. որպես, նալիցեի, նալիցեիր... մերձեցեալ իցեի, մերձեցեալ իցեիր...: Բայց այսպիսի ժամանակք բալից ամենեկին օտար են ի լեզուէ մերմէ:

¹ Տե՛ս Փ. Բյուզանդ, Վենետիկյան հրատ. էջ 202, Յակոբ Մծբնայ, Կոստանդ. հրատ., էջ 23, կա նաև Յովհ. Սարգսյանի, Գրիգոր Նիսիսացու և այլոց մոտ: Տե՛ս Բագրատունի, § 454:

² Տե՛ս H. Petermann, Grammaticae..., էջ 195:

որպէս յայտ է ի գրութեանց նախնեաց մերոց... Եւ թէպէտ ի գիրս ինչ՝ (մանաւանդ սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին) գտանին այսպիսի ժամանակք, քայց այնք նորոգ մուծեալ են յանհմուտ իմաստակաց, որպէս և յայտ է քննողաց»¹:

Ստորադասական անցյալ անկատարի գոյութիւնը հին հայերէնում ժխտում է նաև Չալըխյանը: Այդ մասին նա գրում է. «Գրաբար լեզուին յետին անկաթութեան ժամանակ հնարված ստորադասական անկատարն իցէի, թէ լինիցէիր, զի ասիցէր, առնուցոյր ևւ ալլն. հիմա շատոնց խափանուած է: Իսկ քանի մը տեղ նաև ընտիր նախնեաց գրոց մեջ տեսնուածք կասկածելի է թէ վերջին գրչագիրներէն եղած ըլլալ»²:

4. ՄՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՌԵՆԻՅ

Ստորադասական եղանակի երկրորդ ապառնին կազմվում է անցյալ ժամանակի հիմքից, որի վրա ավելանում են ներգործածւած կրավորածէ խոնարհումները համար հետևյալ վերջավորութիւնները.

Ներգործածւել		կրավորածւել	
-ից	-ցուք	-այց	-ցուք
-ցես	-չիք	-ցիս	-չիք
-ցէ	-ցին	-ցի	-ցին

Այսպիսով ստացվում են արմատական հիմքով բերից, բերցես, բերցե, բերցուք, բերչիք, բերցեն և ցոյական հիմքով՝ գրեցից, գրեսցես, գրեսցե, գրեսցուք, գրեսչիք, գրեսցեն ձևերը՝ ներգործածէ խոնարհման համար և բերայց, բերցիս, բերցի, բերցուք, բերչիք, բերցից, գրեսցայց, գրեսցիս, գրեսցի, գրեսցուք, գրեսչիք, գրեսցից ձևերը՝ կրավորածէ խոնարհման համար:

¹ Մ. Չ ա մ չ ե ա ն, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1895, էջ 250:

² Վ. Չ ա լ ը խ ե ա ն, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վիեննա, 1885, էջ 380:

³ Այս ժամանակին լեզվաբաններից ոմանք վերագրում են սահմանական եղանակ, այնինչ երկրորդ ապառնին ավելի չուտ ստորադասական եղանակին է պատկանում, քանի որ աբտահայտելով սահմանական, ըզձական, պայմանական և հարկադրական եղանակներին համապատասխանող գործողութիւններ, այն հիմնականում ստորադասականի արժեք է ստանում: Տե՛ս Ա. Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1952, էջ 139:

Յոյական հիմք ունեցող բայերում ի-ի անկման հետևանքով երկրորդ դեմքից սկսած հիմքի ց կիսաշփականը հանդիպելով վերջավորության ց-ին տարնամանության պատճառով վեր է ածվում ա-ի: Զ-ի մոտ ց-ի ա դառնալը համաքանության հետևանք է:

Բաղադրյալ-ցոյական հիմքի ց կիսաշփականը նույնությամբ պահպանվում է միավանկ բայերում, ինչպես և այն դեպքերում, երբ ց-ն արմատական հնչյուն է, օրինակ՝ կեամ—կեցցես, կեցցե, կեցցուք, կեցցիք, կեցցեն, հարցանեմ—հարցցես, հարցցե, անցանեմ—անցցես, անցցե, լնում—լցցես, լցցե, բանամ—բացցես, բացցե և այլն:

Անցյալ կատարյալի հիմքում ի թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերը երկրորդ ապառնիում ունենում են խառն խոնարհում, այսինքն՝ ներգործածե և կրավորածե խոնարհումների վերջավորությունները հանդես են գալիս միախառնված վիճակում. օրինակ՝

Թաքեալց (<Թաքի-ալց)

Թաքիցուք

Թաքիցես

Թաքիչիք

Թաքիցէ

Թաքիցեն

Եզակի առաջին դեմքում ի բաղադրիչը հանդիպելով ա-ին հնչյունափոխվում է ե-ի, մյուս դեմքերում ի-ն նույնությամբ պահպանվում է:

Երկրորդ ապառնին իր կազմությամբ կապվում է առաջին ապառնու հետ: Այս երկու ժամանակների մոտիկությունը դիտվել է բոլոր լեզվաբանների կողմից, բայց տարբեր լեզվաբաններ տարբեր ձևով են դրել հարցը:

Քոպպը երկրորդ ապառնին համեմատում է սանսկրիտի համապատասխան ձևերի հետ: Այսպես, օրինակ՝ եզակի երկրորդ դեմքի ցես վերջավորությունը նա հավասար է համարում սնս. yâ-s-ին. հոգնակի առաջին դեմքի ցուք վերջավորությունը համեմատում է սնս. ա-ի հետ. որտեղ ու-ն համարում է սնս. ա-ի թուլացումը, իսկ ց-ն as արմատի s-ի ներկայացուցիչը հաշվենում¹:

Քեննելով երկրորդ ապառնու կազմությունը, Ք. Պատկանյանը գալիս է այն եզրակացության, որ նրանում ձուլված են երկու կարգի վերջավորություններ: Վերջավորությունների առաջին խումբը՝ -ցեմ, -ցես, -ցե, -ցեմք, -ցեք, -ցեն Պատկանյանի կարծիքով ավելի հին է, բայց տեղի է տվել ուշ շրջանում առաջացած

¹ Sê'u Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. III, էջ 72—73:

ևզակի առաջին դեմքի -ց, հոգնակի առաջին դեմքի -ցուք և հոգնակի երկրորդ դեմքի -ջիք վերջավորություններին, որոնք թեև չունեն բոլոր դեմքերը, բայց առավել գործածական են: Պատկանյանի ենթադրությամբ սկզբում եղել են զենցեմ, զենցես, զենցե, զենցեմք, զենցեք, զենցեմն ձևերը, իսկ այնուհետև առաջինների հիման վրա իբրև թե առաջացել են զենից, զենցուք, զենյիք ձևերը, որոնք պակասավոր են, որովհետև չունեն բոլոր դեմքերը: Պատկանյանը գտնում է, որ հոգնակի առաջին դեմքի ուք վերջավորությունը կազմվել է եմք վերջավորության ե-ն ու-ի վերածվելու հակումն ունենալու հետևանքով, զնասցեմք > զնասցուք: Հոգնակի երկրորդ դեմքի ջիք վերջավորության ջ-ն առաջացել է ց-ից, զնասցեք > զնասջիք և այլն¹:

Ք. Պատկանյանի այս ենթադրությունը, անտարակույս, անհիմն է և սխալ: Իրականում երկրորդ ապառնու մեջ ձուլված չեն երկու կարգի վերջավորություններ, ինչպես որ ենթադրում է Պատկանյանը: Երկրորդ ապառնու վերջավորություններն են՝ -ից, -ցես, -ցե, -ցուք, -ջիք, -ցեն, որոնք գալիս են նախապատմական շրջանից: Ինչ վերաբերում է այնպիսի կրկնակ ձևերի գոյությունը, ինչպիսիք են՝ զենցեմ (ևզակի առաջին դեմք), զենցեմք (հոգնակի առաջին դեմք), զենցեք (հոգնակի երկրորդ դեմք), ապա դրանք են, որ ուշ շրջանում են առաջացել: Իսկ այդ կրկնակ ձևերի գոյությունը հեշտությամբ բացատրվում է, երբ դրանք համեմատության մեջ ենք դնում առաջին ապառնու վերջավորությունների հետ:

Առաջին և երկրորդ ապառնի ժամանակները իրար հետ կապված են ինչպես գործածության սահմաններով, այնպես էլ մի քանի վերջավորությունների նմանությամբ: Իսկ այդպիսի հանգամանքը նպաստավոր հող է պատրաստում համաբանության համար:

Առաջին ապառնու խոնարհման վերջավորություններն են -ցեմ, -ցես, -ցե, -ցեմք, -ցեք, -ցեն (ու խոնարհման մեջ ե > ու): Երկրորդ ապառնու վերջավորություններն են՝ -ից, -ցես, -ցե, -ցուք, -ջիք, -ցեն: Համեմատելով վերջավորությունների այս երկու շարքերը, մենք տեսնում ենք, որ նրանք իրարից տարբերվում են ևզակի առաջին, հոգնակի առաջին և հոգնակի երկրորդ դեմքերում: Ահա այս հանգամանքն էլ հիմք է հանդիսացել, որպեսզի ժողովրդական լեզվում համաբանության շնորհիվ երբեմն

¹ Տե՛ս К. Патканов, Исследование..., էջ 99—102:

գործածվեն և այդ՝ ճանապարհով նաև գրականության մեջ մուտք գործեն՝ զենցեմ, զենցեմք, զենցեք ձևերը, զենից, զենցուք, զենջիք խկական ձևերի փոխարեն:

Այդ մասին վկայում է Չալըխյանը: Նա գրում է. «Այսպէս ալ ապառնւոյն իցես, իցե ձևերէն ելած՝ քիչ տեղ կը գտնուին մեղիցեմք, լուիցեք, և նմանները (փխկ. մեղիցուք, լուիջիք) եւ աւելի քիչ անգամ՝ տեսցեմ, արասցեք եւ այլն (փխկ. տեսից, արասջիք): Այսպիսի ցանցառ դեպքերն ոչ ընդհանուր ձև են՝ ալ բացառութիւնք. ինչպէս են նստիցես (փխկ.՝ -ցիս) եւ նմանները¹:

Պատկանյանը գտնում է, որ հայերենի երկրորդ ապառնին իր ժագումով կապված է սանսկրիտի և հունարենի ըղձական ձևերի հետ, այդ պատճառով էլ նա կատարում է հետևյալ համեմատութիւնը.

	եզակի	
սանսկրիտ	հունարեն	հայերեն
dâ-syâ'-mi	ծώ-σω	տա-ցեմ, տայ
dâ-syâ'-si	ծώ-σεις	տա-ցես
dâ-syâ'-ti	ծώ-σει	տա-ցէ

	հոգնակի	
սանսկրիտ	հունարեն	հայերեն
dâ-syâ'-mas	ծώ-σομας	տա-ցեմք տա-ցուք
dâ-syâ'ta	ծώ-σευ	
dâ-syanti	ծώ-σονται	տա-ցէք տա-ցեն²

Մյուսները գտնում է, որ հայերենի երկրորդ ապառնին կազմվել է նախնական անցյալ կատարչալի ստորադասականի հիման վրա:

Նա առաջին ապառնու նմանողությամբ վերականգնում է հիպոթետիկ անցյալ կատարչալի ստորադասականը, որը նրա կարծիքով ունի հետևյալ ձևերը.

¹ Վ. Չալըխյան, Քերականութիւն..., էջ 127:

² См. К. Патканов, Исследование..., էջ 102:

~ց~իցեմ	~ց~իցեմք
~ց~իցես	~ց~իցէք
~ց~իցէ	~ց~իցեն

Հենց այս ձևերից էլ Մյուլլերը հավանական է համարում, որ առաջացել է ցոլական երկրորդ ապառնին՝

~ց ~ից	~ց ~ցուք
~ց ~ցես	~ց ~ցէք
~ց ~ցէ	~ց ~ցեն

Առաջին ապառնու իցեմ, իցես և այլն ձևերի ի-ն, որը Մյուլլերի կարծիքով հայերենում ներկայացնում է as էական բայարմատի a-ն, երկրորդ ապառնիում ընկնում է: Հոգնակի առաջին դեմքում եմք-ը դառնում է ուք, իսկ ց-ն, որ as էական բայարմատի s-ի ձևափոխությունն է, հոգնակի երկրորդ դեմքում դառնում է ջ¹:

Հյուբշմանը երկրորդ ապառնին համեմատում է առաջին ապառնու հետ և գտնում է, որ երկրորդ ապառնին անցյալ կատարյալի ստորադասականն է, այն տարբերությունով միայն, որ վերջինս ստորադասական առաջին ապառնու լրիվ ից տարրի փոխարեն ունի միայն ց: Այսպես, առաջին ապառնին՝ բերիցե հավասար է բեր-ե-ից-ե-ին, իսկ երկրորդ ապառնին՝ բերցէ հավասար է բեր-ից-ե-ին²:

Կ. Բրուգմանը գտնում է, որ հայերենի ստորադասականը շարունակում է հին ըղձականը և հին ստորադասականը: Իսկ երկրորդ ապառնու կազմությունը՝ (հարցից) նա համարում է անբացատրելի³:

Հ. Պեդերսընը ենթադրում է, որ հայերենի երկրորդ ապառնին կազմվել է -ի- -ով վերջացող մի նախական ըղձական ձևի վրա ց-ի (*sk-ից) կցումով: Պեդերսընը հավանական է համարում, որ սիրեցիք ձևը նախապես ունեցել է *-ō վերջավորությունը: Այդ դեպքում հոգնակի առաջին դեմքը կունենար -oes ձևը, իսկ դրանից Պեդերսընի կարծիքով կարող էր հին հայերենի հոգնակի առաջին դեմքի ուք վերջավորությունը ստացվել⁴:

¹ Sk'w Fr. Müller, Beiträge..., էջ 11—12:

² Sk'w H. Hübschmann, Armenische Studien, I, էջ 93:

³ Sk'w K. Brugmann, Grundriss..., էջ 846:

⁴ Sk'w Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը..., էջ 26:

Պրոֆ. Հափանցյանը գտնում է, որ երկրորդ ապառնին նույնպիսի բաղադրական կազմություն ունի, ինչպես և առաջին ապառնին և կազմված է նույն իցեմ օժանդակ բայով, թեև ավելի կերպարանափոխված է: Յ-ն ծագում է հնդեվրոպական *sk-ից¹:

Քննելով երկրորդ ապառնու առաջացման խնդիրը՝ Ա. Մեյեն գտնում է, որ այս ժամանակը մի շարք կողմերով մոտենալով առաջին ապառնուն, ավելի արխայիկ է, քան առաջինը: Եզակի առաջին դեմքի ից վերջավորությունը (բերեց) ներկայացնում է նախնական *iskō -ն, որը հայկական առաջին հետքն է հունական առաջին դեմքի *-ō տիպի վրա (φέρω և այլն): Հոգնակի առաջին դեմքի կազմությունը (բերցուք) Մեյեն համարում է առեղծվածային: Կրավորաձև խոնարհման եզակի առաջին դեմքը հենվում է կրավորաձև անցյալ կատարյալի վրա: Ինչպես անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը՝ բերի-ն դառնում է բերից, այնպես էլ բերայ-ը դառնում է բերայց: Բերցիս, բերցի, բերցին ձևերը նույնական են բերցես, բերցե, բերցեն ձևերի հետ, միայն ընդհանուր կանոնի համաձայն կրավորաձև խոնարհվելիս Ե-ն փոխվում է ի-ի: Այնուհետև, Մեյեն գտնում է, որ ստորադասական բերից ձևը կրացատրվել անրուն ըղձականի -ī-ով, որին ավելացել է *-ske ածանցը: Այդ դեպքում բերից ձևը կունենար *ber-ī-ske նախաձևը, որտեղ -ī- -ն ըղձականի ածանցն է²: Բայց այդ չի պարզաբանվում, քանի որ հին հայերենում անցյալ կատարյալի ձևերը հանգում են բնավոր հիմքերին:

Հիմնվելով միայն կազմության վրա, Մեյեն ստորադասական երկրորդ ապառնին անվանում է ստորադասական անցյալ կատարյալ, որը, սակայն, չի համապատասխանում այս ժամանակի արտահայտած նշանակությանը և նկատի ունի միայն նրա կազմությունը:

Ամփոփելով հին հայերենի երկրորդ ապառնու առաջացման մասին հայտնված կարծիքները, մենք տեսնում ենք, որ դրանք ևս կարելի է հիմնականում երկու խմբի բաժանել: Լեզվաբանների մի մասը (Բոսպ, Մյուլլեր, Պատկանյան) երկրորդ ապառնու առաջացումը, ինչպես և առաջինինը, կապում է էական բայի միացություն հետ, որը ձևափոխված վիճակում դիտվում էր հայերենի ստորադասականի ձևերում որպես ից:

¹ Տե՛ս Գ. Հափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, էջ 199:

² Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 156:

Բուպպի և Նրա հետևորդների քերականական ձևերի բացատրման հարցում ցուցաբերած ալյապիսի մոտեցումը, ըստ որի՝ քերականական շատ ձևեր բացատրվում են էական բալի միացություններով, բխում էր Բուպպի կցման տեսությունից:

Մյուսը՝ Մեյեի և Նրա հետևորդների տեսակետը, այն է, որ երկրորդ ապառնու, ինչպես և առաջինի մեջ առկա է *-ske ածանցը, որը ձևափոխվելով հայերենում դարձել է ց: Իսկ թե ինչպե՞ս են ստացվել բերից, բերցես, բերցե և այլն ձևերը ստորադասականի արժեքով, այդ հարցին ինչպես Մեյեն, այնպես էլ մյուս լեզվաբանները, բացի մի շարք առավել հավանական և ոչ հավանական ենթադրություններից, դեռևս չեն կարողացել գոհացուցիչ և վերջնական բացատրություն տալ:

Առանձնապես դժվարություն է ներկայացնում ի-ի (ից) ստուգաբանումը, որի հետ կապվում է ստորադասական ժամանակների կազմության բացատրության ամբողջ դժվարությունը:

Հայերենի ստորադասական եղանակի առաջին և երկրորդ ապառնիները իրենց կազմությամբ նոր են և ստեղծվել են հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում, բայց իրենց արտահայտած քերականական իմաստով նրանք համապատասխանում են հիմնալեզվի ստորադասական և ըղձական եղանակների նշանակությունը:

Քննելով երկրորդ ապառնու առաջացման խնդիրը, մենք տեսնում ենք, որ այս ժամանակը մի շարք կողմերով կապվում է առաջին ապառնու հետ: Երկու ժամանակների համար էլ ընդհանուր է ից-ը, որտեղ ց-ն ժագում է հնդեվրոպական *-ske ածանցից: Լնդհանուր են նաև մի քանի դիմալին վերջավորություններ (եզակի երկրորդ և երրորդ, հոգնակի երրորդ): Այս երկու ժամանակների հիմնական տարբերությունն այն է, որ առաջին ապառնին կազմվում է ներկայի հիմքից, իսկ երկրորդ ապառնին՝ անցյալ կատարյալի: Երկրորդ ապառնու մի քանի դիմալին վերջավորությունների ստուգաբանությունը կապվում է առաջին ապառնու, հետևաբար և ներկայի, վերջավորությունների հետ: Դրանք են՝ եզակի առաջին դեմք՝ (ց)ես, եզակի երկրորդ դեմք՝ ց(ե) և հոգնակի երրորդ դեմք՝ (ց)են:

Երկրորդ ապառնու եզակի առաջին դեմքի վերաբերյալ մեզ ճիշտ է թվում Հ. Պեդերսոնի և Նրա հետևորդությամբ՝ Ս. Ղազարյանի¹ հալոնած կարծիքն այն մասին, որ սիրեցից ձևը նախա-

¹ Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954, էջ 140:

պէս ունեցել է Օ վերջավորութիւնը, որը ներկայացնում է հնդեվրոպական լեզվի առաջին դեմքի Օ-ով վերջավորվող բնավոր տիպը (հն. *phérō*, լատ. *ferō* և այլն): Այս ենթադրութեան օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ հոգնակի առաջին դեմքում ունենք ուր վերջավորութիւնը: Իսկ ըստ հնչյունական օրենքների ապացուցված է, որ հնդեվրոպական երկար Օ-ն հայերենում վեր է ածվում ու-ի:

Մեյլլի մոտ նույնպէս այդ մասին որոշ ակնարկներ կան: Այսպէս, օրինակ՝ „Esquisse...“-ի 1903 թվականի հրատարակութեան մեջ նա ուր վերջավորութիւնը համարում է առեղծվածային¹, իսկ երկրորդ հրատարակութեան «Անալիտիկ ինդեքս» բաժնում կարգում ենք. «Բերցուք -ու- * <-օ(?)»²:

Հոգնակի երկրորդ դեմքի ջիք վերջավորութիւնը ծագումով կապվում է հորդորական հրամայականի նույն վերջավորութեան հետ, որի մասին նախապէս արդեն խոսվել է: Այդ վերջավորութեան ծագման վերաբերյալ ճիշտ պետք է համարել Մեյլի ենթադրութիւնը այն հնդեվրոպական *-dhy-ից առաջացած լինելու մասին, որն այնուհետեւ պաշտպանվել է այլ լեզվաբանների կողմից³:

Ստորադասական առաջին և երկրորդ ապառնի ժամանակները կապված են իրար հետ ինչպէս գործածութեան, այնպէս էլ առաջացման և կազմութեան տեսակետից, թեև վերջին երկու հարցը լիովին չի լուսաբանվում համեմատական քերականութեան ընձեռած հնարավորութիւններով: Երկու եղանակներն էլ արտահայտում են իղձ, հնարավորութիւն, հարկադրանք և այլն, այն տարբերութեամբ միայն, որ երկրորդ ապառնին ունենում է նաև սահմանական եղանակի նշանակութիւն: Շոշափման մի շարք կետեր ունենալու հետեանքով՝ այս երկու ժամանակները գրաբարում օգտագործվում էին հաճախ մեկը մյուսի փոխարեն:

Մեյլեն ցույց է տալիս, որ հնդեվրոպական լեզվի համար բնորոշ ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերի տեսական և ոչ տեսական կերպերի հակադրութիւնը հայերենում ամենից լավ արտահայտվել է առաջին և երկրորդ ապառնիներում. օրինակ՝ «Կին յորժամ ծնանիցի տրտմութիւն է նմա՝ զի հասեալ է ժամ նորա, ալ յորժամ ծնցի զմանուկն, ոչ ևս լիշէ զնեղութիւնն վառն խնդու-

¹ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., 1903, էջ 92:

² A. Meillet, Esquisse..., 1936, էջ 157:

³ Տե՛ս Г. Капанцян, К происхождению армянского языка, էջ 24, Ս. Ղ ա գ ա ր յ ա ն, Հայոց լեզվի համառոտ պատմութիւն, էջ 141:

թեանն, զի ծնաւ մարդ յաշխարհ»¹: Այս արտահայտութեան մեջ ծնանիմ բառի ծնանիցի առաջին ապառնիով դրված ձևը ցույց է տալիս տեական մի գործողութիւն և արտահայտում է ծնելու պրոցեսը: Երկրորդ ապառնիով ծնցի ձևն արտահայտում է ծնելու մոմենտը, գործողութեան ավարտով:

Կազմված լինելով տարբեր կերպալին արժեք ներկայացնող երկու հիմքերի՝ ներկայի և անցյալ կատարյալի հիման վրա, այս երկու ժամանակները վաղ շրջանում, անտարակույս, ունեցել են իրենց գործածութեան որոշակի շրջանակները, մի դեպքում օգտագործվելով միայն տեական գործողութիւն ցույց տալու համար (առաջին ապառնի), մյուս դեպքում՝ վայրկենային՝ ոչ տեական (երկրորդ ապառնի): Իսկ այդ նշանակում է, որ երկու ժամանակների միջև եղած տարբերութիւնը հղել է միայն կերպալին տարբերութիւն: Ժամանակի ընթացքում կերպերի ետին պլան մղվելու հետ զուգընթաց թուլացել է նաև այս երկու ժամանակների միջև եղած տարբերութեան գիտակցումը, և արդեն V դարում նրանք խառն կերպով գործածվում էին մեկը մյուսի փոխարեն: Զարգացման այս ուղղութիւնը ի վերջո հասցնում է այն բանին, որ նոր հայերենում՝ աշխարհաբարում, երկու ժամանակներն էլ լեզվից դուրս են ընկնում՝ տեղի տալով սահմանական ներկա և անկատար ժամանակների նոր, ստորադասական նշանակութեամբ գործածվող ձևերին, որոնք հանդես գալով որպէս ըղձական եղանակ ընդգրկում են հնդեվրոպական լեզուների ըղձական և ստորադասական եղանակների բոլոր կիրառութիւնները:

5. ԱՆՑՑԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐ

Անցյալ անկատարի դիմային վերջավորութիւններն են՝ -ի, -իք, -յք, -աք, -իք, -իք, որոնք խոնարհիչների հետ միանալով կազմում են խոնարհման հետևյալ վերջավորութիւնները.

Ե խոնարհում		Ի խոնարհում	
-էի	-էաք	-էի	-էաք
-էիր	-էիք	-էիր	-էիք
-էր	-էին	-էր	-էին

¹ A. Meillet, Esquisse..., էջ 123:

Ա. խոնարհում

Ու խոնարհում՝

-ալի   -ալաք
-ալիր   -ալիք
-ալր   -ալին

-ուի   -ուաք
-ուիր   -ուիք
-ուր   -ուին

Անցյալ անկատար ժամանակի վերձավորութիւնները ներգործածեալ և կրավորած խոնարհումների համար ընդհանուր են և միեւնոյն ձեռք արտահայտում են բոլոր սեռերը: Եւ խոնարհման բայերը եզակի երրորդ դեմքում երբեմն ունենում են -իւր վերջավորութիւնը կրավորական սեռի նշանակութեամբ (կոչիւր, «կոչվում էր»):

Նախքան անցյալ անկատար ժամանակի կազմութեան և դիմալին վերջավորութիւնների քննութեան հարցերին անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել անկատարի ձևերում երևան եկող յ ձայնորդի վրա, որի հետ ամենասերտ կերպով կապվում են վերոհիշյալ հարցերը:

Լեզվաբաններից ոմանք գտնում են, որ յ-ն (բերեի < բերեյի, աղայի) ունի նախնական ծագում (Բոպպ, Մյուլլեր¹), միւսները (Պատկանյան, Մեյե, Մալխասյան և այլն), ընդհակառակը, այն համարում են ուշ շրջանում առաջացած մի հավելում:

Ծանոթանալով հայկական հնագույն ձեռագրերին, տեսնում ենք, որ եւ խոնարհման անկատարի հնագույն գրութիւնը, բացի եզակի երրորդ դեմքից, ե-ով է: Այսպես, օրինակ՝ V դարի մատենագրութիւնից 857 թվականին կատարված ավետարանի ընդօրինակութեան մեջ, որը հայկական հնագույն ձեռագիրն է, հանդիպում են «աւեիւն», «քծլեիւն», «խաւեիւն», «գիւտեիւն», «եքիւն-չեիւն», «աղաչեիւն», «տագնապեիւն», «եիւն», «աղաչեք», «եք» և նման այլ ձևեր: Այդ հնագույն ձեռագրում բացի եզակի երրորդ դեմքից մնացած բոլոր դեմքերում ե-ի փոխարեն գրված է ե:

Անկատարի ձևերում ե-ն ե-ի վերածվելու փաստը նշելով, հալ լեզվաբաններից ոմանք հայտնում են այն կարծիքը, որ յ-ն անկատարի ձևերում առաջացել է բարեհնչունութեան պահանջով: Օրինակ՝ Քերովոս Պատկանյանը գտնում է, որ անկատարի դիմալին վերջավորութիւններում երևան եկող յ-ն (բացի եզակի երրորդ դեմքից) առաջացել է երկու ձայնավորների ձուլումը կանխելու

¹ Բոպպը և Մյուլլերը այս հարցը առանձին չեն շոշափում. այդ բխում է անկատարի կազմութեան մասին նրանց տված բացատրութիւնից:

նպատակով: Այսպես՝ ե+ի=եյի կամ էի, բերեի>բերեյի>բերեի. ա+ի=այի, ամաի>ամայի, ու+ի=ուի, հեղուի¹:

Ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանը հայտնում է ալն կարծիքը, որ անկատարում երևան հեղ յ կիսաձայնն առաջացել է «ներգաշնակության պահանջով»: Նա գտնում է, որ ինչպես Երեմիա-ի-ն դառնում է Երեմիայի, այնպես էլ աղա-ի-ն դառնում է աղայի, գործեի>գործեյի>գործեի և այլն²:

Ոմանք ուղղակի նշել են անկատարը հնագույն ձևադրերում ե-ով գրվելու և հետագայում ե-ի վերածվելու փաստը, առանց փորձելու ալդ ձևափոխության պատճառները բացատրել, ինչպես, օրինակ՝ Ա. Բագրատունին, Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ: Ա. Բագրատունին գրում է «Հինքն գրեն և եի, եիր, եաք, եիք, եին. նմանապես և յալլ բայից անկատարն»³:

Մեյեն հիմք ունենալով անցյալ անկատարի նախնական գրությունը, ինչպես էական բայը, այնպես էլ մյուս բայերը ստուգաբանելիս հենվում է եի, եիր, եք, եաք, եիք, եին, բերեի, բերեիր, բերեք, բերեաք, բերեիք, բերեին վրա:

Որ V դարում անկատարը, բացի եզակի երրորդ դեմքից, գրվել է ե-ով, ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, և հետագայում է, որ սկսում են գրել էի, էիր, էաք, էիք, էին, բերեի, բերեիր, բերեաք, բերեիք, բերեին: 887 թվականի ձևադրում անկատարը գրվում է դեռևս ե-ով: Բայց հնարավոր է, որ IX դարում արդեն գրելիս են եղել բերեին, բայց գրիչը պահպանել է բնագրի գրությունը: Համենայն դեպս 910 թվականի մի վիճագրության մեջ արդեն հանդիպում է «կերեալ էին»⁴ (գերեալ էին? Կ. Կոստանյան) անկատարի ե-ով ձևը:

Անկատարում ե-ն ե-ի ձևափոխվելու երևույթը մեր կարծիքով կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ: V դարում բերեի, բերեին, եի, եին և այլ ձևերը արտասանվում էին առանց միջանկյալ յ-ի: Հետագայում վերջին ի-ի (բերե-ի), գուցե և եզակի երրորդ դեմքի յ-ի ազդեցության հետևանքով (բերեի, բերեյր-ից).

¹ Տե՛ս Կ. Патканов, Исследование..., էջ 191:

² Տե՛ս Ստ. Մալխասեանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1910, էջ 18—19, 51:

³ Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 135:

⁴ Կ. Կոստանյան, Վիճական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, «Քարակոփ վանք»:

արտասանական բազալի որոշ փոփոխութեամբ Ե-ն սկսվում է հնչվել Եյ, որը օրինաչափորեն տարածվում է բոլոր նման դեպքերի վրա և օրենքի ուժ ստանում: Եվ, քանի որ Եյ հնչումը գրաբարում արտահայտվում էր Է տառով, ապա անկատարի ձևերում Ե-ի փոխարեն սկսում են գրել Է:

Ու խոնարհման մեջ յ-ն հանդիպում է միայն եզակի թվի երրորդ դեմքում՝

լնուի	լնուաք
լնուիր	լնուիք
լնուլր	լնուին

Այստեղ եզակի երրորդ դեմքում յ-ի գոյությունը ստիպել է, որպեսզի ու-ն վերածվի ու-ի, և պատահական չէ, որ անկատարի միայն եզակի երրորդ դեմքն ունի յ:

Ա խոնարհման մեջ յ-ն երևան է գալիս բոլոր դեմքերում՝

աղալի	աղալաք
աղալիր	աղալիք
աղալր	աղալին

Թեև առանց յ-ի ձևերը չեն պահպանվել, բայց այստեղ ևս, ամենայն հավանականությամբ, յ-ն, բացի եզակի երրորդ դեմքից, սկզբում բացակայել է, և հետագայում է, որ այն մտել է երկու ձայնավորների միջև բարենհունություն չափատակով: Այս երևույթն աշուհետև հնչյունական օրենքի ուժ է ձևաք բերել և վերաբերում է ինչպես անկատարին, այնպես էլ այն բոլոր դեպքերին, երբ Ե-ին շեշտ կրող ի է հաջորդում:

Եզակի երրորդ դեմքում յ-ն գտնվելով ա և ր հնչյունների միջև, իր դիրքի պատճառով չէր կարող հետագայում առաջացած լինել:

Ո խոնարհման անկատարը նույնպես ունի յ: Մեկուսացած գոմ բալի անկատարի եզակի և հոգնակի թվի միայն երրորդ դեմքերն են պահպանվել՝ գոյր, գոյին: Հոգնակի թվի երրորդ դեմքին նախելով կարելի է եզրակացնել, որ մյուս անհատացած դեմքերը ևս ունեցել են յ, որը դարձյալ առաջացել է երկու ձայնավորների միջև բարենհունության չափատակով: Այստեղ ևս միայն եզակի երրորդ դեմքում է, որ յ-ն նախնական է:

Այսպիսով, հենվելով հայերենի գրովոր հնագույն հուշարձանների, ինչպես նաև հայերենի հնչյունական մի շարք օրինաչափու-

թյունների վրա, կարելի է ասել, որ յ-ն անկատարում նախնական է բոլոր խոնարհումների միայն եզակի երրորդ դեմքում, իսկ մյուս դեմքերում այն առաջացել է հետագայում:

Հին հայերենի անկատարի բացատրությունը հանգիստանում է հայերենի համեմատական քերականության ամենադժվարին հարցերից մեկը: Անկատարի առաջացման վերաբերյալ առաջ են քաշվել բազմաթիվ հիպոթեզներ և մինչև այժմ էլ այն շարունակում է մնալ դեռևս հավաստի կերպով չլուսարանված:

Արդեն ասվել է, որ հայերենը չի պահպանել հնդեվրոպական հիմք-լեզվի անկատարը, այլ հնդեվրոպական մի շարք լեզուների նման ստեղծել է նոր անկատար սեփական միջոցներով: Հին հայերենի անկատարը իր կազմության մեջ շատ նման է լատիներենի *ferbam*, հին սլավոներենի *nesëachü* կազմություններին, որոնք նույնպես առաջացել են ինքնուրույն կերպով:

Մեկն ենթադրում է, որ վերոհիշյալ կազմությունները բաղկացած են հիմքի և էական բայի անցյալ ժամանակի միացությունից և արտահայտում են «ես գտնվում էի բերելու վիճակում» գաղափարը:

Այս ժամանակը թեև կազմության մեջ նոր է, բայց իր արտահայտած նշանակությամբ համապատասխանում է հնդեվրոպական լեզվի անկատարին, քանի որ ցույց է տալիս անցյալում կատարվող մի տեական գործողություն:

Հին հայերենի անցյալ անկատարի քննությունը կատարելիս երկու կարևոր հարց է դրվում մեր առաջ, որոնք բացատրության համար հավասարապես բավական մեծ դժվարություն են ներկայացնում: Մեկը՝ անկատարի կազմության հարցն է, մյուսը՝ անկատարի վերջավորությունների առաջացման հարցը:

Այստեղ մենք բերում ենք լեզվաբանների՝ անկատարի կազմության և վերջավորությունների առաջացման վերաբերյալ հայտնած տեսակետները առանց մեկը մյուսից առանձնացնելու:

Անցյալ անկատարի կազմության կապակցությամբ լեզվաբաններից ոմանք նախ և առաջ փորձել են բացատրել էական բայի անկատարի ձևերի առաջացումը:

Ֆ. Բոպպը գտնում էր, որ հին հայերենը միայն մեկ պարզ անկատար ունի, որը վերաբերում է *es* արմատից առաջացած էի, էիք, էք, էաք, էիք, էի՞ն ձևերին, մնացած անկատարները Բոպպի կարծիքով հանդես են գալիս որպես բարդ կազմություններ՝ կազմ-

ված es էական բայի միջոցով: Այդ ցուցադրելու համար Բոպպը հարադրում է եմ և բերեմ բայերի անկատարները:

էի	բերէի	էաք	բերէաք
էիր	բերէիր	էիք	բերէիք
էր	բերէր	էին	բերէին

էական բայի անկատարի ձևերի առաջացումը Բոպպը բացատրում է հետևյալ կերպ. առաջին դեմքերի ե-ն Բոպպի ենթադրությամբ առաջացել է es արմատից, որտեղ երկու հնչյունների (e և s) ձուլումից ստացվել է ե: Իսկ երրորդ դեմքի ե-ն առաջացել է e նախահավելվածի և es արմատի առաջին e ձայնավորի միացումից, e+e>ե, որտեղ արմատական s-ը վեր է ածվել ր-ի (եք): Բոպպը գտնում է, որ հին հայերենի անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակներում երևան եկող ր-ն համապատասխանում է սանսկրիտի երկրորդական s վերջավորությունը¹:

Ք. Պատկանյանը ժխտում է էական բայի անկատարի ձևերի առաջացման վերաբերյալ Բոպպի հայտնած տեսակետը և դրա փոխարեն առաջադրում է մեկ ուրիշը, որը նույնքան անընդունելի է, որքան և առաջինը:

Նախ և առաջ պետք է ստել, որ Ք. Պատկանյանը հիմնվելով այն բանի վրա, որ հայերենի էական բայի ձևերում s-ը բացակայում է, հանդում է այն սխալ տեսակետին, որ էական բայի արմատը ոչ թե *es-ն է, այլ e-ն: Ի-ն Ք. Պատկանյանի կարծիքով հանդիսանում է անցյալի «որոշիչը», որը միանալով ե էական բայարմատին կազմում է անկատարի հիմքը՝ եի: Այս հիմքին ավելացնելով -մ, -ս, -յ, -մք, -յք, -ն դիմային վերջավորությունները, Ք. Պատկանյանը ստանում է եիմ, եիս, եիյ, եիմք, եիյք, եին ձևերը, որոնցից և նրա ենթադրությամբ առաջացել են էական բայի անկատարի ձևերը:

Այդ ձևափոխությունները նա բացատրում է հետևյալ կերպ. եզակի թվի երրորդ դեմքում՝ եիյ, անցյալ ժամանակի «որոշիչ» ի-ն կրճատվում և դառնում է յ, որից ստացվում է եյյ, ե+յ>ե, իսկ վերջին յ-ն Պատկանյանի կարծիքով կարող է վերածվել ր-ի: Այսպիսով եզակի երրորդ դեմքի եր-ը ստացվում է եիյ>եյյ>եյ>եք ճանապարհով:

¹Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. I, էջ 376, B. II, էջ 395, B. III, էջ 70:

եզակի թվի երկրորդ դեմքում՝ եիս, ս-ն ձևափոխվում է ր-ի, որից ստացվում է եիր ձևը և քանի որ ե և ի ձայնավորների միջև միշտ յ է մտնում ձուլումից խոսափելու համար, ապա ե+յ=ե օրենքի համաձայն ստացվում է եիր:

Նույնը կատարվում է նաև եզակի առաջին դեմքում՝ եիմ>եյիմ>էիմ, հոգնակի առաջին դեմքում՝ եիմք>եյիմք>էիմք, հոգնակի երկրորդ դեմքում՝ եիյք>եյիյք>էիյք (այստեղ յ-ն ի-ի կողքին գտնվելով ընկնում է) և հոգնակի երրորդ դեմքում՝ եից>եյից>էից: Մ-ն եզակի և հոգնակի առաջին դեմքերում կորչում է, և այսպիսով ստացվում են վերջնական եի, եիր, եր, եաք, եիք, էից ձևերը:

Ք. Պատկանյանը սխալվում էր կարծելով, որ էիմ, էիմք բարբառային ձևերը հանդիսանում են հնագույն ձևերի մնացորդներ:

Ինչ վերաբերում է բնավոր բայերի անկատարի ձևերին, ապա հակառակ Բոպպի հայտնած տեսակետի, Ք. Պատկանյանը գտնում է, որ նրա կազմությունը պարզ է և ունի նույն վերջավորությունները, ինչ որ էական բայը: Ե և ա խոնարհումներում հիմքի և վերջավորության միջև ձուլումից խոսափելու նպատակով մտնում է յ կիսաձայնը (բերե-յ-ի<բերեի, աղա-յ-ի և այլն). ու խոնարհման մեջ ու-ից հետո յ-ի կարիք չի զգացվում¹:

Պատկանյանը թեև ամենայն իրավամբ ժխտում է էական բայի անկատարի առաջացման վերաբերյալ Բոպպի հայտնած տեսակետը և ցույց է տալիս նրա անհիմն լինելը, բայց և այնպես, ինքն էլ չի կարողանում այդ մասին ճիշտ լուծում գտնել:

Ինչպես Ֆր. Բոպպի, այնպես էլ Ք. Պատկանյանի՝ էական բայի անկատարի մասին տված բացատրությունները անընդունելի են, քանի որ չեն հիմնավորվում գիտականորեն և մնում են որպես ենթադրություններ, որոնք արվել են առանց հայերենի հնչյունական օրենքները հաշվի առնելու: Այնուհետև, ինչպես Բոպպը (նաև Պետերմանը), այնպես էլ Ք. Պատկանյանը գտնում էին, որ անկատարի ր վերջավորությունը s-ի ձևափոխությունն է: Այդ ապացուցելու համար Ք. Պատկանյանը, օրինակ, հիմնվում է լատիներենի s-ը r-ի վերածվելու հնչյունական օրենքի վրա (flos-floris, mus-muris, melioribus<meliosibus և այլն)²: Նա կարծում էր, որ լատինեբեհում, ինչպես նաև այլ լեզուներում, գիտվող հնչյուն-

¹ Տե՛ս К. Патканов, Исследование..., էջ 88—92:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

նափոխական երևույթները կարելի է կիրառել նաև հայերենի նկատմամբ: Հետազալում միայն երիտքերականների կողմից լիակատար կերպով մշակվեց հնչյունական օրենքի հասկացողութլունը, և ապացուցվեց, որ հնչյունական օրենքները բացարձակ չեն, որ նրանք գործում են որոշակի սահմաններում, որոշակի ժամանակամիջոցի ընթացքում:

Քննելով անցյալ անկատարի կազմութլունը, Ֆրիդրիխ Մյուլլերը համոզված կերպով հայտնում է այն միտքը, որ անկատարի յ-ն հանդիսանում է as էական բալարմատի s-ի ներկայացուցիչը: Այդ նա բացատրում է հետևյալ կերպ.

էի=եյ-ի	(as-i)	էաք=եյ-աք	(as-aq')
էիր=եյ-իր	(as-ir)	էիք=եյ-իք	(as-iq')
էր=եյ-ր	(as-r)	էին=եյ-ին	(as-in)

էական բալի a-ն (սկզբում ենթադրում էին, որ էական բալի արմատը եղել է *as և ոչ թե՝ *es) Մյուլլերի կարծիքով հայերենում վեր է ածվում ե-ի:

Մյուլլերը ենթադրում էր, որ բնավոր բալերի անկատարը կազմված է էական բալի անկատարի ձևերի միջոցով: Այսպես՝ սիրե-ե-յի, որտեղ երկրորդ ե-ն (էական բալի ձայնավորը) ընկել է և մնացել՝ սիրե-յ-ի >սիրեի:

Նա գտնում է նաև, որ հայերենի անկատարի կազմութլունը համապատասխանում է լատիներենի bam կազմութլանը (legē-bam), այն տարբերութլամբ, որ եթե լատիներենում առկա է էական բալի *bhu- արմատը, ապա հայերենում *as-ն է:

Մյուլլերը անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակների համար տալիս է վերջավորութլունների հետևյալ սխեման.

-ի,	-եր,	-իր,	-ր
-աք,	-իք,		-ին

Առաջին դեմքի ի վերջավորութլունը Մյուլլերը համեմատում է սանսկրիտի i, ինչպես և հին պարսկերենի ē վերջավորութլունների հետ: Երկրորդ դեմքի -եր, -իր և երրորդ դեմքի -ր վերջավորութլունները ըստ Մյուլլերի կապված են ներկալի նույն դեմքերի վերջավորութլունների հետ: Նա ժխտում է ր-ն s-ից առաջացած լինելու տեսակետը (Պետերման, Բոպպ) և համոզված կերպով հայտնում է այն կարծիքը, որ երկու ր-երը ներկայացնում են

նախնական t-ն, որը եղել է երկրորդ և երրորդ դեմքերի սկզբնական որոշիչը¹:

Այնուհետև Մյուլլերը գտնում է, որ ներկայի և անցյալի դիմային վերջավորությունները միմյանց հետ կապված են, չնայած դրանք առաջին հայացքից մեկը մյուսից տարբերվում են: Այդ կապը նրա կարծիքով հատկապես լավ է երևում հոգնակի թվի վերջավորություններում:

Մյուլլերի տված բացատրությունը էական բալի անկատարի առաջացման մասին, անտարակույս, անընդունելի է նախ այն պատճառով, որ j-ի նախնական գոյությունը անկատարի ձևերում հաստատված չէ, և ապա, նույնիսկ այն լինելու դեպքում էլ, դարձյալ s-ը j-ի վերածվելու ենթադրությունը այս ձևերում մնում է չհիմնավորված:

Ինչ վերաբերում է քնավոր բայերի անկատարի կազմության վերաբերյալ Մյուլլերի հայտնած տեսակետին, ապա այդ նույնպես սխալ է: Անընդունելի է նաև նրա բացատրությունը անկատարի վերջավորությունների առաջացման վերաբերյալ:

Ս. Տերվիշյանը ենթադրում է, որ երկրորդ դեմքի p-ն (անկատար, անցյալ կատարյալ, հրամայական) առաջացել է *dhi-ից՝ իսկ երրորդ դեմքի p-ն (սիրեք) բացատրում է նախնական t-ով²:

Ս. Բուզգեն անդրադառնալով հին հայերենի խոնարհման մի շարք վերջավորությունների առաջացման հարցին, հատկապես կանգ է առնում անկատարում և խոնարհման ալլ ձևերում երևան եկող p վերջավորության վրա և հայտնում այն միտքը, որ բոլոր դեպքերում այդ վերջավորության հիմքում ընկած է մի վերջահար անշեշտ բառ (*-ra), որը հայերենում վեր է ածվել դիմային վերջավորության: Այդ նախնական բառը Բուզգեն նույնացնում է խոնարհների րձ մասնիկի հետ³:

Հ. Պեգերսընը ժխտում է Բուզգենի տեսակետը՝ անկատարի -p վերջավորությունը վերջահար մասնիկից առաջացած լինելու մասին և գտնում է, որ եզակի երրորդ դեմքում ետադաս մի դերանուն է կցվել⁴:

Ինչպես Բուզգեն, այնպես էլ Պեգերսընը, ենթադրում են, որ

¹ Տե՛ս Fr. Müller, Beiträge..., էջ 6—8:

² Տե՛ս Ս. Տէրվիշյան, Հնդեւրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 151—152:

³ Տե՛ս S. Bugge, Beiträge..., էջ 44—46:

⁴ Տե՛ս Հ. Պեգերսըն, Նպաստ մը..., էջ 29:

հին հայերենի անցյալ անկատար ժամանակը կազմված է էական բայի անկատարի նմանությունը:

Կ. Բրուգմանը անկատարը (նույնպես և առաջին ապառնին) համարում է բարդ կազմություն և դասում է էական բայի ու դերբայների միջոցով կազմված բաղադրյալ ժամանակների շարքը: Ինչ վերաբերում է ր վերջավորությունը, ապա Բրուգմանը գտնում է, որ այն սահմանական եղանակի մեջ է մտել հրամայական եղանակից¹:

Հին հայերենի անկատարի կազմությունը Ա. Մելեն համեմատում է լատիներենի անկատարի *legēbam* և հին սլավոներենի անկատարի *nesē—achū* (սլերում էի)՝ ձևերի հետ և գտնում է, որ այդ ձևերը կազմված են դերբայից (*verbal nomen*) և էական բայից: Նա ենթադրում է, որ բերեի, բերեիր ձևերի ինչ ներկայացնում է հնդեվրոպական էական բայի անցյալ ձևը և համապատասխանում է հն. հն. *āsa* ձևերին, այսինքն՝ *es* արմատի անկատարին: Երրորդ դեմքը (3-րդ), հենվելով հին անկատարի միավանկ ձևի վրա՝ **est* (հմմտ. *սնս. āh*, հն. հն. *h̥s*) պետք է, որ մի այլ տեսք ունենար: Մելեն գրում է. «Ներկայի հիմքի գործածությունը «ի՛նչե՛լ» բայի հին անկատարից առաջ փաստ է, բայց, ինչպես նման ձևերն այլ լեզուներում՝ լատ. *legē-bam*, հայ. *nesē-achū*, գոթ. *nasī-da* և այլն, դժվար է այն բացատրել»: Անկատարի երրորդ դեմքի վերաբերյալ նա հայտնում է այն կարծիքը, որ այն ունի նախնական ծագում: Բերեք ձևում Մելեն գտնում է, որ արտացոլում է գտել հնդեվրոպական միջին սեռը: Այս դեմքը պահպանում է հնդեվրոպական միջին սեռից մի հետք, որն է՝ **-r* վերջավորությունը. համեմատելով բերեք-ը փոյուզիական *αβ-βερետ* ձևի հետ, Մելեն բերեք ձևը հանդիցնում է **bheretor* հիմնաձևին: Փոյուզերենը օգտագործել է նախնական միջին սեռի այդ ձևը նույն պայմաններում:

Այնուհետև Մելեն գտնում է, որ էական բայի անկատարի եի, եիր, եր և այլն ձևերն առաջացել են բերեի տիպին նմանվելու հետևանքով³:

Անկատարի կազմության բացատրության համար մի բոլորովին նոր ճանապարհ է առաջարկում պրոֆ. Աճառյանը:

¹ Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., էջ 604:

² A. Meillet, Esquisse..., էջ 126—127:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

Նախ և առաջ պետք է ասել, որ անկատարը ստուգաբան-
 լիս պրոֆ. Աճառյանը ելնում է այն սկզբունքից, որ այդ ժամա-
 նակում երևան եկող յ-ն նախնական է, և հենց այդ հնչյունի վրա
 հիմնվելով էլ նա հին հայերենի անկատարը համեմատում է հընդ-
 վորոպական մի շարք լեզուների անցյալի ձևերի հետ և գալիս է
 այն եզրակացություն, որ հին հայերենի անկատար ժամանակն
 ամբողջովին ունի հնդեվրոպական ժագում:

Ելնելով հնչյունական այն օրենքից, որ հնդեվրոպական լ-ն
 երկու ձայնավորների միջև հայերենում վեր է ածվում յ-ի, պրոֆ.
 Աճառյանը անկատարի յ-ն համեմատում է գերմաներենի անցյալի
 լ-ի հետ (liebte), որ համապատասխանում է անգլերենի ed վերջա-
 վորությունը (loved) ու գալիս է այն եզրակացության, որ դրանք
 ունեն միեւնույն ժագումը և առաջացել են հնդեվրոպական հիմք-
 լեզվի լ-ով կազմվող անկատարի ձևերից:

Վերլուծելով աղա-յ-ի ձևը, պրոֆ. Աճառյանը գտնում է, որ
 եթե աղ-ը արմատն է, ա-ն հիմքի ձայնավորը, ի-ն վերջավորու-
 թյունը, ապա յ-ն մի մասնիկ է, որով հենց կազմվում է հայերենի
 անկատարը: Այդ հիմունքով էլ նա վերականգնում է անկատարի
 բերքյի, խաւսեյի, թողույի և այլն անկատարի նախնական ձևերը¹:
 Պրոֆ. Աճառյանի անկատարի այս բացատրությունն ընդունելու
 դեպքում լուծվում է նաև գերմանական խմբի լեզուների անցյալի
 լ մասնիկի առաջացման պրոբլեմը, որի մասին գերմանագետները
 մինչև այժմ զգվարանում են վճռական խոսք ասել և այն համա-
 րում են „enigmatique“ („առեղծվածային“): Պրոֆ. Աճառյանը միե-
 նույն ժամանակ գտնում է, որ անցյալ ժամանակի լ մասնիկը նույ-
 նական է անցյալ ժամանակի դերբայի լ մասնիկի հետ, որը կա
 նաև իրանական խմբի լեզուներում: Հին պարսկերենի անցյալ ժա-
 մանակի դերբայի վերջավորությունը ta է: Այդ դերբայով և օժան-
 դակ բայով պարսկերենում կազմվում է անցյալ կատարյալ (պեր-
 ֆեկտ) ժամանակը (raftam «ես գնացել եմ», rafti «դու գնացել
 ես» և այլն):

Մեզ թվում է, որ պրոֆ. Աճառյանի՝ հայերենի և հնդեվրո-
 պական մյուս լեզուների անկատարների բացատրության վերաբե-
 րյալ կարող է լինել երկու հիմնական առարկություն:

Առաջինը այն է, որ յ-ն հայերենի անկատարում նախնական

¹ Sk'ւ P. А ч а р я н, Имперфект в древнеармянском..., էջ 85—90:

չէ, այլ հետագայի հավելում, քանի որ հնագույն ձեռագրերում հանդիպում են անկատարի ասեից, խաւսեից և նման ձևերը:

Մյուս կողմից՝ պրոֆ. Աճառյանը հին հայերենի անկատարը համեմատում է գերմաներենի և անգլերենի թույլ բայերի անկատարի հետ (ich liebte, du liebtest, er liebte, I loved, you loved, he loved և այլն¹: Այնինչ գերմանագետները ցույց են տվել, որ գերմանական լեզուների ուժեղ բայերն են, որ ունեն հնդեվրոպական ծագում, իսկ թույլ բայերի անցյալը, որպես անվանական ծագում ունեցող բայեր, կազմվել է հետագայում: Այդ մասին Մեյեն գրում է. «Գերմանական թույլ բայերի պրետերիտի ձևերի ծագումը ճշտորեն հայտնի չէ: Այդ հնդեվրոպական ձև չէ և այդ պատճառով համեմատությունը մյուս լեզուների հետ ոչինչ չի բացատրում, բացառությամբ այն բանի, որ այդ նոր կազմություն է, որը վերաբերում է ավելի ուշ շրջանի, քան հնդեվրոպական ժամանակաշրջանն է»²: Գերմանական լեզուների թույլ բայերի անցյալ ժամանակի գերբայի tha>(da)-ն Մեյեն հանգեցնում է հնդեվրոպական -to- ածանցին, որ կա նաև լատիներեն monitus, amatus և այլ ձևերում:

Բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում էլ անկատար ժամանակի բացատրությունը շատ մեծ դժվարություններ է հարուցում: Այսպես, օրինակ՝ մինչև այժմ էլ վերջնական և սպառիչ բացատրություն չեն ստացել լատիներենի, հին սլավոներենի, գոթերենի անկատարի կազմությունները, թեև դրանց մասին կան բազմաթիվ հիպոթեզներ, այնպես որ հին հայերենի անկատարի պրոբլեմը բացառիկ չէ: Մի բան պարզ է, որ դրանք ինքնուրույն զարգացման ժամանակաշրջանում առաջացած ձևեր են և այդ պատճառով էլ զուգահեռներ չունենալով՝ դժվարությամբ են ստուգաբանվում:

Զոշտաիելով անկատարի կազմության հարցը, պրոֆ. Ս. Ղադարյանն իր «Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն»³ աշխատության մեջ փորձում է բացատրել անկատարի (և սրա հետ կապված նաև անցյալ կատարյալ ժամանակի) դիմալին վերջավորությունների առաջացումը:

¹ См. Р. Ачарян, Имперфект в древнеармянском..., էջ 87.

² А. Мейе, Основные особенности германской группы языков, Москва, 1952, էջ 108:

³ Ս. Ղադարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երեվան, 1954:

Պրոֆ. Ս. Ղազարյանը գտնում է, որ անկատարի եզակի առաջին դեմքն առաջացել է հնդեվրոպական լեզվի միջին սեռի առաջին դեմքի *ai վերջավորությունից, որը պահպանվում է (i-ն կամ ai-ն) մնացած բոլոր դեմքերում հնչյունափոխությամբ (p > w) կամ առանց հնչյունափոխության: Այնուհետև, եզակի երկրորդ դեմքի իր վերջավորությունը նա համեմատում է բրետոներենի -ir, -är, -er վերջավորությունների հետ, եզակի երրորդ դեմքը՝ ր համեմատում է հին իռլանդերենի կրավորական սեռի մի շարք բայերի երրորդ դեմքի -ir վերջավորության հետ: Նա գրում է. «-ir, -er վերջավորությունները մենք տեսնում ենք հայերենում, այն էլ և՛ անցյալ անկատար, և՛ անցյալ կատարյալ ժամանակներում»¹: Այսպիսով, ըստ Ս. Ղազարյանի բացատրության՝ անկատարի և անցյալ կատարյալի եզակի թվի բոլոր վերջավորությունները գալիս են հնդեվրոպական լեզվից, ունենալով իրենց համապատասխանությունները հնդեվրոպական մյուս լեզուներում:

Մեզ թվում է, որ այս հարցում Ս. Ղազարյանը դրական արդյունքների չի հասել, քանի որ այդ ստուգաբանությունները համեմատական քերականության տվյալներով չեն հիմնավորվում և հենվում են միայն արտաքին նմանության վրա:

Մեյեն ցույց է տվել, որ բրետոներենի -ir, -är, -er վերջավորությունները, որոնցով կազմվում են անդեմ նշանակությամբ բայեր, հին իռլանդերենի ir վերջավորությունը, ինչպես նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում հանդիպող r վերջավորությամբ մի շարք ձևեր (սնս. cé-re «պառկում են», ալ. sōi-re «պառկում են», լտ. uehi-tu-r «տարվում է», ումբր. ferar «կրեբեն» և այլն) արտահայտում են անդեմ կամ կրավորական նշանակություն և ներկայացնում են հին *r-ն. վերջինս լինելով միջին սեռի վերջավորություն, Մեյեի ենթադրությամբ արտահայտել է հնդեվրոպական լեզվում անդեմության գաղափարը²: Հայերենի անկատարի երկրորդ և երրորդ դեմքերի և անցյալ կատարյալի երկրորդ դեմքի ր վերջավորությունը մեզ թվում է, որ չի կարելի համապատասխանությունների այս շարքում դասել: Անհամոզեցուցիչ է նաև անկատարի առաջին դեմքի ստուգաբանությունը: Պրոֆ. Ս. Ղազարյանի անկատարի դիմային վերջավորությունների առաջացման վերաբերյալ տված բացատրության հետ զգվար է համաձայնել նաև

¹ Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, էջ 134:

² А. Мейс, Введение..., էջ 248:

հետևյալ պատճառով. բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում էլ դիմա-
լին վերջավորութիւնները բառավերջում գտնվելով ենթարկվել են
մեծ փոփոխութիւնների, իսկ հին հայերենում ուժգնական վերջըն-
թեր շեշտի պատճառով նրանք հիմնականում ընկել են, կամ պահ-
պանվելով էլ հանդես են գալիս խիստ ձևափոխված վիճակում:
Այնինչ, ըստ այս բացատրութեան ստացվում է այնպես, որ հին
հայերենի անկատարի վերջավորութիւնները նույնութեամբ գալիս
են հնդեվրոպական լեզվից, որը հակասում է հայերենի հնչյունա-
կան զարգացման օրենքներին:

Այնուհետև, մեր կարծիքով ճիշտ չէ նաև անկատարի հոգ-
նակի թվի և ընդհանրապես բոլոր ժամանակների հոգնակի թվի
վերջավորութիւնների մասին պրոֆ. Ս. Ղազարյանի տված բացա-
տրութիւնը: Անկատարի հոգնակի թվի վերջավորութիւնների մա-
սին Ս. Ղազարյանը գրում է. «Հոգնակին կազմվում է ընդհանուր
սկզբունքով. եզակի համապատասխան դեմքերին ավելացվում են
ք և ց հոգնակի վերջավորութիւնները, որոնցից առաջ ընկնում է
երկրորդ և երրորդ դեմքերի ք-ն և պահպանվում է առաջին դեմքի
վերջավորութեան ա-ն առաջին և երկրորդ դեմքերը միմյանց հետ
չջիոթեկու համար»¹:

Հին հայերենի հոգնակիի կազմութեան ընդհանուր սկզբունքն
այն է, որ առաջին և երկրորդ դեմքերը բոլոր դեպքերում ունեն
ք, իսկ երրորդ դեմքը՝ ց: Բայց դրանք եզակի թվի համապատաս-
խան դեմքերի վրա չէ, որ ավելանում են, այլ հանդիսանում են
հոգնակի թվի դիմալին վերջավորութիւնների վերջին հնչյունները,
որոնք օրինաչափորեն հանդես են գալիս բոլոր ժամանակներում:
Այնուհետև, եթե անկատարի բոլոր վերջավորութիւններն ունեն
հնդեվրոպական ծագում, ինչպես կարծում է Ս. Ղազարյանը, ապա
հոգնակիի կազմութեան այդ սկզբունքն առավել ևս չի կարելի ըն-
դունել, քանի որ հնդեվրոպական հիմք-լեզվում, որը մի թեքական
տիպի լեզու էր, հոգնակին մեկ առանձին մասնիկով չէր արտա-
հայտվում, այլ յուրաքանչյուր դեմք, եզակի թե հոգնակի, ուներ
իրեն հատուկ դիմալին վերջավորութիւնը, որտեղ դեմքը և թիվը
(նաև մյուս կատեգորիաները) արտահայտվում էին մեկ ընդհանուր
վերջավորութեամբ. ինչպես, օրինակ՝ լատիներենում (առաջին դեմք
եզակի amo, հոգն. amamus, եզակի երկրորդ դեմք amas, հոգն.
amatis և այլն):

¹ Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմութիւն, էջ 135:

Հին հայերենի անկատարի կազմութեան վերաբերյալ եղած կարծիքները քննելով, տեսնում ենք, որ լեզվաբանների մեծ մասն ալն համարում է բարդ կազմութիւն: Լեզվաբանների մի մասը (Բոպպ, Մյուլլեր, հետագայում նաև Մառ) գտնում է, որ բայերի անկատարը կազմվել է ներկայի հիմքի վրա՝ էական բայի անկատարի ձևերի կցումով:

Այսպիսի մոտեցումը մեզ թվում է հիմնովին սխալ և հիմնոված է միայն էական բայի և Ե խոնարհման մյուս բայերի անկատարի արտաքին նմանութեան վրա: Այդպիսի մոտեցումը ցուցաբերվել է նաև ներկայի ձևերի նկատմամբ, որին անդրադարձանք համապատասխան տեղում: Այստեղ ևս շփոթութիւն առաջացնողը դարձյալ հիմքի՝ Ե և էական բայի արմատի՝ Ե ձայնավորների նմանութիւնն է, որոնք ունեն միևնույն դիմալին վերջավորութիւնները:

Ինչպես ներկայում, այնպես էլ անցյալ անկատարում, եւ էական բայը և Ե խոնարհման բայերն ունեն ամբողջովին նման թեքումներ, որը բացատրվում է փոխադարձ ազդեցութիւններով, բայց ոչ էական բայի խոնարհված ձևերի և բայահիմքի կցումով:

Բոպպի և մյուսների՝ անկատարի կազմութեան բացատրութեան դեմ են խոսում նաև Կ և Ու խոնարհումների անկատարի ձևերը (աղայի, աղայիք, աղայք, լնուի, լնուիք, լնոյք և այլն), որտեղ դժվար է պատկերացնել ներկայի հիմքի և էական բայի կցումը:

Եթե անկատարը բարդ կազմութիւն է, ապա այդ բարդութիւնը ոչ թե բերե-եի, բերե-եիք հարաբերութեամբ է, այլ բերե-ի, բերե-իք և այլն, որտեղ Ի-ն, ինչպես ենթադրում է Մեյեն (նաև Պեդերսընը), կարող է համապատասխանել *es արմատի հին անկատարի ձևերին (հոմ. ἦα, սնս. ἄσα):

Անկատար ժամանակի դիմալին վերջավորութիւնների առաջացման հարցը, ինչպես տեսանք, նույնպես տեղի է տվել մի շարք ենթադրութիւնների, և այդ վերջավորութիւններից բոլորը չեն, որ վերջնական լուծում են ստացել:

Եզակի առաջին դեմքի Ի վերջավորութեան ծագումը պարզ է: Մեյեն ենթադրում է, որ այն կարող է լինել *es արմատի անցյալ ժամանակի ձևը:

Երկրորդ դեմքի Ի վերջավորութիւնը (ինչպես և անցյալ կատարյալինը), ինչպես ենթադրում են Բրուգմանը և Մեյեն, ամենայն հավանականութեամբ ծագումով մի մասնիկ է, որ ներմուծվել է հրամայական եղանակից:

Քննելով եզակի երրորդ դեմքի վերջավորությունը (աղա-յ-ր), տեսնում ենք, որ այն ունի հնդեվրոպական ծագում:

Եզակի երրորդ դեմքի յ-ն հին հայերենի խոնարհման համապարգում ընդհանրապես օրինաչափ երևույթ է և, մեր կարծիքով, բոլոր դեպքերում էլ կապված է հնդեվրոպական հիմք-լեզվի եզակի երրորդ դեմքի կամ առաջնային *-ti և կամ երկրորդային *-t վերջավորության հետ: Այսուհանդերձ, միշտ չէ, որ այդ վերջավորությունը հեշտությամբ բացատրվում է հայտնի հնչյունական օրենքների հիման վրա: Այսպես, օրինակ՝ եթե ներկայի բերե (բերեյ-ից) ձևը ճշտությամբ համապատասխանում է հնդեվրոպական *bhere-ti-ին, ապա բերեք (<բերե-յր), լնոյր, աղայր ձևերը նույնպես պարզությամբ չեն բացատրվում, թեև յ-ն այստեղ ևս, անկասկած, համապատասխանում է հնդեվրոպական լեզվի երրորդ դեմքի t-ին:

Վերջին ր-ն Մեյերի ստուգաբանությամբ նույնպես ունի հնդեվրոպական ծագում:

Հոգնակին կազմվում է ընդհանուր սկզբունքով, այսինքն՝ առաջին և երկրորդ դեմքերը ունեն ք, իսկ երրորդ դեմքը՝ ն: Առաջին դեմքում ի-ն բացակայում է, նրա փոխարեն երևան է գալիս ա ձայնավորը, որին միանում է ք-ն՝ բերեաք, երկրորդ դեմքում ք-ն միանում է ի-ին՝ բերեիք, երրորդ դեմքը ունի ն՝ բերեին:

Հայերենի անցյալ անկատարի վերջավորությունները մեծ չափով նման են անցյալ կատարյալի վերջավորություններին: Անցյալ անկատարի (իմպերֆեկտ) և անցյալ կատարյալի (պերֆեկտ) կապը, ինչպես ցույց է տվել պրոֆ. Աճառյանը, շատ տարածված երևույթ է լեզուներում (գերմաներեն, անգլերեն, ռուսերեն, պարսկերեն, թուրքերեն) և ինչպես հայերենում, այնպես էլ այլ լեզուներում, բացատրվում է նրանով, որ երկու ժամանակներն էլ ներկայացնում են անցյալը¹: Հին հայերենի անկատարի վերջավորություններից երեքը՝ -ի, -աք, -իմ լիովին համապատասխանում են կատարյալի վերջավորություններին, երկուսը՝ -իր, -իք տարբերվում են միայն նախորդ ձայնավորով, և միայն անկատարի եզակի երրորդ դեմքը կազմվում է նոր մասնիկով՝ ր:

Ե խոնարհման անցյալ անկատարում կրավորական նշանակություն մը երբեմն երևան է գալիս -իւր վերջավորությունը՝ տեսանիւր, հառանիւր, կոչիւր և այլն: Այս վերջավորության առաջացման

¹ См. Р. А ч а р я н, Имперфект в древнеармянском..., էջ 87:

վերաբերյալ Բոպպը արել է մի ենթադրություն, որը մեզ անհավանական չի թվում: Նա գտնում է, որ -իւր վերջավորության ին հանդիսանում է անկատարի կրավորաձև խոնարհման մի մնացորդ (ՅԻ-ից), որը մյուս բոլոր դեմքերում անհետացել է, մնալով միայն եզակի թվի երրորդ դեմքում¹:

-իւր վերջավորության առաջացման մասին հայտնվել են այլ կարծիքներ ևս: Այսպես, օրինակ՝ Պեդերսընը գտնում է, որ անցյալ անկատարի եզակի երրորդ դեմքը՝ խաւսիւր կազմվել է անցյալ կատարյալի կրավորաձև խոնարհման եզակի երրորդ դեմքի (խաւսեցաւ) նմանությունից: Վերջինիս մեջ, ըստ նրա, կա ետադաս մասնիկ հանդիսացող մի փոխադարձ դերանուն՝ իւր²:

6. ԱՆՑՑԱԼ ԿԱՏԱՐՑԱԼ

Անցյալ կատարյալ ժամանակը (արմատական և բաղադրյալ-ցոյական) ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների համար ունի հետևյալ վերջավորությունները.

Ներգործաձև

-ի	~աք
~եր	~էք, ~իք
~	~ին

Կրավորաձև

~այ	~աք
~ար	~ալք
~աւ	~ան

Ներգործաձև խոնարհման եզակի երրորդ դեմքում հիմքը հանդես է գալիս որպես դիմալին ձև, քանի որ վերջավորություն չունի: Մյուս դեմքերում շեշտը հիմքի վերջին վանկից տեղափոխվում է վերջավորությունների վրա: Հիմքի վերջին վանկի ձայնավորը կամ երկբարբառը շեշտը կորցնելով ենթարկվում է հնչյունափոխության՝ համաձայն գրաբարի հնչյունափոխական կանոնների: Եզակի երրորդ դեմքում շեշտ կրելու հետևանքով հնչյունափոխված ձայնավորներն ու երկբարբառները վերականգնում են իրենց նախ-

¹ Տե՛ս Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. III, էջ 84—85:

² Տե՛ս Պեդերսըն, Նպաստ մը..., էջ 28:

կին վիճակը: Այսպես՝ գրեցի, գրեցիր, գրեաց, գրեցաք, գրեցեք (իք), գրեցին կամ՝ մտի, մտեր, մուտ, մտաք, մտեք (իք), մտին և այլն:

Եզակի թվի երրորդ դեմքը միավանկ լինելու դեպքում ստանում է ե կամ ե նախահավելվածը (augmentum), որը դրվում է բայի սկզբից: Եթե բայը սկսվում է բաղաձայնով, ապա ընդունում է ե նախահավելվածը, օրինակ՝ եմաւ, եմուտ, ետես և այլն: Զայնավորով սկսվող բայերը ե-ի փոխարեն ունենում են ե. օրինակ՝ եանց, եօծ, եարկ և այլն: Ե-ով սկսվող բայերը նախահավելված չեն ունենում, օրինակ՝ ել:

Զայնավորով սկսվող բայերը հնդ-իրանական և հունարեն լեզուներում նախահավելված չեն ունենում: Այդ նույն երեուլթը դիտվում է նաև Սուրբ գրքի տեքստերում, հետևաբար եւած և նման ձևերը դասական գրաբարին հաջորդող շրջանում կատարված նորմաթուխյուններ են:

Հին հայերենի արմատական անցյալ կատարյալը պահպանել է հնդեվրոպական անցյալ ժամանակին հատուկ նախահավելվածը, որը հայերենի հնդեվրոպական ծագումը բացահայտող ակնբախ գծերից մեկն է:

Բոլոր հնդեվրոպական լեզուները չեն, որ ունեն նախահավելված: Նախահավելվածը երևան է գալիս միայն հնդ-իրանական, հունարեն և հայերեն լեզուներում: Նախահավելվածը հայերենում պահպանվել է կանոնավոր բայերի միայն եզակի երրորդ դեմքում, այն դեպքում, երբ դիմավոր ձևը միավանկ է: Այսպես, օրինակ՝ եբեր ձևը ճշտորեն համապատասխանում է սնս. á-bharat, հն. ἔ-φερον δևերին, հյ. ե-լիք, հն. ἔ-λιπε, հյ. ե-հաքց, սնս. á-precchat, հյ. ե-դ, սնս. á-dhāt, հյ. ե-տ, սնս. a-dāt և այլն: Հայերենում վերջին երկու հնչյունները հնչյունական օրենքի համաձայն ընկնում են:

Սանսկրիտում և հունարենում նախահավելվածը պահպանվել է աորիստի բոլոր դեմքերում. այսպես, օրինակ՝

եզակի	հոգնակի
սնս. á-bharam	á-bharāma
á-bharas	á-bharata
á-bharat	á-bharan
հն. ἔ-φερον	ἔ-φέρουμεν (դոր. ἔ-φέρουμες)
ἔ-φερας	ἔ-φέρετε
ἔ-φερε	ἔ-φeron

Նույն բայը հայերենում ունի հետևյալ պատկերը.

եզակի	հոգնակի
բերի	բերաք
բերեր	բերէք, բերիք
եբեր	բերին

Սանսկրիտի ábharam, ábharas, ábharat և հն. *ĕpharom ĕpharas*. *ĕphare* ձևերին վերջավորությունների անկումով պետք է համապատասխաներ *eber* վերջավորությունից զուրկ ձևը, որը հայերենում պահպանվել է առանց ձևափոխության միայն եզակի երրորդ դեմքում: Դիմային վերջավորությունների կորուստը, որի հետևանքով առաջացել են նման ձևեր, հարկադրել է դիմելու նոր միջոցների:

Նախահավելվածը, անշուշտ, հայերենում ևս հատուկ է եղել սկզբում բոլոր դեմքերին, իսկ հետո ընկել է, պահպանվելով միայն եզակի երրորդ դեմքում: Որ բացի եզակի երրորդ դեմքից՝ մյուս դեմքերը ևս ունեցել են նախահավելված՝ վկայում են մի շարք ձևեր, որոնք պահպանվել են անկանոն բայերում: Այդ բայերը նախահավելվածը պահպանել են բոլոր ալն դեմքերում, որոնք միավանկ են. *օրինակ՝* գնեմ *բալից՝* եզի, եզիւր (եզեր), եզ, եզաք, եզիք, եզիմ, եզից, գիցես, գիցե, գիցուք, գիջիք, գիցեմ և այլն:

Նախահավելվածը բայական ձևերի անհրաժեշտ մասը չէր կազմում. այդ երևում է ալն բանից, որ նրա գործածությունը պարտադիր չէր: Վեղաներում և հոմերյան լեզվում հանդիպում են և՛ նախահավելվածով, և՛ առանց նախահավելվածի ձևեր. *օրինակ՝* *bhāram* և *ábharam*, *phérom* և *ĕphérom*: Հայերենում նույնպես նախահավելվածի գործածությունը պարտադիր չէ (բացի անկանոն բայերից), օր.¹ *եզիտ* և *զիտ* «գտավ»:

Բացի եզակի թվի երրորդ դեմքից, արմատական կատարյալում առանց զգվարություն ստուգարանվում է նաև հոգնակի թվի երկրորդ դեմքը, որի հնդեվրոպական ծագումը նույնպես անժըխտելի է: Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքը՝ բերք ճշտորեն համապատասխանում է սնս. *bhārata* և հն. *phéste* ձևերին: Հնդեվրոպական լ-ն երկու ձայնավորների միջև հայերենում վեր է ածվում յ-ի, որը միանալով նախորդ ե ձայնավորին, տալիս է ե: Ք-ն բերք ձևում, ինչպես և հոգնակի թվի առաջին դեմքում, հետագայի հավելում է: Հոգնակի երկրորդ դեմքում եք վերջավորության կողքին գործածվում է նաև իք վերջավորությունը, որը մեր կարծիքով առաջա-

ցել է հետագայում, հոգնակի երրորդ դեմքի ին վերջավորութեան ազդեցութեամբ, այնպես ինչպես սեպտեմբերը հոկտեմբերի նմանաբանութեամբ երբեմն արտասանվում է սեկտեմբեր, невятъ-ը де-сятъ-ի ազդեցութեամբ դառել է девять և այլն:

Հոգնակի երրորդ դեմքը՝ բերին համապատասխանում է վե-դայական bhāran և հոմերյան φέρων ձևերին և ծագում է *bheront հիմնաձևից: Հայերենում լ-ն ընկել է, և պահպանվել է միայն ո-ն, որին նախորդող՝ ներգործաձև խոնարհման մեջ՝ ի և կրավորաձև խոնարհման մեջ՝ ա ձայնավորների ծագումը պարզ չէ:

Մյուս դեմքերը ավելի դժվարութեամբ են ստուգաբանվում և այդ պատճառով էլ նրանց առաջացման մասին հայտնվել են տարբեր կարծիքներ:

Եզակի առաջին դեմքի ի վերջավորութեան ծագումը պարզ չէ: Կրավորաձև խոնարհման մեջ յ-ն (բերայ) Մեյլի և Բրուգմանի ենթադրութեամբ ներկայացնում է ներգործաձև խոնարհման ի-ի (բեր-ի) ձևափոխությունը¹:

Պեդերսընը գտնում է, որ անցյալ կատարյալի ի-ն անկատարի եզակի առաջին դեմքի ի-ի ազդեցության արդյունք է հանդիսանում:

Պեդերսընը անցյալ կատարյալի մեջ փնտրում է հին կատարյալի հատուկ վերջավորություններ, որ և իր կարծիքով գտնում է: Նա ենթադրում է, որ ասեմ-ասացի, գիտեմ-գիտացի, կարեմ-կարացի և այլն ձևերում երևան եկող ա-ն համապատասխանում է հնդեվրոպական կատարյալի եզակի առաջին դեմքի *-a վերջավորությանը, որը առկա է նաև հրամայականում՝ սիրեա և անցյալ դերբայում՝ սիրեալ: Սրանից ելնելով նա ենթադրում է, որ հին հայերենի նախապատմական շրջանում անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքի վերջավորությունը եղել է a, իսկ հոգնակիում՝ aes²:

Լեզվաբաններին առանձնապես շատ է զբաղեցրել անցյալ կատարյալի (սրա հետ կապված նաև անցյալ անկատարի) եզակի երկրորդ դեմքի ր վերջավորութեան հարցը (ներգ. բերբեր, կր. բերբար): Այսպես, օրինակ՝ Պետերմանը³, Բոպպը⁴ և Պատկանյանը⁵ հայտնում են այն կարծիքը, որ եզակի երկրորդ դեմքի ր-ն առա-

¹ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse..., էջ 125:

² Տե՛ս Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը..., էջ 26—28:

³ H. Petermann, Grammaticae..., էջ 191, 212:

⁴ Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik..., B. II. էջ 286:

⁵ К. Патканов, Исследование..., էջ 93:

շացել է հնդեվրոպական S-ի ձևափոխությունը: Ֆ. Բոպպը գրում է, որ հյ. բերքեր ձևը լիովին համապատասխանում է սնս. ábharas և հն. ἄφῃρος ձևերին, որտեղ S-ը վեր է ածվել ր-ի:

Պեդերսոնը ենթադրում է, որ անցյալ կատարյալի եզակի երկրորդ դեմքի ր վերջավորությունն առաջացել է երկրորդ դեմքի դերանունից: Նա գրում է. «Տարակուսելու ալլ եւս տեղի չի մնար, թէ սհմ. կտ.-ի երկրորդ դեմքին և հրամայականի զանազան ձևերուն ր տառը՝ պարզապէս եզակի երկրորդ դեմքին դերանունն է»¹: Այդ դերանունը Պեդերսոնի կարծիքով սկսվել է Ս հնչյունով, որը և վեր է ածվել ր-ի:

Ս. Բուզգեն կատարյալի 'եզակի թվի երկրորդ դեմքի, ինչպես նաև խոնարհման բոլոր ձևերում երևան եկող ր վերջավորության մասին անում է այն ենթադրությունը, որ դրանք առաջացել են հնում վերջահար կերպով գործածվող մի անշեշտ բառից, որն այնուհետև վեր է ածվել վերջավորությանը²:

Մյուս ենթադրությունը, որ մեր կարծիքով ամենից հավանականն է, Կ. Բրուգմանի³ և Մեյերի ենթադրությունն է: Ըստ որի՝ անցյալ կատարյալի և սրա հետ կապված նաև անցյալ անկատարի եզակի երկրորդ դեմքի ր-ն հրամայականի եզակի երկրորդ դեմքից թափանցած մի ձև է, որն իր հերթին առաջացել է մասնիկից (*-ra): Հետևաբար բերքեր-ը առաջացել է *bheres-ı(e) նախաձևից և վեղ. bháras, հոմ. φέρος ձևերի բնի e ձայնավորի պահպանումը հայերենում բացատրվում է հենց այդ մասնիկի հավելումով:

Հոգնակի առաջին դեմքն ունի և՛ ներգործածե, և՛ կրավորածե խոնարհումների համար աք վերջավորությունը՝ բերաք: Նույն բայը հոգնակի առաջին դեմքում սանսկրիտում ábharama և հունարենում ἐφόρονεν է (դոր. քես): Անշուշտ, հայերենը ևս հոգնակի առաջին դեմքում ունեցել է մ, որը համաբանություն ազդեցության հետևանքով անհետացել է, ինչպես որ ունենք նաև երկրորդ ապառնու բերցուք ձևում: Աք վերջավորության ա ձայնավորը բացատրելի չէ:

Կրավորածե խոնարհման եզակի թվի երկրորդ դեմքն ունի ալ վերջավորությունը: ւ-ն Մեյերն համարում է հնդեվրոպական տիպի ամենաարխայիկ վերջավորություններից մեկը՝ *u (*w) և կապում

¹ Պեդերսոն, Նպաստ մը..., էջ 57:

² Տե՛ս S. Bugge, Beiträge..., էջ 44-46:

³ Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., էջ 604:

է հնդեվրոպական մի շարք լեզուների համապատասխան ձևերի հետ: Այսպես, օրինակ՝ այդ հնչյունը երևան է գալիս սանսկրիտի կատարյալում՝ *jajñau* «ես (նա) ճանաչեցի», լատիներենում՝ *ī-*ի հավելումով՝ *noui*, *noui* «ես (նա) իմացա», թոխարերենում՝ *ā-*ի հավելումով՝ *prakwā* «ես հարցրի» և այլն: Հայերենում լ-ն ներկայացնում է հնդեվրոպական *w-ն, որին պետք է հաջորդեր մի որևէ հնչյուն¹:

Պրոֆ. Ղափանցյանը անցյալ կատարյալի կրավորածն խոնարհման եղակի երրորդ դեմքի լ-ն դասում է ասիանիկ ծագում ունեցող մասնիկների խմբի մեջ և համեմատում է ուրարտական *abi* վերջավորությամբ բայերի հետ. օրինակ՝ *uštabi* և այլն: Պրոֆ. Ղափանցյանը ենթադրում է, որ ուրարտական *b-*ին հայերենում համապատասխանում է լ²:

2. ԱՆԿԱՆՈՆ ԵՎ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Համեմատական քերականության տեսակետից առանձնապես ուշադրության արժանի են լեզվի անկանոն և պակասավոր ձևերը: Դրանք մեծ մասամբ հաճախակի գործածվող բայեր են, որոնք լավ պահպանվելով հիշողության մեջ, զգվարության մեջ են ենթարկվում համարանության ազդեցությանը և ներկայացնում են հնազույն վիճակը: Այդ կարգի բայերը խոնարհման ընդհանուր համակարգից շեղվում են, մինչդեռ հնում դրանք կանոնավոր են եղել: Այդպիսի բայ է, օրինակ՝ հնդեվրոպական լեզուներում *es արմատից կազմված էական բայը, որի խոնարհման մեջ պակասում են մի շարք ժամանակներ: Այդ բայը հնում շատ տարածված անբուն խոնարհման մի մնացորդ է: Բայերի այդ տիպն առտիճանաբար անհետացել է և ավանդված լեզուներում այն երևան է գալիս որպես խոնարհման ընդհանուր համակարգից շեղվող մի բայ:

Անկանոն և պակասավոր ձևերը չեն բացատրվում ավանդված լեզուներում գործող կանոններով և միայն համեմատական քերականության շնորհիվ է, որ վերականգնվում է նրանց հնազույն վիճակը և հնարավոր է դառնում բացատրել:

Գրաբարում կան մի խումբ բայեր, որոնք շեղվում են խոնարհման ընդհանուր կանոններից և հանդես են բերում լուրահատուկ խոնարհում: Խոնարհման մեջ երևան եկող շեղումները հայե-

¹ A. Meillet, *Esquisse...*, էջ 124:

² Г. Кананцян, К происхождению армянского языка, էջ 30:

րենում վերաբերում են միայն անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներին, իսկ ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում անկանոն բայերը խոնարհվում են ընդհանուր օրենքներով:

Հին հայերենի անկանոն և պակասավոր բայերը շատ գործածական բառեր են և մեծ մասամբ ունեն հնդեվրոպական ծագում:

Գրաբարի անկանոն և պակասավոր բայերն են՝ առնեմ, գնեմ, լսեմ, ճանաչեմ, յառնեմ, յանցանեմ, մեղանչեմ, տամ, գամ, ուտեմ, քմպեմ, լինիմ, ունիմ, երթամ, եմ, գոմ, կայ, պարտիմ, գոգ:

Առնեմ¹ բայը ներկայի հիմքից կազմված ժամանակներում որևէ շեղում հանդես չի բերում. անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում երևան է գալիս արար հիմքը:

Ներկա

Գերգործական		Կրավորական	
առնեմ	առնեմք	առնիմ	առնիմք
առնես	առնէք	առնիս	առնիք
առնէ	առնեն	առնի	առնին

Անցյալ անկատար

Գերգործական		Կրավորական	
առնէի	առնէաք	առնիի	առնէաք
առնէիր	առնէիք	առնէիր	առնէիք
առնէր	առնէին	առնէր	առնէին

Առաջին ապառնի

Գերգործական		Կրավորական	
առնիցեմ	առնիցեմք	առնիցիմ	առնիցիմք
առնիցես	առնիցէք	առնիցիս	առնիցիք
առնիցէ	առնիցեն	առնիցի	առնիցին

¹ Անկանոն բայերի ստուգաբանությունների համար օգտագործված են Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանը» և Մեյի «Գրասական հայերենի համառոտական քերականության ուրվագծի» «Անկանոն բայեր» բաժնի նյութերը:

Արգելական հրամայական

Ներգործածև		կրավորածև	
մի՛ առնիր	մի՛ առնէք	մի՛ առնիր	մի՛ առնիք

Անցյալ կատարյալ

Ներգործածև		կրավորածև	
արարի	արարաք	արարալ	արարաք
արարեր	արարէք (իք)	արարար	արարալք
արար	արարին	արարաւ	արարան

Երկրորդ ապառնի

Ներգործածև		կրավորածև	
արարից	արասցուք	արարայց	արասցուք
արասցես	արասջիք	արասցիս	արասջիք
արասցէ	արասցեն	արասցի	արասցին

Բուն հրամայական

Ներգործածև		կրավորածև	
արա՛	արարէք	արարեա՛լ լեր	արարեա՛լ լերուք

Հորդորական հրամայական

Ներգործածև		կրավորածև	
արասջի՛ր	արասջի՛ք	արասջիր	արասջիք

Առնեմ բայի դերբայներն են ներգործածև և կրավորածև՝

անորոշ — առնել
 ապառնի — առնելոց (առնելի)
 անցյալ — արարեալ
 ենթակայական — արարող (արարիչ)

Վերջինս գործածվում է միայն ներգործական նշանակութամբ։
 Արարի ձևը հայերենում միակն է, որ պահպանվել է հընդ-
 եվրոպական հիմք-լեզվի կրկնավոր կատարյալից։ Այս ձևը միան-
 գամայն համապատասխանում է հունարենի ἀραρῆν «դարսել, կար-

դավորել», ἀραρίστω «համարել, կազմել» բաղերին: Առնեմ ձեռն մոտենում է զենդերեն ǝṛǝnāwi «արված է» բալը: Պետերմանը արարի ձեռն առաջացումը բացատրում էր սխալ ձևով: Նա ենթադրում էր, որ արարի ձևում առնեմ-ի ուն երկու պարզ բերի է բաժանվել (ար-ար-ի):

Դնեմ

Ներկա

Ներգործածակ		Կրավորածակ	
դնեմ	դնեմք	դնիմ	դնիմք
դնես	դնէք	դնիս	դնիք
դնէ	դնեն	դնի	դնին

Անցյալ անկատար			
Ներգործածակ		Կրավորածակ	
դնէի	դնէաք	դնէի	դնէաք
դնէիր	դնէիք	դնէիր	դնէիք
դնէր	դնէին	դնէր	դնէին

Առաջին ապառնի			
Ներգործածակ		Կրավորածակ	
դնիցեմ	դնիցեմք	դնիցիմ	դնիցիմք
դնիցես	դնիցէք	դնիցիս	դնիցիք
դնիցէ	դնիցեն	դնիցի	դնիցին

Արգելական հրամայական			
Ներգործածակ		Կրավորածակ	
մի՛ դնե՛ր	մի՛ դնէ՛ք	մի՛ դնի՛ր	մի՛ դնի՛ք

Անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում երևվան է դալիս և նախահավելվածը, որը պահպանվում է բոլոր միավանկ ձևերում (բացառությամբ բուն հրամայականի):

Անցյալ կատարյալ			
Ներգործածակ		Կրավորածակ	
եդի	եդաք	եդալ	եդաք
եդիր (եդեր)	եդիք	եդար	եդալք
եդ	եդին	եդաւ	եդան

Երկրորդ ապառնի

Ներգործածև		կրավորածև	
եղից	դիցուք	եղալց	դիցուք
դիցես	դիշիք	դիցիս	դիշիք
դիցէ	դիցեն	դիցի	դիցին

Բուճ հրամայական

Ներգործածև		կրավորածև	
դի՛ր	դի՛ք	եղեա՛լ լիբ	եղեա՛լ լիբուք

Հորդորական հրամայական

Ներգործածև		կրավորածև	
դիշի՛ր	դիշի՛ք	դիշիբ	դիշիք

Դնել բալի դերբայներն են՝ ներգործածև և կրավորածև.

անորոշ — դնել
 ապառնի — դնելոց (դնելի)
 անցյալ — եղեալ

Դնեմ բայը ծագում է հնդեվրոպական *dhe- «դնել» արմատից: Ներկան կազմվում է դի արմատով և ն ածանցով (*դի-ն-ել), որն անցյալ կատարյալի հիմքում բացակայում է: Անցյալ կատարյալի հիմքն է՝ եդ, որը կազմված է հնդեվրոպական *e- նախահավելվածով: Նախահավելվածը պահպանվում է անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված բոլոր միավանկ ձևերում: Հրամայականը կազմվում է դի արմատից, որին կցվում է ր մասնիկը՝ դի՛ր:

Հնդեվրոպական լեզվում *dhe- արմատը միայն անցյալ կատարյալի ձև ուներ, իսկ ներկայի ձևերը կազմվում էին կրկնությամբ. ալսպես, օրինակ՝ սնս. dádĥāmi, հն. τίδημι հնդեվրոպական մյուս լեզուները, որոնք չեն պահպանել կրկնավոր ներկան, ստեղծել են ներկա որևէ ածանցով, օրինակ՝ հին սլավոներենը և լատիներենն օգտագործել են -ye ածանցը (հալ. děje, լատ. facio), իսկ հայերենը ներկան կազմել է ne մասնիկով՝ դնեմ: Եղակի թվի երրորդ դեմքը՝ եդ համապատասխանում է սնս. ádhāt, զնդ. adā, հն. ॐधेय ձևերին, որոնք առաջացել են *édhet նախաձևից:

Համեմատության համար բերում ենք հետևյալ զուգահեռները.

սնս.	հն.	հլ.
á-dhâ-m	ě-ծդ-ւ	հդի
á-dhâ-s	ě-ծդ-ւհ	հդիւր (հդհւր)
á-dhâ-t	ě-ծդ	հդ
á-dhâ-ma	ě-ծե-ւսն (դոր. ւսհ)	հդաք
á-dhâ-ta	ě-ծե-ւտ	հդիք
á-dhâ-n	ě-ծե-ւն	հդին

Տամ

Ներկա		Անցյալ անկատար	
ճերգործածակ		կրավորածակ	
տամ	տամք	տալի	տալաք
տաս	տալք	տալիւր	տալիք
տալ	տան	տալւր	տալին

Առաջին ապառնի

ճերգործածակ		կրավորածակ	
տալցեմ	տալցեմք	տալցիմ	տալցիմք
տալցես	տալցէք	տալցիս	տալցիք
տալցէ	տալցեն	տալցի	տալցին

Արգելական հրամայական

ճերգործածակ

մի' տար մի' տալք

Տամ բալի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում երևան է գալիս ե նախահավելվածը, որը պահպանվում է բոլոր միավանկ ձևերում՝ բացառությամբ աաց-ի և բուն հրամայականի: Անցյալ կատարյալում և բուն հրամայականում արմատական ա ձայնավորին փոխարինում է ու-ն:

Անցյալ կատարյալ

ճերգործածակ		կրավորածակ	
ետու	տուաք	տուալ	տուաք
ետուր	ետուք	տուար	տուալք
ետ	ետուն	տուաւ	տուան

Երկրորդ ապառնի

Ներգործածև

կրավորածև

տաց	տացուք	տուալց	տացուք
տացես	տաջիք	տացիս	տաջիք
տացէ	տացեն	տացի	տացին

Բուն հրամայական

Ներգործածև

կրավորածև

տո՛ւր	տո՛ւք	տուեա՛լ լեր	տուեա՛լ լերուք

Հորդորական հրամայական

Ներգործածև

կրավորածև

տաջի՛ր	տաջի՛ք	տաջիր	տաջիք

Տամ բայի դերբայներն են՝ ներգործածև և կրավորածև.

անորոշ — տալ
 ապառնի — տալոց (տալի)
 անցյալ — տուեալ
 ենթակայական — տուող

Վերջինս ունի միայն ներգործական նշանակություն:

Տամ բայը ծագում է հնդեվրոպական *dā-, *dō-, *d- «տալ» արմատից, որը կարելի է համեմատել սնս. dādāmi. զնդ. daḍami, հն. 𐎠𐎡𐎴𐎠, 𐎠𐎡𐎴𐎠 «պարգև», լտ. do, սլ. dami, լիտ. dū'mi, ալբ. daše և այլ բայերի հետ:

Այս բայը հայերենում պահպանել է հնդեվրոպական արմատի հնչյունափոխությունը. տամ-ը ծագում է հնդեվրոպական *dā- արմատից և հենվում է *dā-ye նախաձևի վրա: Տու-ն հնդեվրոպական *dō- արմատից է ծագում: Ետու-ն հենվում է *e-dō- նախաձևի վրա: Տուր ձևը ծագում է հնդեվր. *dōra նախաձևից, որին համապատասխանում են հն. 𐎠𐎡𐎴𐎠, հսլ. darŭ: Ետ ձևը համապատասխանում է սնս. ādāt, զնդ. dāt բայերին, որոնք առաջացել են հնդեվրոպական ē-dō-t-ից: Տաց-ը ներկայացնում է հնդեվր. *dā-ske-ն:

Լսեմ

Ներկա

Ներգործածև

կրավորածև

լսեմ   լսեմք
լսես   լսէք
լսէ   լսեն

լսիմ   լսիմք
լսիս   լսիք
լսի   լսին

Անցյալ անկատար

Ներգործածև

կրավորածև

լսէի   լսէաք
լսէիր   լսէիք
լսէր   լսէին

լսէի   լսէաք
լսէիր   լսէիք
լսէր   լսէին

Առաջին ապառնի

Ներգործածև

կրավորածև

լսիցեմ   լսիցեմք
լսիցես   լսիցէք
լսիցէ   լսիցեն

լսիցիմ   լսիցիմք
լսիցիս   լսիցիք
լսիցի   լսիցին

Արգելական հրամայական

Ներգործածև

կրավորածև

մի՛ լսեր   մի՛ լսէք   մի՛ լսիր   մի՛ լսիք

Լսեմ բալի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակ-
ներում երևան է գալիս լու հիմքը և խոնարհվում է կրավորածև:
Փրկորդ ապառնին ունի խառն խոնարհում:

Անցյալ կատարյալ

Երկրորդ ապառնի

կրավորածև

խառն

լուալ   լուաք
լուար   լուալք
լուաւ   լուան

լուայց   լուիցուք
լուիցես   լուիջիք
լուիցէ   լուիցեն

Բուն հրամայական

լո՛ւր   լուա՛լք (լուարուք)

Հորդորական հրամայական

լուիչի՛ր

լուիչի՛ք

Լսեմ բայի դերբայներն են՝ ներգործածև և կրավորածև.

անորոշ — լսել

ապառնի — լսելոց (լսելի)

անցյալ — լուեալ կամ լսեալ

ենթակայական — լսող

Վերջինս ունի միայն ներգործական նշանակութուն:

Լսեմ բայը ժագում է հնդեվրոպական *k'leu- «լսել» արմատից և կարելի է համեմատել սնս. քս «լսել», քսutá «լուեալ», քսrudhi «լսիր», քսդոti «լսել», քսrus-tih «հնազանդութուն». հն. քսէօ «փառաբանել», քսնօ «լսել», լտ. clueo «հռչակել», հսլ. slušati «լսել», slava «փառք», լիտ. klišti «հնազանդվել» և այլն բառերի հետ:

ձանաչեմ բայի նախնական ձևն է *ծանաչեմ, որտեղ ծ-ն է հնչյունի առնմանությամբ դարձել է ֆ:

ձանաչեմ բայը ներկայի հիմքից կազմված ժամանակներում խոնարհվում է և խոնարհման ածանցավոր բայերի նման.

Ներկա

ներգործածև

կրավորածև

ճանաչեմ	ճանաչեմք	ճանաչիմ	ճանաչիմք
ճանաչես	ճանաչէք	ճանաչիս	ճանաչիք
ճանաչէ	ճանաչեն	ճանաչի	ճանաչին

Անցյալ անկառար

ներգործածև

կրավորածև

ճանաչէի	ճանաչէաք	ճանաչէի	ճանաչէաք
ճանաչէիր	ճանաչէիք	ճանաչէիր	ճանաչէիք
ճանաչէր	ճանաչէին	ճանաչէր	ճանաչէին

Առաջին ապառնի

ներգործածև

կրավորածև

ճանաչիցեմ	ճանաչիցեմք	ճանաչիցիմ	ճանաչիցիմք
ճանաչիցես	ճանաչիցէք	ճանաչիցիս	ճանաչիցիք
ճանաչիցէ	ճանաչիցեն	ճանաչիցի	ճանաչիցին

Արգելական հրամայական

Ներդրած աճի

Կրափորան

մի՛ ճանաչէր մի՛ ճանաչէք

մի՛ ճանաչիր մի՛ ճանաչիք

Անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում խոնարհումը կատարվում է ի թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերի օրինակով, այսինքն՝ միայն կրավորաձև և երկրորդ ապառնիում՝ խառն: Այս ձևերում հանդես է գալիս նախնական ծան արմատը:

Անցյալ կատարյալ

Երկրորդ ապառնի

ծանկալ   ծանկաք

ծանեալց   ծանիցուք

Ժամհար Ժամհայք

Ժամնիցենս   Ժամնիշիք

ծախեալ   ծախեալն

Ժառհիցէ   Ժառհիցեն

ՔՈԼՆ ԻՐԱՄԱՅԱԿՅԱՆ

$$\partial \omega_{\mathbb{H}^n} \big|_r \quad \partial \omega_{\mathbb{H}^n} \big|_{\mathbb{H}^n} \quad (\partial \omega_{\mathbb{H}^n} \big|_{\mathbb{H}^n})$$

Հորդորական հրամայական

ժամհիշի՛ր   ժամհիշի՛ք

Ճանաչեմք թալի գերբալներն եմ.

անորոշ — ճանաչեմ

ապառնի — ճանաչելոց (ճանաչելի)

անցյալ — ժանուցեալ

ԷՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ — ՃԱՆԱՀՈՂ

Այս բալը ծագում է հնդեվրոպական *g¹h- արմատից, որից լեզուներում պահպանվում են մի շարք համապատասխանություններ, ինչպես, օրինակ՝ հյ. ծափօք, ծափուցեալ, սնս. jñātá «ծանօթ», jñāti «նա ճանաչում է», հւլ. znati «ճանաչել», հն. γινω-σκω «ճանաչում եմ», γνωτος «ծանոթ», հլւ. nōsco (gnōsco-ից) «ճանաչել», գոթ. kann «գիտեմ» և այլն:

Ճանաչեմ բալի օրինակով եւ խոնարհվում նաեւ յառնեմ, յան-
ցանեմ և մեղանչեմ բայերը, որոնք ներկայի հիմքից կազմվող
ժամանակներում խոնարհվելով կանոնավոր բայերի նման, անցյալ

կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում հանդես են բերում միանման շեղումներ: Յառնեմ բայը հրամայականը կազմում է ինքնուրույն ձևով:

Յառնեմ¹

Ներկա

Անցյալ անկատար

լառնեմ	լառնեմք	լառնէի	լառնէաք
լառնես	լառնէք	լառնէիր	լառնէիք
լառնէ	լառնեն	լառնէր	լառնէին

Առաջին ապառնի

Արգելական հրամայական

լառնիցեմ	լառնիցեմք	մի՛ յառներ	մի՛ յառնէք
լառնիցես	լառնիցէք		
լառնիցէ	լառնիցեն		

Անցյալ կատարյալ

Երկրորդ ապառնի

լարեալ	լարեաք	լարեայց	լարիցուք
լարեար	լարեայք	լարիցես	լարիջիք
լարեաւ	լարեան	լարիցէ	լարիցեն

Բուն հրամայական

Հորդորական հրամայական

արի՛	արի՛ք	լարիջի՛ր	լարիջի՛ք

Դերբայներն են.

անորոշ — յառնել
ապառնի — յառնելոց
անցյալ — յարուցեալ

Յառնեմ բայի արմատն է ար և, ինչպես ցույց է տալիս հրամայականը, ժազում է հնդեվրոպական *լ- արմատից, որը *er, *or արմատի ձայնդարձի ստորին աստիճանն է: Կարելի է համեմատել սնս. րnōti, զնդ. ərənaoiti «երթալ», հն. ὀρνυμαι «առաջանալ, վեր կենալ», լատ. orior (նույն նշանակությամբ) ձևերի հետ:

¹ Ձեզոք բայ լինելով, ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում խոնարհվում է միայն ներգործածն:

Յանցանք

Ներկա

յանցանիմ յանցանիմք
յանցանես յանցանէք
յանցանէ յանցանեն

Անցյալ անկատար

յանցանէի յանցանէաք
յանցանէիր յանցանէիք
յանցանէր յանցանէին

Առաջին ապառնի

յանցանիցիմ յանցանիցիմք
յանցանիցես յանցանիցէք
յանցանիցէ յանցանիցեն

Արգելական հրամայական

մի՛ յանցաներ մի՛ յանցանէք

Անցյալ կատարյալ

յանցեալ յանցեաք
յանցեար յանցեալք
յանցեաւ յանցեան

Երկրորդ ապառնի

յանցեալց յանցիցուք
յանցիցես յանցիչիք
յանցիցէ յանցիցեն

Իռն հրամայական

յանցի՛ր յանցեա՛լք (յանցերո՛ւք)

Հորդորական հրամայական

յանցիչի՛ր յանցիչի՛ք

Դերբայներն են.

անորոշ — յանցանել
ապառնի — յանցանելոց
անցյալ — յանցուցեալ

Յանցանք բալը կազմվում է յ նախդիրով անց արմատից:
ժազումը հայտնի չէ:

Մեղանչել

Ներկա

մեղանչիմ մեղանչեմք
մեղանչես մեղանչէք
մեղանչէ մեղանչեն

Անցյալ անկատար

մեղանչէի մեղանչէաք
մեղանչէիր մեղանչէիք
մեղանչէր մեղանչէին

Առաջին ապառնի

մեղանչիցիմ մեղանչիցիմք
մեղանչիցես մեղանչիցէք
մեղանչիցէ մեղանչիցեն

Արգելական հրամայական

մի՛ մեղանչեր մի՛ մեղանչէք

Մեղանչեմ բալը անցյալ կատարյալում խոնարհվում է կրա-
վորածն, առանց ի բաղադրիչի:

Անցյալ կատարյալ

Երկրորդ ապառնի

մեղայ   մեղաք
մեղար   մեղալք
մեղաւ   մեղան

մեղաց   մեղիցուք
մեղիցես   մեղիչիք
մեղիցէ   մեղիցեն

Բուն հրամայական

Հորդորական հրամայական

մեղի՛ր   մեղա՛լք (մեղարուք)

մեղիչի՛ր   մեղիչի՛ք

Դերբայներն են.

անորոշ — մեղանչել
ապառնի — մեղանչելոց
անցյալ — մեղուցեալ

Ծագում է հնդեվրոպական *mel- «խաբել» արմատից, որին համապատասխանում են լիտ. mēlas «ստախոսութուն», հն. μέλεος «զուր, անօգուտ, խենթուկ, թշվառ», իռլ. mell «մեղք», զնդ. mairya «խաբեբայական», լտ. malum «ցավ, տառապանք, սխալ, հանցանք»:

Մի խումբ անկանոն բայերի անցյալ կատարյալի հիմքում և նրանից կազմված ժամանակներում երևան է գալիս բոլորովին ուրիշ արմատ, որը վերցվում է այլ բայերից:

Գամ բայի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակ-
ներում հանդես է գալիս եկ արմատը: Չեզոք բայ լինելով խո-
նարհվում է միայն ներգործածն:

Գամ

Ներկա

Անցյալ կատարյալ

գամ   գամք
գաս   գալք
գալ   գան

գալի   գալաք
գալիր   գալիք
գալր   գալին

Առաջին ապառնի

Արգելական հրամայական

գալցեմ   գալցեմք
գալցես   գալցէք
գալցէ   գալցեն

մի՛ գար   մի՛ գալք

Անցյալ կատարյալ

Երկրորդ ապառնի

եկի եկաք

եկից

եկեսցուք

եկիր (եկեր) եկիք

եկեսցես

եկեսչիք

եկն եկին

եկեսցէ

եկեսցեն

Բուճ հրամայական

Հորդորական հրամայական

եկ

եկա՛լք

եկեսչի՛ր

եկեսչի՛ք

Դամ բայի դերբայներն են.

անորոշ — դալ

ապառնի — գալոց

անցյալ — եկեալ

ենթակայական — եկող

Դամ բայի համապատասխան ձևերը հնդեվրոպական լեզուներում մեծ մասամբ կորել են: Ա. Մեյերի և Հ. Աճառյանի ենթադրությունը մին ծագում է հնդեվրոպական *wā- արմատից, և լատ. *vādere* «երթալ» բառը ալդ արմատի dh-ով աճած ձևն է, *vadum* «հուն», հվգ. *watan* «ջրով գնալ», անգլսք. *vadan*՝ նույն նշանակությամբ: Անցյալ կատարյալի եկի ձևը համապատասխանում է սնս. *ágām*, ղոր. *ѣхъ*, ատտ. *ѣхъ*՝ ձևերին: Ե նախահավելվածը պահպանվել է անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված բոլոր ձևերում միավանկությունից խուսափելու նպատակով, ինչպես նաև երբեմն էլ ոչ միավանկ ձևերում՝ եկեսցես և այլն: Անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքն ունի և ռնգայինը՝ եկն, որը կարելի է համեմատել սնս. *ágan*, գոթ. *qiman*, լատ. *ueniō* և այլն ձևերի հետ: Մեյերն ենթադրում է, որ եկայք ձևի մեջ պահպանվել է արմատի ա-ի հետքը:

Բոպպը¹, ինչպես և Պետերմանը² սխալ կերպով ենթադրում էին, որ եկի ձևում կ-ն գ-ի (գամ) ձևափոխությունն է:

Երկրորդ ապառնիում եզակի թվի երկրորդ դեմքից սկսած վերջավորությունից առաջ երևան եկող և հնչյունը առաջացել է բաղադրյալ—ցոյական բայերի նմանողությունը:

¹ *Sk.* Fr. Bopp, *Vergleichende Grammatik...*, B. II, էջ 287:

² *Sk.* H. Petermann, *Grammaticae...*, էջ 234:

Ուսեմ բալի ներկայի հիմքից կազմվող ձևերը խոնարհվում են և խոնարհման պարզ բայերի նման: Անցյալ կատարյալի հիմքում երևան է գալիս կեր արմատը: Երկրորդ ապառնին երկրորդ դեմքից սկսած խոնարհվում է անցյալ կատարյալի հիմքում ի թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերի օրինակով՝ խառն:

Ուսեմ

Ներկա

ճերգործան.

կրավորան.

ուսեմ

ուսեմք

ուտիմ

ուտիմք

ուսես

ուտէք

ուտիս

ուտիք

ուտէ

ուտեն

ուտի

ուտին

Անցյալ անկատար

ճերգործան.

կրավորան.

ուտէի

ուտէաք

ուտէի

ուտէաք

ուտէիր

ուտէիք

ուտէիր

ուտէիք

ուտէր

ուտէին

ուտէր

ուտէին

Առաջին ապառնի

ճերգործան.

կրավորան.

ուտիցեմ

ուտիցեմք

ուտիցիմ

ուտիցիմք

ուտիցես

ուտիցէք

ուտիցիս

ուտիցիք

ուտիցէ

ուտիցեն

ուտիցի

ուտիցին

Արգելական հրամայական

ճերգործան.

կրավորան.

մի՛ ուտեր

մի՛ ուտէք

մի՛ ուտիր

մի՛ ուտիք

Անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ձևերը խոնարհվում են միայն կրավորան:

Անցյալ կատարյալ

Երկրորդ ապառնի

կերալ

կերաք

կերալց

կերիցուք

կերար

կերալք

կերիցես

կերիշիք

կերաւ (եկեր)

կերան

կերիցէ

կերիցեն

Բուն հրամայական   Հորգորական հրամայական

կե՛ր   կերա՛յք   կերիշի՛ր   կերիշի՛ք

Ուտեմ բալի դերբայներն են՝ ներգործածև և կրավորածև.

անորոշ — ուտել
ապառնի — ուտելոց (ուտելի)
անցյալ — կերեալ
ենթակայական — կերող

Վերջինս ունի միայն ներգործական նշանակություն:

Ուտեմ բալը ծագում է հնդեվրոպական *ōd- արմատից, որը կարելի է համեմատել սնս. ādmi, զնդ adāiti, հն. ẽḏw. լտ. edō, գոթ. itan, հսլ. ěmī (*ēdmī-ից) և ավլն ձևերի հետ: Սրանք ծագում են հնդեվրոպական *ēd- կամ *ēd- արմատից. *ōd- -ը ձայն-դարձի միջին աստիճանն է, որից և առաջացել է հյ. ուտեմ բալը (o հյ. > ու): Այդ նույն *ōd- արմատը երևում է նաև հն. ẽḏwḏḡ «սնունդ» բառում: Անցյալ կատարյալում ինչպես հայերենը, այնպես էլ սանսկրիտը և հունարենը, ունեն տարբեր արմատներ: Այսպես՝ սնս. ághah «նա կերավ», հն. ẽḑaγe: Հայերենն ունի կերայ ձևը, որը կարելի է համեմատել սնս. girati «նա կուլ է տալիս», հսլ. žiretū, լտ. uorō ձևերի հետ: Անցյալ կատարյալի հզակի երրորդ դեմքում երևան է գալիս եկեր ձևը:

Ըմպեմ

Ներկա

Ներգործածև

կրավորածև

րմպեմ	ըմպեմք	ըմպիմ	ըմպիմք
ըմպես	ըմպէք	ըմպիս	ըմպիք
րմպէ	ըմպեն	ըմպի	ըմպին

Անցյալ անկատար

Ներգործածև

կրավորածև

ըմպէի	ըմպէաք	ըմպէի	ըմպէաք
ըմպէիր	ըմպէիք	ըմպէիր	ըմպէիք
րմպէր	րմպէին	ըմպէր	ըմպէին

Առաջին ապառնի

Ներգործան		կրավորան	
ըմպիցեմ	ըմպիցեմք	ըմպիցիմ	ըմպիցիմք
ըմպիցես	ըմպիցէք	ըմպիցիս	ըմպիցիք
ըմպիցէ	ըմպիցեն	ըմպիցի	ըմպիցին

Արգելական հրամայական

Ներգործան		կրավորան	
մի՛ ըմպեր	մի՛ ըմպէք	մի՛ ըմպիր	մի՛ ըմպիք

Ըմպեմ բայի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում հանդես է գալիս արբատը:

Անցյալ կատարյալ

Ներգործան		կրավորան	
արբի	արբաք	արբայ	արբաք
արբեր	արբէք (իք)	արբար	արբայք
արբ կամ էարբ	արբին	արբաւ	արբան

Նրկորոգ ապառնի

Ներգործան		կրավորան	
արբից	արբցուք	արբայց	արբցուք
արբցես	արբջիք	արբցիս	արբջիք
արբցէ	արբցեն	արբցի	արբցին

Բուն հրամայական

Ներգործան		կրավորան	
ա՛րբ	արբէ՛ք	արբեա՛լ լէր	արբեա՛լ լերուք

Ըմպեմ բայի ղերբալներն են՝ ներգործան և կրավորան.

անորոշ — ըմպել
 ապառնի — ըմպելոց (ըմպելի)
 անցյալ — արբեալ

Անցյալ կատարյալի արբ արմատը ծագում է հնդեվրոպական

*srbh- արմատից և կարելի է համեմատել լտ. sorbeō, լիտ. sreibù, surbiù «կուլ հմ տալիս ծծելով», հն. ῥοφῶ բայերի հետ: Ներկայի ըմպեմ արմատի ծագումը պարզ չէ:

Ունիմ բալը ներկայի հիմքից կազմված ձևերում որպես ի խոնարհման բալ խոնարհվում է միայն կրավորաձև և որևէ շեղում հանդես չի բերում, անցյալ կատարյալի հիմքում հանդես է գալիս վալ արմատը, որ նշանակում է բռնել:

Ունեմ

Ներկա		Անցյալ անկատար	
ունիմ	ունիմք	ունէի	ունէաք
ունիս	ունիք	ունէիր	ունէիք
ունի	ունին	ունէր	ունէին

Առաջին ապառնի		Արգելական հրամայական	
ունիցիմ	ունիցիմք	մի՛ ունիր	մի՛ ունիք
ունիցիս	ունիցիք		
ունիցի	ունիցին		

Անցյալ կատարյալ		Երկրորդ ապառնի	
կալայ	կալաք	կալայց	կալցուք
կալար	կալայք	կալցիս	կալչիք
կալաւ	կալան	կալցի	կալցին

Բուն հրամայական		Հորդորական հրամայական	
կա՛ւ	կալա՛ւք (կալարուք)	կալչի՛ր	կալչի՛ք

Ունիմ բայի դերբայներն են.

անորոշ — ունել
 ապառնի — ունելոց (ունելի)
 անցյալ — կալեալ

Պրոֆ. Աճառյանի ստուգաբանությամբ ունեմ-ը հնդեվրոպական բառ է (Մեկին գտնում է, որ չունի հայտնի ծագում) և ծագում է *op- «բռնել, ձեռք բերել» արմատից, որն աճել է -ն ածանցով: Զայնդարձի վերին՝ ēp- աստիճանից են ածանցված անս. āpnōti, գնդ. apayeiti «հասնել» բայերը: Հնդեվրոպական լի-

զուններում մեծ մասամբ ունենալ բայը կազմվել է մեկը մյուսից անկախ, տարբեր արմատներից, գլխավորապես բռնել արմատից. օրինակ՝ լտ. habeō, գերմ. haben, պրս. dāstan, որոնց բուն նշանակությունն է «բռնել»։ Հայերենի անցյալ կատարյալի հիմքը կազմող կալ արմատը նույնպես ունի «բռնել» նշանակությունը։

Կալ արմատն ունի հնդեվրոպական ծագում, որից կազմվել են կալուլ «բռնել, տիրել» և կալնուլ «բռնել» բայերը։ Ծագում է հնդեվրոպական *ǵʰel- ձևից, որի հետ կարելի է համեմատել հն. éγ-γυαλίω «ձեռքի մեջ դնել», լտ. vola «ափ, բուռ», թուր. käll «ստանալ» և այլն ձևերը։

Երբքամ բայը ներկալի հիմքից կազմված ժամանակներում որևէ շեղում չի ցուցաբերում։ Անցյալ կատարյալում հանդես է գալիս չոզ¹ արմատը, մյուս ժամանակները կազմվում են դարձյալ ներկալի երթ արմատով։ Երկրորդ ապառնին և հորդորական հրամայականը խոնարհվում են ի թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերի օրինակով։

Երբքամ

Ներկա

երթամ	երթամք
երթաս	երթալք
երթալ	երթան

Անցյալ անկատար

երթալի	երթալք
երթալիր	երթալիք
երթալր	երթալին

Առաջին ապառնի

երթայցեմ	երթայցեմք
երթայցես	երթայցէք
երթայցէ	երթայցեն

Արգելական հրամայական

մի՛ երթար	մի՛ երթալք

Անցյալ կատարյալ

չոզալ	չոզաք
չոզար	չոզալք
չոզաւ	չոզան

Երկրորդ ապառնի

երթայց	երթիցուք
երթիցես	երթիչիք
երթիցէ	երթիցեն

Բուն հրամայական

հ'րթ	երթա'լք

Հորդորական հրամայական

երթիչի'ր	երթիչի'ք

¹ Գոյությունն ունի չոզամ բայը, որը գործածական չէ։

Երբամ բալի դերբալներն են.

անորոշ — երթալ
 ապառնի — երթալոց
 անցյալ — երթեալ

Պրոֆ. Աճառյանը երբամ բալը համարում է հնդեվրոպական ժագում ունեցող բառ՝ *erth- արմատից ծագած, հն. *ερχουμαι*: Մեկնալն մի կողմից համեմատում է գերմ. *treten* «դիպչել, մոտենալ, երթալ» բառի հետ (MSL, 10, 276—7: *patrabány SA*, 1, 189), բայց միևնույն ժամանակ «*Esquisse...*»-ում գրում է, որ չունի հավաստի ծագում:

Չոգ¹ արմատը կապված է չու-ի հետ, որը գալիս է հնդեվրոպական *ǵiu-ti ձևից, իսկ չոգ-ը ծագում է հնդեվր. *ǵiou-ից: Այս ձևերին համապատասխանում են սնս. *čyuti*- «երևան դալ, ելք, հեռացում», զնդ. *šūta* «եկեալ, վարեալ, վանեալ», քրդ. *čun*, *čuin* «երթալ», հն. *σεύω* «հուզել, վարել, վանել» և այլն բայերը:

Լիճիմ

Ներկա

լինիմ   լինիմք
 լինիս   լինիք
 լինի   լինին

Անցյալ անկատար

լինէի   լինէաք
 լինէիր   լինէին
 լինէր   լինէին

Առաջին ապառնի

լինիցիմ   լինիցիմք
 լինիցիս   լինիցիք
 լինիցի   լինիցին

Արգելական հրամայական

մի՛ լինիր   մի՛ լինիք

Լիճիմ բալի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում սեփական արմատի հետ մեկտեղ երևան է գալիս նաև եղանիմ բալի եղ արմատը:

Անցյալ կատարյալ

եղէ   եղաք (եղեաք)   եղէց   եղիցուք
 եղեր   եղէք   եղիցիս (եղիցես)   եղիչիք
 եղև   եղեն   եղիցի   եղիցին

Երկրորդ ապառնի

¹ Պետերմանը կարծում էր, որ չոգամ բալը կազմված է չու և գալ բառերից:

Ներկրորդ ապառնիում գործածվում է նաև լիճիմ բայը.

(լիցիմ)	լիցուք
լիցիս	լիջիք
լիցի	լիցին

Բուն հրամայական	Հորդորական հրամայական
լե՛ր լերո՛ւք	լիջի՛ր լիջի՛ք

Լիճիմ բայի դերբայներն են.

անորոշ	—	լինել
ապառնի	—	լինելոց
անցյալ	—	լեալ

Այս բայի արմատն ունի լի (լիցի, լեալ < լիեալ) և լե՛ր (լեր, լերո՛ւք) ձևերը:

Նդ արմատը ծագումով հնդեվրոպական է և գալիս է հնդեվր.
*g^hel- արմատից: Նդանիմ բայի ներկայի հիմքից կազմված ժամանակները չեն օգտագործվում:

Լիճիմ բային թեև լեզվաբաններից ոմանք վերագրում են հնդեվրոպական ծագում, բայց հավաստի չէ և մերժվել է Հ. Աճառյանի կողմից:

Մի խումբ բայեր գրաբարում պակասավոր են, քանի որ չունեն ամբողջական խոնարհում: Նրանց խոնարհման մեջ պակասում են որոշ ժամանակներ և կամ որոշ դիմավոր ձևեր:

Նմ բայը հայերենի ամենագործածական բայն է: Իր գործածության հաճախակիության պատճառով այն նշանակալից չափով խոստափել է համաբանության ազդեցությունից և պահպանել հնագույն կառուցվածքը: Այս բայը կորցրել է խոնարհման մի քանի ժամանակներ և պահպանվել է միայն ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում՝ ներկայում, անցյալ անկատարում, առաջին ապառնիում և հրամայականում: Էական բայը, ինչպես այլ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում, օժանդակ բայի դեր է կատարում, որի օգնությամբ կազմվում են բաղադրյալ ժամանակները: Օժանդակ բայի նշանակութունը, իհարկե, այն հենց սկզբից չի ունեցել, այլ ձևոք է բերել հետագայում:

Ներկա		անցյալ անկատար		առաջին ապառնի	
եմ	եմք	էի	էաք	իցեմ	իցեմք
ես	էք	էիր	էիք	իցես	իցէք
է	են	էր	էին	իցէ	իցեն

Կապակցութիւններում հանդիպում են հրամայականի եր, էք ձեերը, ինչպես, օրինակ՝ ո՛ղջ եր, ո՛ղջ էք կամ ո՛ղջ երուք:

Եմ բայը ծագում է հնդեվրոպական *es- արմատից, որը պահպանվել է բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում: Այսպես, օրինակ՝ եմ ձեին համապատասխանում են սնս. ásmi, զնգ. ahmi, հն. εἶμι, լտ. sum, իսլ. em, իռլ. am, գոթ. im, անգլ. am, լիտ. esmi, հւլ. jesmi ալբ. jam և ալլն: Երկրորդ և երրորդ դեմքերը նույնպես ունեն իրենց բազմաթիվ համապատասխանութիւնները:

Գոմ բայը պահպանվել է հետեւյալ դիմավոր ձեերով. ներկա՝ գոմ, գոս, գոյ, գոմք, գոյք, գոն, անցյալ անկատար՝ գոյք, գոյին, առաջին ապառնի՝ գուցե, գուցեն: Հանդիպում է անորոշ դերբայը՝ գոլ: Շատ հազվադեպ հանդիպում են նաեւ անցյալ անկատար և առաջին ապառնի ժամանակների մյուս դեմքերը, որոնք հետագայի նմանողութեամբ սարքված ձեեր են: Ծագում է հնդեվրոպական *wes արմատից, որի բուն նշանակութունն է «բնակվել, մնալ»: Այս արմատը միայն գերմանական լեզուներում և հայերենում է, որ ստացել է «լինել, գոյութիւն ունենալ» նշանակութիւնը: Այդ արմատից առաջացել են սնս. vásati «բնակվել, մնալ», հոմ. ἀεσσανυατα «գիշերել», իռլ. fíoss «մնալ», իսլ. vist «բնակավայր» և ալլն: Նույն արմատը գերմանական լեզուներում նշանակում է՝ գոթ. wisan «լինել», was «էի», անգլ. was «էի» և ալլն: Հայերենում գոմ-ը գալիս է հնդեվրոպական *wos-ից, որը ձայնդարձի միջին աստիճանն է:

Պետեւմանը և Վինդիշմանը ենթադրում էին, որ գոմ-ը համապատասխանում է սնս. bhu, հն. ॠ, լտ. fu «լինել» արմատներին: Այս բայի առաջացման մասին բազմաթիվ ենթադրութիւններ են եղել: Բրուգմանը ցույց է տվել, որ գոմ բայը (ինչպես նաեւ զիտեմ-ը) առանց կրկնութեան կատարւալի մի մնացորդ է, որի իմաստը հանգել է ներկայի իմաստին¹:

Գոգ (ասի՛ր) բայն ունի հետեւյալ դիմավոր ձեերը. երկրորդ ապառնի՝ գոգցես, գոգցե, գոգցուք, գոգջիք, գոգցեն, բուն հրամայական՝ գոգ, գոգէք, հորդորական հրամայական՝ գոգջի՛ր, գոգջի՛ք:

¹ Տե՛ս K. Brugmann, Grundriss..., էջ 782:

Այս բալի դիմավոր ձևերը մեծ մասամբ կորել են, պահպանվել են միայն փոքրաթիվ մնացորդները:

Ծագում է հնդեվրոպական *wogh արմատից, որի հետ կապվում են լատ. uoueo, սնս. vāghāt «աղոթող» բալերը: Սրանք հնդեվրոպական աորիստի հետքեր են, որոնց ներկան անհետացել է:

Կայ (կա) բալից պահպանվել են ներկա, անցյալ անկատար և առաջին ապառնի ժամանակների միայն երրորդ դեմքերը. ներկա՝ կայ, կան, անցյալ անկատար՝ կայր, կային, առաջին ապառնի՝ կայցե, կայցեն:

Ծագումն անհայտ է:

Պարտիմ բալն ունի միայն ներկա, անցյալ անկատար, առաջին ապառնի ժամանակները և անորոշ դերբայը՝ պարտել:

Ներկա Անցյալ անկատար Առաջին ապառնի
պարտիմ պարտիմք պարտէի պարտէաք պարտիցեմ պարտիցեմք
պարտիս պարտիք պարտէիր պարտէիք պարտիցես պարտիցէք
պարտի պարտին պարտէր պարտէին պարտիցէ պարտիցեն

Ծագում է հին պարսկական *partu «պարտք» բառից:

Է. Դ Ե Ր Բ Ա Յ Ն Ե Ր

Անորոշ դերբայ

Կազմվում է ներկայի հիմքից և ե, ի, ա, ու բնի ձայնավորներից համապատասխան՝ ել, ել (իլ), ալ, ուլ մասնիկներից, որոնք կոչվում են նաև լծորդներ. օրինակ՝ բերել, խօսել (խօսիմ), աղալ, թողուլ: Բնի ի ձայնավորը անորոշ դերբայում փոխվում է ե-ի, օրինակ՝ լինիմ—լինել, պարտիմ—պարտել և այլն: Ներգործական սեռի դերբայները նույն ձևով կարող են արտահայտել նաև կրավորական սեռի նշանակությամբ:

Անորոշ դերբայը հնդեվրոպական լեզուներում կազմվել է մեկը մյուսից անկախ, ինքնուրույն զարգացման ժամանակաշրջանում և այդ պատճառով էլ տարբեր լեզուներում տարբեր կազմություն ունի. օրինակ՝ հին հայերենում ալն ունի ել, ալ, ուլ վերջավորությունները, հին սլավոներենում՝ ti, լատիներենում՝ re, գոթերենում՝ 𐌺 և այլն:

Հին հայերենի անորոշ դերբայի վերջավորության առաջացման մասին հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Այսպես, օրինակ՝ Պետերմանը անորոշ դերբայի լ-ն համեմատում էր լատիներենի անորոշ ձևի (ինֆինիտիվ) r-ի հետ, օրինակ՝ բուել—numerare և

այլն¹, իսկ ել, ալ, իլ, ուլ ղերբայական մասնիկները ենթադրում էր, որ առաջացել են ել, գալ, գոլ և լիճել բայերից²:

Ք. Պատկանյանը նույնպես անորոշ ղերբայի լ վերջավորությունը նախորդող ե, ի, ա, ու ձայնավորների հետ համեմատում է յատիներենի անորոշ ձևի re վերջավորություն հետ, որին նախորդում են a, e, i ձայնավորները³:

Ալեքսանդր Թոմսոնը նշում է, որ անորոշ ղերբայի լ և անցյալ ղերբայի լ վերջավորություններն ունեն միևնույն ծագումը և առաջացել են հնդեվրոպական *-lo-ից: Միևնույն ժամանակ Թոմսոնը ցույց է տալիս հին հայերենի անորոշ և անցյալ ղերբայների ու սլավոնական անցյալ ժամանակի ղերբայների կապը⁴:

Ն. Մառը հայտնել է այն կարծիքը, որ գրաբարի անորոշ ղերբայի մասնիկները մեկ էական բայի՝ եալ տարբերակներն են, որից զոյացել է նաև անցյալ ղերբայը՝ եալ վերջավորությամբ⁵:

Հին հայերենի անորոշ և անցյալ ղերբայների և հին սլավոնական անցյալ ժամանակի ղերբայի կապի, ինչպես և դրանք հընդեվրոպական *-lo-ից ծագելու մասին արված ստուգաբանությունները հետագայում ընդունվեցին և հաստատվեցին Ա. Մելիքի⁶ և Հ. Աճառյանի⁷ կողմից: Մելիքի հին հայերենի անորոշ և անցյալ ղերբայների սեռական հոլովի լոյ վերջավորությունը համեմատում է սլավոնական բաղադրյալ ժամանակների ղերբայի ЛѢ-ի հետ՝ неслѣ և երկուսն էլ բխեցնում է հնդեվրոպական *-lo-ից:

Այդ *-lo ածանցը հանդես է գալիս հնդեվրոպական այլ լեզուներում ևս, բայց տարբեր լեզուներում այն տարբեր իմաստ է ստացել և միայն հայերեն և հին սլավոնական լեզուներում է, որ կազմում է ղերբայ:

Անցյալ ղերբայ

Անցյալ ղերբայը կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքից

¹ Տե՛ս Н. Petermann, Grammaticae..., էջ 192:

² Նույն տեղում, էջ 187:

³ Տե՛ս К. Патканов, Исследование..., էջ 104—105:

⁴ Տե՛ս А. Томсон, Историческая грамматика..., էջ 234:

⁵ Տե՛ս Н. Я. Марр, Грамматика древнеармянского языка, էջ 176—178:

⁶ Տե՛ս А. Meillet, Esquisse..., էջ 129:

⁷ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, երկան, 1940, էջ 31:

եալ դերբայական մասնիկով, օրինակ՝ հեղեալ, գնացեալ, գտեալ, ջեռեալ և այլն:

Անցյալ դերբայն ունի գործածութեան լայն սահմաններ. այն մտնում է բաղադրյալ ժամանակների կազմութեան մեջ, նրանով կազմվում են դերբայական դարձվածներ, և հանդես է գալիս նաև որպէս ածական:

Անցյալ դերբայի կապը անորոշ դերբայի հետ նշվել է Ա. Թումսոնի, ինչպես և, ախուհետև, Հ. Աճառյանի, Ա. Մելիքի և Գ. Ղափանցյանի կողմից:

Ք. Պատկանյանը իր «Исследование о составе армянского языка» (1864) աշխատութեան մեջ անցյալ դերբայի մասին գրում է. «Եւ վերջավորութեամբ դերբայները, որոնք զրվում են ներկայի կամ անցյալի հիմքի վրա, կարելի է համեմատել եկեղեցա-սլավոնական լեզվի 1-ով դերբայների հետ. հմտ. բերեալ, գովեալ-ը бѣралъ, ковалъ-ի հետ և այլն»¹:

Ա. Թումսոնը անցյալ և անորոշ դերբայների 1-ն համեմատում է հնդեվրոպական *-lo ածանցի հետ²:

Ա. Մելիքն նույնպես անցյալ դերբայը ստուգաբանում է անորոշ դերբայի հետ կապված և բխեցնում է հնդեվրոպական *-lo-ից: Այդ նույն ածանցից է ծագում նաև հայ. անցյալ ժամանակի դերբայը ԼԵ-ով, ինչպես՝ неслъ, որը հանդես է գալիս մեծ մասամբ բաղադրյալ ձևերում, օրինակ՝ neslū jesmī «ես տարա»³:

Ապառնի գերբայ

Ապառնի դերբայն առաջացել է անորոշ դերբայից և ունի երկու տարբերակ՝ ոց և ի մասնիկներով, որոնք միանում են անորոշ դերբային, օրինակ՝ գրել-գրելոց || գրելի, գտանել-գտանելոց || գտանելի, աղալ-աղալոց || աղալի: Ու խոնարհման բայերում ու խոնարհիչը դուրս է ընկնում, օրինակ՝ հեղուլ-հեղլոց || հեղլի և այլն:

Ենթակայական կամ ներկա գերբայ

Ենթակայական դերբայը ձևավորվում է -ող կամ -ող (աւղ)

¹ К. Патканов, Исследование..., էջ 104—105:

² Sht. A. Томсон, Историческая грамматика..., էջ 254:

³ Sht. A. Meillet, Esquisse..., էջ 129:

մասնիկներով: Այս մասնիկը դրվում է անցյալ կատարչալի, ինչպես նաև ներկալի հիմքի վրա. այսպես, օրինակ՝ կարդացող, գնացող, գողացող, խօսող, բերող և այլն:

Ենթակայական դերբայի ող կամ օղ (<աղ) վերջավորությունը ճիշտ է ստուգարանել չ. Աճառյանը: Նա գրում է. «Գործող անձ ցույց տալու համար հայերենն ունի օղ (<աղ) մասնիկը, որ առաջացել է -ātl ձևից, այս մասնիկը նույն է հսլ. -tel- (հմտ. ուս. писатель) համանիշ մասնիկի հետ, մինչդեռ հույն ու լատինը ունեն -ter-. անհայտ է արիականը»¹:

Գ. Ղափանցյանը նույնպես նշում է հայերենի ենթակայական դերբայի վերջավորություն կապը սլավոնական атель, итель և етель վերջավորությունների հետ (создатель, носитель, свидетель), սրոնք առաջացել են հնդեվրոպական *-atl-ից, բայց մյուս կողմից էլ նա այն համեմատում է խեթերենի -atallas վերջավորության հետ (halugatallas «սուրհանդակ», «բանբեր») և գտնում է, որ հայերենի -աղ վերջավորությունը ըստ հնչման ալվելի մոտ է խեթերենի atall(as)-ին²:

Ը. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Բացի պարզ ժամանակներից, գրաբարում գոյություն ունեն նաև բաղադրյալ ժամանակներ: Բաղադրյալ ժամանակները կազմվում են եմ և լինիմ օժանդակ բայերով և ապառնի կամ անցյալ դերբայներով: Ինչպես հայերենում, այնպես էլ հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, բաղադրյալ ժամանակները կազմվել են մեկը մյուսից անկախ՝ հնդեվրոպական էպոխալից հետո եկող ինքնուրույն զարգացման ժամանակաշրջանում: Բայց բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում էլ բաղադրյալ ժամանակները հանդես են բերում միանման հատկություններ, որոնք զուգահեռ զարգացման արդյունք են:

¹ Չ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1940, մաս 1, էջ 31:

² См Г. Капанцяна, К происхождению армянского языка, էջ 17:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ալբ.	— ալբաներեն	հիւլ.	— հին իռլանդերեն
անգլ.	— անգլերեն	հիւլ.	— հին իսլանդերեն
ավ.	— ավեստա	հլա.	— հին լատիներեն
ատա.	— ատաիկյան	հոմեբ.	— հոմեբյան
բրեալ.	— բրետոներեն	հսլ.	— հին սլավոներեն
գերմ.	— գերմաներեն	հբգ.	— հին բարձր գերմաներեն
գոթ.	— գոթերեն	հնգեվր.	— հնգեվրոպական
գրբ.	— գրաբար	հն.	— հունարեն
գոր.	— գորիական	չեխ.	— չեխերեն
եվր.	— եվրոպական	չին.	— չինարեն
գնդ.	— գնդերեն	պհլ.	— պահլավերեն
թոխ.	— թոխարերեն	պրս.	— պարսկերեն
իոն.	— իոնյան	պրուս.	— պրուսերեն
իռլ.	— իռլանդերեն	ռս.	— ռուսերեն
իսլ.	— իսլանդերեն	անս.	— անսկրիտ
լա.	— լատիներեն	ռաքս.	— ասքսոներեն
լիտ.	— լիտվաներեն	ալ.	— սլավոներեն
խեթ.	— խեթերեն	սերբ.	— սերբերեն
կելտ.	— կելտերեն	վեդ.	— վեդայական
հյ.	— հայերեն	ուլմբ.	— ուլմբերեն
		ֆր.	— ֆրանսերեն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Մ. Աբեղյան, Գրաբարի քերականություն, Երևան, 1936:
- Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931:
- Ս. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1952:
- Ա. Աբրահամյան, Հայերենի գերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953:
- Հ. Աճառյան, Հայերենի արժատական բառարան, Երևան, 1—7, 1926—1935:
- Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, մաս Ա, 1941, մաս Բ, 1951:
- Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 1, 1952, հ. 2, 1954, Ներածություն, 1955, հ. 3, 1957:
- Է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1953:
- Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958:
- Ա. Էստրան ըստ Թարգմանութեան նախնեաց մերոց, գրեալ ՅԼԶ Թ. հայոց և յամի տեառն 887 (Լուսառիպ հրատարակութիւն Լազարեան ձեմարանի արեւելեան լեզուաց), Մոսկվա, 1899:
- Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:
- Հ. Բաբսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
- Կ. Կոստանյան, Վիճական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913:
- Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Երևան, 1939:
- Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Երևան, 1937:
- Ա. Ղարիբյան, Նյութեր հայոց լեզվի պատմությունից, Երևան, 1945:
- Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954:
- Ստ. Մալխասեանց, Գրաբարի համաձայնությունը, Թիֆլիս, 1892:
- Ստ. Մալխասեանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1910:
- Դ. Մէնէվիչեան, Արդի լեզուագիտությունը, Վիեննա, 1903:
- Գ. Շրումպֆ, Ուսումնասիրություն հայ լեզուի և մատենագրութեան յաբեմնաւոյ, Վենետիկ, 1895:
- Վ. Չալբեեան, Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի, հանգերձ փոփոխութեամբք և յաւելուածովք, աշխատասիրեալ ի հ. Ա. Այաթնեան ի մխիթ. ուխտէն ի պէտս յառաջադէմ աշակերտաց, Վիեննա, 1885:

- Մ. Զաւլեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1859:
 Հ. Պեգերսըն, Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան, Վիեննա, 1904:
 Հ. Պեգերսըն, Հայերէն և դրացի լեզուներ, Վիեննա, 1907:
 Գ. Զահուկյան, Խաչատուր Աբովյանը որպէս լեզվաբան-քերականագետ:
 Առանձնատիպ Երևանի համալսարանի «Փիտական աշխատութիւններ»
 42-րդ հատորից (Փիլ. սերիա, պրակ III), Երևան, 1954:
 Ս. Տէրվիշեան, Հնդեւրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1885:
 Կ. Օշտիբ, Ծ-կատարեալը եւ իւր վերջաւորութիւնները, Հանդէս ամսօրեայ,
 1912, № 6:

- Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
 Асмангулян А., Против гипотезы о „двуприродности“ армянского языка. „Вопросы языкознания“, 1953, № 6.
 Ачарян Р., Имперфект в древнеармянском и некоторых индоевропейских языках. Докл. и сообщения, т. IV, АН СССР, Ин-т языкознания, М., 1953.
 Белецкий А. А., Задачи дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков. „Вопросы языкознания“, 1955, № 2.
 Богородицкий В. А., Краткий очерк грамматики арио-европейских языков. Казань, 1917.
 Георгиев В. И., Проблема возникновения индоевропейских языков. „Вопросы языкознания“, 1956, № 1.
 Горнунг Б. В., О границах применения сравнительно-исторического метода. „Вопросы языкознания“, 1952, № 4.
 Горнунг Б. В., К постановке вопроса об исторической общности индоевропейских языков. „Изв. АН СССР“, ОЛЯ, 1950, вып. 5.
 Горнунг Б. В., Левин В. Д., Сидоров В. Н., Проблема образования и развития языковых семей. „Вопросы языкознания“, 1952, № 1.
 Дельбрюк Б., Введение в изучение языка. СПб, 1904.
 Десницкая А. В., Вопросы изучения родства индоевропейских языков. М.—Л., 1955.
 Десницкая А. В., Франц Бопп. Русский язык в школе. 1941, январь—февраль.
 Десницкая А. В., Сравнительно-исторический метод и изучение истории языка. „Изв. АН СССР“, ОЛЯ, 1951, вып. 4.
 Жирмунский В. М., История немецкого языка. М., 1948.
 Ильиш Б. А., История английского языка. Л., 1939.
 Капанцян Г., К происхождению армянского языка. Ереван, 1946.
 Марр Н. Я., Грамматика древнеармянского языка. Этимология, СПб, 1903.
 Мейе А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938.
 Мейе А., Общеславянский язык. М., 1951.
 Мейе А., Основные особенности германской группы языков. М., 1952.

- Мейе А., Сравнительный метод в языкознании. М., 1954.
- Патканов К., Исследование о составе армянского языка. СПб., 1864.
- Прокош Э., Сравнительная грамматика германских языков. М., 1954.
- Серебренников Б. А., К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании. „Изв. АН СССР“, ОЛЯ, 1950, вып. 3.
- Серебренников Б. А., О взаимодействии языков (Проблема субстрата). „Вопросы языкознания“, 1955, № 1.
- Смирницкий А. И., К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании. „Вопросы языкознания“, 1952, № 4.
- Томсон А., Лингвистические исследования, СПб, 1887.
- Томсон А., Историческая грамматика современного армянского языка гор. Тифлиса, СПб, 1890.
- Фортунатов Ф. Ф., Сравнительная морфология I, Спряжение в индоевропейских языках: древнеиндийск., греческ., латинск., старославянск. (лекции, литогр. изд.), М., 1901.
- Фортунатов Ф. Ф., Лекции по сравнительному языкознанию. М., 1883—1884 (литогр. изд.).
- Фортунатов Ф. Ф., Сравнительное языковедение. Курс лекций в Московском университете, 1879—1880.
- Фридрих И., Краткая грамматика хеттского языка. М., 1952.
- Черных П. Я., Историческая грамматика русского языка. М., 1952.
- Шантрэн П., Историческая морфология греческого языка. М., 1953.
- Шлегель Фр., О языке мудрости индусов. Гейдельберг, 1808.
- Эрну А., Историческая морфология латинского языка. М., 1950.
- Benveniste E., *Origines de la formation des noms en Indo-Européen* I. Paris, 1935.
- Bopp F., *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen, und Deutschen*, Berlin, 1857.
- Bopp F., *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, Persischen, und germanischen Sprache*, Frankfurt, 1816.
- Bartholome Ch., *Studien* 11, Strassburg, 1893.
- Brugmann K., *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, II Bearb., Strassburg, 1897—1916.
- Brugmann K., *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1878.
- Bugge S., *Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache*, Christiania, 1889.
- Hirt H., *Indogermanische Grammatik*, Bd. I—VII, Heidelberg, 1927—1937.
- Hübschmann H., *Armenische Studien*, I, Leipzig, 1883.
- Jespersen O., *Language. Its Nature, Development and Origin*, London, 1925.

- Jespersen O., *Growth and Structure of the English Language*, Leipzig, 1912.
- Jespersen O., *Progress in Language*, London, 1894.
- Karst J., *Historische Grammatik des kilikisch--Armenischen*, Strassburg, 1901.
- Kurylovicz O., *Etudes indoeuropéennes I*, Krakow, 1935.
- Lagard P., *Armenische Studien*, Göttingen, 1877.
- Ludwig A., *Agglutination oder Adaptation? Eine sprachwissenschaftliche Streitfrage*, Prag, 1873.
- Meillet A., *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne, 1903, II éd. 1936.
- Meillet A., *Altarmenisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1913.
- Meillet A., *Les dialectes indoeuropéennes*, Paris, 1908.
- Meillet A., *Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien*. *MSL.* L. X, XI, XII, XVI, XVII, 1898—1911.
- Meillet A., *Notes sur la conjugation arménienne*, *Բանասեր* (Banaser), 6. II, պր. Բ., Վենետիկ, 1900:
- Müller Fr., *Beiträge zur Conjugation des armenischen Verbums*, Wien, 1863.
- Oertel H. A., Morris P. E., *The nature and Origin of Indo-European Inflection*. *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. XVI, 1905.
- Petermann H., *Grammaticae linguae armeniacae*, Beroloni, 1837.
- Sayce P., *Principles of Comparative Philology*, London, 1875.
- Schleicher A., *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 1861—1862.
- Windischmann Fr., *Die Grundlage des Armenischen in arischen Sprachstamme*, 1846.
- Whitney W., *Life and Growth of Language*, London, 1875.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
Ֆրեզու խոսք	5
Գլուխ առաջին — Հին հայերենի խոնարհման համակարգի համեմատական ուսումնասիրության համառոտ ակնարկ	7
Գլուխ երկրորդ — Խոնարհումը հնդեվրոպական լեզվում և նրա հետագա զարգացումը	44
Գլուխ երրորդ — Հին հայերենի խոնարհման համակարգը	58
Ա. Ընդհանուր տեղեկություններ	58
Բ. Հիմքերի կազմությունը	71
1) Ներկայի հիմքը	71
2) Անցյալ կատարյալի հիմքը	78
Գ. Պատճառական բայեր	84
Դ. Ներգործածե և կրավորածե խոնարհումներ	85
Ե. Ժամանակաձևերի կազմությունը և ստուգաբանությունը	87
1) Ներկա ժամանակի վերջավորությունները	87
2) Հրամայական եղանակ	108
3) Ստորադասական առաջին աստիճանի	115
4) Ստորադասական երկրորդ աստիճանի	121
5) Անցյալ անկատար	129
6) Անցյալ կատարյալ	143
2. Անկանոն և պակասավոր բայեր	150
Է. Դերբայներ	172
Ը. Բաղադրյալ ժամանակներ	175
Համառոտագրություն	176
Գրականություն	177

**ԹԵՐԵԶԱ ԱՐՇԱՎԻՐԻ ՂԱՐԱԳՅՈՒԼՅԱՆ
ՀԻՆ ԽԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐԻՄԱՆ ԽԱՄԱԿԱՐԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ**

**Պատ. խմբագիր՝ Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ժ. Մ. ԱԴՈՆՑ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբազրեչ՝ Ա. Հ. ԱԼԱՆՅԱՆ**

ՎՖ 00676, պատվեր 259, հրատ. 1960, ԽՀԽ 681, տիրաժ 1000

**Հանձնված է արտադրության 3/VIII 1961 թ., ստորագրված է տպագրության
30/X 1961 թ., տպագրական 11,38 մամ., հրատ. 8,8 մամ., թուղթ 60 × 92 ¹/₁₆
Գինը կազմում է 63 Կ.**

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

ЦЕНА

11
44282